

Kapitoly z obecných dějin 19. století II.

Pracovní materiál

Radomír Vlček

I. Dělnické hnutí a vize socialismu

Výše bylo vysvětleno proč a jakým způsobem období 1815-1848 dominoval romantismus. Sledovali jsme jej především z hlediska formování myšlenek moderní národní identity a nacionalismu. Romantismus však ovlivnil i další myšlenkové proudy. Především se jednalo o ideje liberalismu a socialismu. Nebyl to však pouze romantismus, který formování liberálních a socialistických myšlenek ovlivnil. Jejich utváření totiž, a to na prvním místě, přímo souviselo se zvykem porevoluční a ponapoleonské doby hledat a nalézat nová sekulární náboženství. Fascinace průmyslovou revolucí přitom byla tak výrazná, že se tato nová sekulární náboženství dávala do přímé souvislosti s ní. A také se jí podmiňovala: nová sekulární náboženství se musela považovat za vědecká. Sekulární náboženství musela plnit spásnou roli pod praporem moderní vědy. Musela být současně spásná i vědecká. Mimořádnou roli přitom sehrála i jen samotná idea revoluce. Šlo přitom o široký komplex politických a s ní úzce souvisejících dalších hospodářských, sociálních i společenských změn, jejichž cílem se ve dvacátých letech 19. století stala konstituční monarchie. Od ní se pak ve třicátých letech 19. století přešlo k republice, aby se zaklínání revolucí stalo nosné i pro dění 1848-1849, přičemž ideál republiky se spojoval s dosažením demokracie a jeho konkrétního nástroje - všeobecného hlasovacího práva. K jeho plnému prosazení však musely ještě uplynout spousty vody.

Socialismus představuje pro 19. století myšlenkový směr, který se snaží nahradit soukromé vlastnictví a třídní rozdělení společnosti systémem založeným na společném vlastnictví.¹ Je to soubor idejí předpokládajících proces. Jeho stěžejním atributem je přesvědčení, že sociální spravedlnosti se dosáhne pouze rovností všech. A tu je nutné postupně budovat. Dokud bude mezi lidmi nerovnost, společnost

---

¹ Znakem socialismu se ve třicátých letech 19. století stal starý symbol roku 1791 – rudá vlajka.

bude nutně nespravedlivá. Protože k této nerovnosti vede soukromé vlastnictví, je nezbytné převést soukromý majetek na společnost a stát, zespolečnit jej a zestátnit.

Za vyšší stádium socialismu lze považovat komunismus. V podobě myšlenkového směru, který buduje společnost, jež je založena na úplném konci soukromého vlastnictví a plné kolektivizaci společnosti, se začal prosazovat ve třicátých letech 19. století. Šlo o završení ideálu socialistické avantgardy. Ačkoli se komunismus ve své striktní formě nikdy neprosadil, v praxi komunisté jím prosazovanou absolutní rovnost, ke které měl konec soukromého vlastnictví a kolektivizace společnosti přispět, zaměňovali se socialismem a pojmy socialismus a komunismus používali jako synonyma a vzájemně je zaměňovali.

Socialismus vycházel z idejí naplněných prognózováním toho, jak nejlépe dosáhnout přechodu od stavovské a/nebo třídní společnosti ke společnosti plně rovnostářské. V tomto smyslu se socialismus chápal jako logické vyvrcholení toho, co francouzský historik a politik první poloviny 19. století Alexis de Tocqueville (1805-1859) označil za *demokracii* ve smyslu *sociální nivelizace*.²

Socialismus představoval anticipační teoretizování, které nebylo produktem dělnické třídy, i když to mnozí teoretici socialismu tvrdili. Jednalo se o vize vytvořené intelektuály. Občas se sice objevili někteří teoretici socialismu i z řad dělníků, např. Wilhelm Weitling (1808-1871), Pierre Joseph Proudhon (1809-1865) či August Bebel (1840-1913), ale dominance intelektuálů, kteří se socialistickými vizemi snažili vyniknout, byla jednoznačná.

Socialismus měl hluboké kořeny. Samotný pojem socialismus vychází z latinského výrazu socius, tedy společník, spojenec. Jedním z kořenů socialismu 19. století byla Ústava řeckého filozofa Platóna (427 př. n. l. – 347 př. n. l.), druhým Utopia Thomase Mora. Nicméně jako myšlenkový směr založený na rovnosti se socialismus zkonstituloval až jako reakce na průmyslový kapitalismus, tedy v období průmyslové revoluce v 19. století.

Cílem socialismu 19. století bylo dosažení ideálu rovnosti, spravedlnosti a mezilidské solidarity cestou sociální reformy nebo revoluce. K tomu chtěl dospět cestou zásadní změny majetkových a právních vztahů ve společnosti, změny

---

² Srov. Alexis de Tocqueville, *Starý režim a revoluce*. Praha 2003, s. 34.

struktury hospodářství a změny státního zřízení. Socialismus prošel v této podobě ve svém vývoji několika formami. Za stěžejní lze považovat:

- 1) utopický a družstevní socialismus,
- 2) „vědecký“ socialismus čerpající z marxismu,
- 3) reformní socialismus, z něhož vychází sociální demokracie,
- 4) nacionální socialismus
- 5) neomarxismus.

Pro 19. století jsou stěžejní první tři formy socialismu, ačkoli jejich kořeny, jak bylo uvedeno výše, tkvějí hlouběji v minulosti a naopak rezidua myjí výrazněji novější. Nacionální socialismus a neomarxismus jsou pak charakteristické pro 20. století.

Stěžejní pro všechny formy socialismu, bez ohledu zda pro 19. či 20. století, byla skutečnost, že socialismus jako myšlenkový směr představoval kolektivistickou víru. Zasazoval se za ochranu nejen jednotlivce, jako např. liberalismus, ale i celé společnosti. Socialismus vycházel z toho, že chudým, slabým a utlačovaným nelze zaručit snesitelný život bez dělení se o zdroje, tedy rovnoměrným rozdělením (přerozdělením) bohatství, a bez podřízení individuálních práv společnému dobru. Na rozdíl od liberalismu se socialismus neobával moderního státu. Naopak k němu hleděl jako k arbitru a často jako hlavnímu činiteli podpůrných opatření ve prospěch chudých, jako k činiteli, který se musí postavit proti utlačovatelům doma i v zahraničí. Jaksi přirozeně se mělo jednat o stát nového typu, o firmu, která vzejde, jak tvrdili teoretici marxismu, z diktatury proletariátu.

Na rozdíl od liberalismu však byl socialismus naopak odpůrcem ideologie prosazující moderní národní identitu netolerantním způsobem, tedy nacionalismu. Šlo především o jím zdůrazňovaný pocit mezinárodní solidarity, který ze socialismu činil přirozeného odpůrce nacionalismu.

Socialismus 19. století, tedy utopický socialismus, vědecký socialismus a reformní socialismus, čerpal své myšlenky ze čtyř různých zdrojů:

- 1) z křesťanského socialismu,
- 2) z odborového hnutí,
- 3) družstevního hnutí,
- 4) starších podob utopického socialismu.

Historický vývoj moderního socialismu má svoje kořeny v *křesťanském socialismu*, který, aniž se tento název užíval, měl staletou tradici. Šlo především o to,

že křesťanské učení vždy zdůrazňovalo službu společenství a odřeknutí se majetku. Jakákoli kázání k lidu byly zpravidla podnětem k ospravedlnění kolektivistických ekonomických schémat, od praktické činnosti klášterních řádů až k utopiím Angličanů Thomase Mora (1478-1535) či Jamese Harringtona (1611-1677) a Itala Thomase Campanelly.

Filozofické kořeny socialismu se objevují (když pomineme lidové pověsti) u starořeckého filozofa Platóna v jeho práci *Ústava*, ve které Platón zastával názor, že ideální obec funguje na základě společného vlastnictví. Z toho čerpal *utopický socialismus*, za jehož zakladatele je považován anglický renesanční humanista Thomas More, který v roce 1516 zveřejnil práci *Utopia*. Morova Utopia vypráví o životě na fiktivním ostrově Utopia. Vypravěčem je autorovo alter ego, námořník, který na Utopii strávil mnoho času a poznal tamější geniální státní zřízení, chod země a zvyky zdejších obyvatel. Kniha se sestává ze dvou částí - *Kritika společnosti* a *O ideálním státě*. Předobrazem ideálního státu, tedy Utopie, je Anglie, do očí je bijící stejný počet měst (58) v obou zemích či stejný geografický tvar, jež More rovněž popisuje. Obyvatelé Utopie žijí v hojnosti, bez výjimky likvidují příživníky, žijí skromně a prostě - navštěvují společné jídelny, společně se věnují zemědělství, provádějí řemesla -, vše ve šťastné symbióze. More v knize předává čtenáři své názory o nutnosti naprostého odmítnutí jakýchkoli válečných konfliktů, možnosti volit náboženství i všechny své názory. Text přitom není zamýšlen jako model reálné společnosti, ale jako úvaha nad kroky, které musí reálná společnost k tomu, aby se zlepšila, učinit.

Morovými následovníky se v dalších století stali např. francouzský spisovatel a dramatik Jules Verne (1828-1905) nebo britský novinář, esejista a spisovatel George Orwell (1903-1950). Verne i Orwell pokračovali v konstruování představ o fiktivních společnostech. Ty však, na rozdíl od Mora, často nebyly autory míněny jako nejlepší možné. Zejména Orwellův román *1984* je typickým příkladem anti utopie, která líčí autorovu vizi nejhoršího možného státu. Podívejme se proto na ni podrobněji.

1984 (s podtitulem *Poslední člověk v Evropě*) byl dokončený a publikovaný v roce 1949 v Londýně nakladatelstvím *Secker and Warburg*. Tato kniha, z níž pochází známý výrok: *Velký bratr tě sleduje!*, popisuje svět, v němž vládne absolutní totalita, kterou živí permanentní, „udržovací“ válka mezi třemi kontinentálními mocnostmi. Společnosti vládne *Strana*. Cokoli se řekne proti kolektivnímu myšlení *Strany*, je krutě trestáno. Lidská individualita se stává zločinem. Kniha *1984* byla

ovlivněna dobou svého vzniku; přímo reagovala na soudobé totalitní režimy, zejména na stalinismus v Sovětském svazu. Orwell se ve své práci pokusil o jeho volnou extrapolaci do budoucnosti. Hlavním hrdinou románu je úředník, soudruh Winston Smith, který žije roku 1984 v Londýně ve fiktivní zemi - Oceánii. V ní vládne velmi tvrdá diktatura v čele s Velkým bratrem. Oficiální ideologie se nazývá Angsoc (zkratka pro anglický socialismus), jejímiž ústředními hesly jsou: *Válka je mír*, *Svoboda je otroctví*, *Nevědomost je síla*. Orwell popisuje bídou, stále se zhoršující životní úroveň oceánské společnosti. Winston Smith pracuje na Ministerstvu pravdy, jež se zabývá manipulováním minulosti, především upravováním dokumentů tak, aby byly stále platné. Winstonovou prací je upravovat stará čísla novin. Oceánie vede střídavě válku se zeměmi Eurasie a Eastasie. Pokud se změní situace, ze spojence se stane nepřítel a z nepřitele spojenec. Winston a další úředníci přepisují články, které v minulosti vyšly, protože *Velký bratr* nikdy nemění svá rozhodnutí; má absolutní pravdu. Podobně se přepisují předpovědi průmyslové výroby, válečného vývoje apod. Ve skutečnosti se nelze spolehnout na pravdivost ani u letopočtu. Winston se ale nedokáže bránit myšlenkám na minulost. Postupně začíná pátrat, jaký byl život před nastolením diktatury Strany a dospívá k názoru, že nebyl takový, jak jej líčí oficiální propaganda. Přemýšlí o své matce a sestře, které zmizely, když byl ještě malý. Začíná si psát deník. Dobře ale ví, že jej na každém kroku, a to i v soukromí, s pomocí všudypřítomné techniky sleduje ideopolicie. Stejně jako všechny ostatní členy Strany. Myšlenky proti Straně jsou ideozločin, který se tvrdě trestá. A člověka může prozradit i pouhý výraz tváře či mluvení ze spaní. Děti jsou ve stranické organizaci vychovávány k udávání rodičů. Během děje se Winston zamiluje do Julie. Láska sama o sobě i sexuální touha je *ideozločin*, proto se oba pečlivě skrývají. S Julií o samotě, mimo dosah techniky Winston mluví svobodně. Jsou si ale od začátku vědomi, že *ideopolicie* je dříve či později odhalí a zničí.

Obyvatelstvo Oceánie se rozděluje na členy Vnitřní strany (dvě procenta obyvatel, cca šest milionů), kteří skutečně vládou, členy Vnější strany, kteří pracují pro stát a vykonávají jeho vůli (členem je i Winston), a proletariát, který tvoří 85 % společnosti. Proléti jsou považováni za méněcenné, žijí ve velmi chudých poměrech, stát se o ně nestará, ale nechává jim relativní volnost. Ovšem jen do té doby, než se mezi nimi objeví někdo, kdo by mohl být pro Stranu nebezpečný. Winstonovi a Julii se do rukou dostane kniha známého odpůrce režimu Emanuela Goldsteina *Teorie a praxe oligarchického kolektivismu*. V ní se Winston dozvídá, *jak celý systém funguje*.

Ale nedozví se, *proč* svět vypadá právě tak. Otázka *proč* zůstává symbolicky nezodpovězena v celém románu. Nakonec jsou Winston i Julie zatčeni a odvedeni do cel Ministerstva lásky. Winston při těžkém mučení prozradí vše, co ví a mnohem víc. Přeje si zemřít, ale nemá možnost. Ptá se sám sebe i svých mučitelů, co po něm Strana ještě chce. Později pochopí, že cílem vůbec není dostat z vězně informace a pak jej popravít. Strana chce úplné pokoření a obrat myšlení o sto osmdesát stupňů. Chce po něm, aby upřímně miloval *Velkého bratra* a bezmezně mu věřil. To se zdá zhora nemožné. Ale surovost promyšleně kombinovaná s vlídnými domluvy a obdobími klidu nakonec vedou k cíli. Winston v okamžicích vrcholné hrůzy přestane dokonce i milovat Julii a je zcela pokořen. Poté se vězeň překvapivě ocitá zpátky na svobodě. Ale už je jiným člověkem. Znovu je zaměstnán na Ministerstvu pravdy a dokonce lépe placen. *Ideopolicie* už se o něj nezajímá a jeho by ani nenapadlo proti něčemu protestovat, byť jen v myšlenkách. Setká se i s Julií, ale i ona ho zradila a je zcela podrobená. Winston si uvědomuje, že navzdory všemu teď *Velkého bratra* miluje a ctí. Čtenář ale vidí, že není jisté ani to, že *Velký bratr* je žijící osoba. Goldstein a jeho kniha jsou promyšleným dílem Strany. Na knize se podílelo více autorů, např. i O'Brien, který Winstonovi knihu dal a na Ministerstvu lásky ho poté vyslýchal a mučil.

Děj knihy se odehrává v jednom roce, v zemi kde neplatí žádné psané zákony a není kam utéct. Jde o vylíčení diktatury, která vládne tak efektivně, že si lidé přestávají uvědomovat jiné možnosti, přestávají myslet. Vnímají jen hesla a strojově vytvářenou zábavu (romány, poezii i hudbu). Prakticky nikdo už na způsobu života, který lze shrnout do několika hesel, nevidí nic špatného.

Hlavním tématem románu je manipulace. Totalitní systém totiž potřebuje efektivně měnit minulost, a to i přesto, že je určena hmatatelnými dokumenty a lidskými vzpomínkami. K manipulaci veškerých dokumentů však slouží ucelený státní centrálně řízený aparát Ministerstva pravdy, který umožňuje kdykoli na objednávku změnit veškeré záznamy o zvolené události či člověku. Lze dokonce nepohodlnou osobu *vaporizovat*, což znamená vymazat z existence (z latinského vapor - pára), zničit veškeré zmínky o tom, že existovala, i o samotné *vaporizaci*. Změna minulosti však musí být naprostá, takže se např. přepisují všechny články v novinách, kde byla *vaporizovaná* osoba zmíněna. Tyto noviny se pak znovu tisknou a novými výtisky se nahrazují všechny staré výtisky v knihovnách i na dalších místech. Ani to by však na úplnou změnu minulosti nestačilo, a proto je třeba vymazat i nehmotné vzpomínky:

zmanipulovat myšlenky lidí. K tomu existuje kontrola kolektivního myšlení. V Oceánii ji řídí řada propracovaných technik, především *doublethink*, česky - dvojitě myšlení. *Doublethink* je schopnost udržet pohromadě dvě zcela protikladné informace a zároveň oběma pevně věřit. Musí to být vědomý proces, protože vyžaduje inteligenci. Ale zároveň musí jí i o nevědomý proces, protože lež není přípustná. Strana přece nelže. Samo používání slova *doublethink* vyžaduje tuto schopnost. Jiným příkladem použití mohou být názvy ministerstev. Každý ví, že v prostorách Ministerstva lásky (v newspeaku *Lamini*) jsou cely a mučírny pro politické vězně, Ministerstvo pravdy (*Pramini*) se programově zabývá lhaním, ekonomika Ministerstva hojnosti (*Hojmini*) vede k hladomoru, Ministerstvo míru (*Mírmini*) řídí válku. Člověk cvičený v *doublethinku* v tom ale nevidí spor. Je vnitřně přesvědčen, že *vaporizovaná* osoba nikdy neexistovala, byť by šlo o vlastní matku. A jestliže Strana říká, že Eurasie je úhlavní nepřítel Oceánie, pak byla nepřítelem odjakživa, bez ohledu na klamnou vzpomínku, že ještě před deseti minutami byla spojencem.

Od řadového obyvatelstva Oceánie se vyžaduje, aby upřímně jávalo nad prací Strany a ze srdce nenávidělo její nepřátele, ale zároveň o ničem moc nepřemýšlelo. Veškeré lidské emoce, city a potřeby jsou programově přesměrovány na jiné cíle v souladu s ideologií. Jedním z nástrojů k upevnění *pravověrného* myšlení je newspeak, jazyk uměle vytvářený speciálním oddělením Ministerstva pravdy. Do budoucna má v Oceánii zcela nahradit angličtinu, které se říká *oldspeak*. Cílem je zjednodušení jazyka natolik, aby ideologicky závadné myšlenky nebylo možné ani slovně vyjádřit, případně aby působily absurdně už na první dojem. Všechny vedlejší významy slov jsou potlačeny, slovní zásoba zredukována na nezbytné minimum, citové zabarvení mají jen výrazy podporující *Angsoc* a odsuzující jeho nepřátele.

Ideozločin (v originále *thoughtcrime*) je zločin, jenž může být spáchán nejenom slovy či skutky, ale též myšlením nebo v podobě myšlenky. Jiná definice je ta, že ideozločin je jakýkoli zločin proti Straně. Ideozločin je trestán stejně jako zločin, v některých případech i smrtí. Podobně jako opatření nových zpráv – newspeaku -, které pomalu ale jistě omezuje „manévrovací prostor“ pro vyjádření závadných myšlenek (a tedy i myšlenek na samotný zločin), v Orwellově *1984* jsou uváděny v praxi praktiky, které směřují k vymýcení ideozločinu. Jak řekla jedna z postav: brzy v Oceánii nebude možné ideozločin spáchat.

Válka mezi mocnostmi v Orwellově světě není vedena proto, aby byla vyhrána, ale aby byla *udržována*, aby obyvatelé nebohatli a neměli čas přemýšlet.

Válka udržuje obyvatele ve strachu a odrazuje je od emocí, jichž by se mohli těšit v dobách míru. Válka udržuje nepřátelství mezi mocnostmi a svým způsobem je motorem nejenom ministerstva míru ale i Strany. Vlády všech mocností jsou si toho velmi dobře vědomy a záměrně udržují status quo.³

Na Thomase Mora bezprostředně navázal Thomas Campanella (1568-1639), který zveřejnil ve své knize „*Sluneční stát*“ (1602) utopii o ideální společnosti, kde neexistuje soukromé vlastnictví, kde společná práce je zárukou hojnosti, kde však existuje přísná reglementace způsobu života, vláda kněží, která je v podstatě teokratická. Prvky utopického socialismu lze ovšem najít i dříve, a to u středověkých „kacířů“ jako byli bohomilové, valdenští, sestry svobodného ducha, bekyně apod., v programech některých rolnických středověkých povstání, např. v husitství (zejména šlo o tábory), u Thomase Münzera (1489-1525) a dalších.⁴

K předchůdcům socialismu se rovněž řadí francouzský filozof 18. století Jean Jacques Rousseau (1712-1778) a frakce zběsilých z Velké francouzské revoluce stojící v opozici k jakobínům. Pro frakci zběsilých reprezentovanou Jacquesem Rouxem (1752-1794), Théophilem Leclercem (1771-?) a Jeanem Varletem (1764-1837) bylo typické, že věřili, že osobní svoboda stojí vysoko nad právy zajišťovanými ústavou.

Socialistické hnutí se výrazně projevilo rovněž v dalších církevních kruzích. Nejaktivnější byli protestanti. Např. ve Velké Británii stál v čele takového hnutí J. F. D. Maurice (1805-1872), první rektor Working's Men College. Jednalo se o první skutečně jen dělnickou kolej. Založena byla v roce 1854. Podobně aktivní byl další Brit Charles Kingsley (1819-1875), Němec Adolf Wagner (1835-1917) či rakousko-uherský císařský kazatel Adolf Stoecker (1835-1899). Podobné socialistické aktivity můžeme najít ve Velké Británii u anglikánů. Nejaktivnější byl socialistický proud Oxfordského hnutí, který usiloval o obnovu ztracených křesťanských tradic víry v rovnost všech před Bohem a o jejich začlenění do anglikánské liturgie a teologie. Socialistický proud Oxfordského hnutí našel svoje praktickou realizaci, a to formou misí do městských slumů.

Aktivita katolíků byla v rovině socialistických vizí nižší. Oficiální církevní kruhy ji tlumily, a to až do vydání encykliky papeže Lva XIII. (1878-1903) *Rerum novarum*.

---

³ Srov. George ORWELL, 1984. Praha 2009.

⁴ Thomas Münzer byl vůdcem selské války v Německu, který vyzýval rolníky, kteří povstali k nastolení „*království božího na zemi*“. Založil mühlhausenskou komunu, která trvala dva měsíce.

Stalo se tak v květnu 1891. Encyklika *Rerum novarum* podpořila práva pracujících vytvářet svépomocné organizace (družstva) a odborové svazy a zakládat křesťanské politické strany. Odmítla komunismus i neomezený kapitalismus a zároveň potvrdila právo na soukromé vlastnictví. Ostře se postavila proti socialismu jako hnutí, které vede k nenávisti mezi lidmi, především vůči bohatým. Nestavěla se však k socialistickým vizím rovnosti. Naopak! Odvolávala se na původní rovnost všech před Bohem.

Vcelku úrodnou půdu pro recepci socialistických myšlenek vytvářelo v 19. století učení ruské pravoslavné církve. Jednalo se zejména o její akcent na kolektivistické tradice ruských rolnických občin i samotnou existenci všemocného ruského státu (samoděržaví). Důležitým prvkem, o který se ruská pravoslavná církev opírala, byla tzv. sobornost' mající tímto jedním slovem vyjádřit tradiční ruskou jednotu ruské pravoslavné církve (víry), státní moci (cara) a ruského lidu – národa. Podle oficiálního tvrzení byla sobornost' tradičním znakem ruské každodennosti. Sociální nerovnost byla přirozená, předurčená. Nikterak však nezakládala důvod pro duchovní nerovnost. Naopak! A v tom prý tkvěla podstata svobody ruského člověka.⁵

Všechny směry křesťanského socialismu a křesťanský socialismus podporující byly směry evoluční, odmítající radikální cestu ke konečnému cíli, socialistickou revoluci. Prioritní pro ně byl akcent etické obrody jedince a komunitu jako báze, od níž se musí odvinout proces změn vedoucích k rovnosti.

Při určité míře zjednodušení lze utopický socialismus 19. století rozdělit do tří proudů: asociacionismus, anarchismus a saint-simonismus. Základní ideou asociacionismu bylo vytvoření hospodářských komunit (asociací), v rámci kterých mělo fungovat kolektivní vlastnictví. Asociacionisté byli přesvědčeni, že není zapotřebí svrhnout kapitalismus násilnou cestou, protože asociace se v hospodářské soutěži prosadí samy. To odvozovali z toho, že pro dělníky bude přitažlivější pracovat pro určitou komunitu a že dělníci budou v rámci této komunity také více motivováni. Nejznámějšími představiteli asociacismu byli Charles Fourier (1772-1837) a Louis Blanc (1811-1882).

Anarchismus byl oproti asociacionismu radikálnější. Anarchisté na rozdíl od asociacionistů chtěli svrhnout stát a dát asociacím maximální pravomoci. Ovšem ani anarchisté nechtěli zcela zrušit soukromé vlastnictví. Významným představitelem

---

⁵ Srov. Edward G. FARRUGIA, *Encyklopedický slovník křesťanského Východu*. Olomouc 2010, s. 833-834.

anarchismu ve Francii byl Pierre Joseph Proudhon, jehož hlavní ideou bylo vytvoření volných úvěrů. Díky nim se měl stát každý člen společnosti soukromým vlastníkem a podílet se na společné výrobě.

Saint-simonismus lze považovat za nejznámější a také nejvýznamnější proud utopického socialismu. Vymezit jej lze rovněž jako nejvýznamnější proud francouzského předmarxovského socialismu. Jeho zakladatelem byl Claude Henry de Rouvroy, hrabě Saint-Simon (1760-1825). Jeho představy o socialismu byly značně odlišné od předchozích dvou proudů. Saint-Simon se totiž oproti předchozím domníval, že celá společnost může být řízena inteligencí, osvětlenou elitou. Věřil v rozvoj vědy a průmyslu v zájmu socialistických ideálů. Jeho stěžejním cílem bylo vytvoření nové elity vědců a inženýrů, kteří by celou hospodářskou společnost řídili jako jeden celek. Díky této organizaci měl zmizet chaos konkurence, společnost měla dostat nový přesný politický, hospodářský i sociální řád. Cílem saint-simonismu bylo přetvoření politiky ve vědu: místo stávající vlády politiků se měla dostat k moci vláda matematiků, fyziků, biologů, podnikatelů, inženýrů a umělců.

Snad kvůli akcentu na vědu dokázal Saint-Simon svou teorií nadchnout mnoho významných osobností 19. století. Například politika Napoleona III. (1848-1870), spisovatele Honore d Balzaca (1799-1850) a Viktora Huga (1802-1885), finančníky bratry Emila a Isaaca Pereirovy. A od nich také získal ekonomickou podporu. Podstatnější než tyto prostředky však byla skutečnost popularizace názorů, které se prostřednictvím uvedených osobností šířily nejen francouzskou společností.

Saint-Simon byl křesťanský socialista, blízký tvůrci filozofického směru pozitivismus Augustu Comtovi (1798-1857). Comte byl známý tím, že se podobně jako Saint-Simon snažil mobilizovat vědu a technologii v zájmu ideální společnosti řízené odborníky. Mezi Saint-Simonem a Comtem bychom našli i leckteré další a dokonce i politické shody. Ostatně Comte působil v letech 1817-1824 jako Saint-Simonův tajemník. Rozešli se však, neboť radikálnější Saint-Simon se snažil prosadit jako teoretik i praktik politických utopických socialistických vizí. Oproti tomu Comte kladl důraz na poznání skutečné podstaty sociálního procesu. Součástí Comtova učení bylo studium sociokulturní evoluce založené na třech stadiích:

1. Stadium teologické neboli fiktivní, v němž člověk hledá absolutní poznání skrze zkoumání vnitřní povahy věcí. Věří, že za každým procesem je živá vůle. Toto stadium probíhá ve třech etapách: animismus, polyteismus a monoteismus.

2. Stadium metafyzické neboli abstraktní, ve kterém člověk hledá absolutní poznání, ale nezkoumá již nadpřirozené síly, nýbrž „jen“ abstraktní pojmy a entity. Za nejvyšší obecnou entitu uznává přírodu, v níž vidí pramen všech ostatních jevů.

3. Stadium vědecké neboli pozitivní, v němž člověk dospívá k tomu, že absolutní poznání není možné. Snaží se tedy pozorováním a rozumem poznat podobnosti a posloupnosti v daných faktech s cílem podříditi je jedinému všeobecnému faktu.

Ve stadiu pozitivního myšlení lidstva by se měla podle Comta dostavit ideální forma společenského zřízení. Jednalo by se o stát s pevně stanoveným řádem, stát řízený vědci, odborníky a specialisty, kde by u každého převažoval smysl pro jednotu, pro celek.

Comte se prosadil jako vědec – pozitivista. I on se však snažil napravit sociální neklid, který se v první polovině 19. století ve francouzské společnosti projevoval. Činil tak akcentem na sociální nauky založené na skutečné moderní vědě. Zatímco Comte se proslavil svou prací o pozitivní filozofii, Saint Simon vydal v roce 1825 spis *Nouveau Christianisme* (Nové křesťanství). Toto dílo vedlo ke zřízení sektářské církve, vzorových samosprávných městských obcí a soudů potírajících nemorální chování.

Revoluční směr utopického socialismu se zřetelně prosadil ve Francii v době Velké francouzské revoluce. Jednalo se o babeufismus pojmenovaný podle svého vůdce a stěžejního teoretika - François-Noële Babeufa (1760-1797) známého pod upraveným historizujícím jménem Gracchus Babeuf. Babeufismus bylo francouzské revoluční hnutí devadesátých let 18. století usilující o „*republiku rovných*“ - jednotnou, z jednoho centra tedy centrálně řízenou celonárodní komunu. V praxi se uplatnilo od roku 1796, kdy se v Paříži zorganizovalo „*Spiknutí rovných*“ vedené právě Babeufem. První věta plakátu distribuovaného Spiknutím rovných v dubnu 1796 v Paříži zněla: „*Příroda dala každému právo na to, aby požíval rovného podílu z veškerého bohatství.*“⁶ Cílem hnutí bylo svrhnout Direktorium a nastolit beztřídní společnost rolníků a dělníků. Konspirace však byla odhalena, spolek Napoleonem na příkaz Direktorie rozeznán a Babeuf spolu se svým spolupracovníkem Augustinem Alexandrem Darthé (1769-1797) na příkaz direktoria po krátkém procesu v květnu 1797 gilotinou popraven.

---

⁶ Srov. Max BEER, *Allgemeine Geschichte des Sozialismus und der sozialen Kämpfe*, Berlin 1932, s. 396–401.

Od počátku 19. století se objevily další radikálně revoluční socialistické myšlenkové směry. Vlastní jim byl apriorní odpor ke kapitalismu a všem jeho politickým, hospodářským i sociálním projevům a přesvědčení, že jejich odstranění lze dosáhnout pouze radikální revoluční cestou. I když se představitelé radikálně revolučních socialistických myšlenek 19. století více či méně výrazně lišily, měly řadu společných znaků. K těm především patřil způsob změn – radikální revoluce – a to, že nový systém, který chtěly nastolit, bude založen na konkrétní formě kolektivního vlastnictví. Jaká by měla tato forma být, zda družstevní, občinová či státní, vytvářela mezi nimi rozdíly. Bídu dělníků, hospodářské krize a morální úpadek společnosti přisuzovali radikální socialisté negativním společenským jevům, jimž dominuje soukromé vlastnictví, konkurence a honba za penězi. A ty je, prý, nutné ráznými revolučními kroky odstranit.

Hnutí babeufovského typu zanechalo dalším generacím odkaz zejména v učení a hnutí Louise Augusta Blanquiho (1805-1881), známého jako „l'Enfermé“, „internovaný“. Blanqui byl třídní konspirátor babeufovského ražení, který strávil třicet tři let života ve vězení za neustálé organizování povstaleckých buněk proti francouzské monarchii či republice. Když roku 1839 na dva dny obsadil pařížskou radnici, byla to déle neudržitelná organizační katastrofa. Nicméně jeho stoupenci sehráli hlavní roli v pařížské Komuně roku 1871. Blanqui sám se do organizace Komuny nemohl zapojit, neboť byl den před vypuknutím povstání zatčen. Jeho heslem bylo „*Ni Dieu, ni maître*“ (Ani Bůh, ani pán). Stranou pozornosti nelze ponechat ani revoluční názory německého sociality Wilhelma Weitlinga (1808-1871), jednoho ze spoluzakladatelů Svazu pohrdaných (srov níže), jenž se podobně jako Babeauf a Blanqui lišil od myšlenek Fouriera a Owena tím, že za jediný možný způsob vzniku rovnostářské společnosti spatřoval v revoluci. Babeauf, Blanqui i Weitling však neměli svoji teorii teoreticky nikterak rozpracovanou. Naopak představy Charlese Fouriera (1772-1837) a Roberta Owena (1771-1858), pro něž revolučně radikální kroky nebyly nezbytně nutné, patřily k nejvíce vyprofilovaným názorům utopických socialistů.

Charles Fourier pocházel z bohaté obchodnické rodiny, otec mu však zemřel, když mu bylo devět let. V sedmnácti letech se začal věnovat profesi obchodní cestující. Cestoval nejen po Francii, ale i německém prostoru, Švýcarsku, Nizozemí, a pokud to dovoľovaly dobové podmínky, i Rusku. Ve dvaceti letech získal otcův kapitál, který investoval do nákupu potravin. Bylo to však v revoluční době, která se

v jeho případě na jeho zboží podepsala negativně. Fourier byl dokonce nucen bojovat na barikádách. Krátce byl i vězněn, ale podařilo se mu uprchnout. Dva roky v armádě posílily jeho pacifismus a antimilitarismus. Výsledkem francouzské revoluce jej neuspokojil, toužil po všeobecné harmonii. Další jeho působení jako obchodního cestujícího mu ještě více pomohlo poznávat ekonomickou a sociální situaci francouzského lidu, spekulace obchodníků a hru s kapitálem. Vlivem zednářství a různých radikálních francouzských směrů odsuzujících soukromé vlastnictví se zformovala jeho vize, že sociální spravedlnosti by bylo možné dosáhnout zakládáním družstev – falang, jež by tvořily obec, v níž by se společně pracovalo a v níž by se výsledky práce dělily v kolektivu.⁷

Robert Owen byl waleský sociální reformátor, který pocházel měšťanské rodiny. Svými schopnostmi a příhodnou spoluprací se schopnými obchodníky a vynálezci se vypracoval na bohatého průmyslníka a spoluvlastníka několika velkých průmyslových komplexů. Měl však silné sociální cítění, které jej motivovalo ke snaze humanizovat ve svých podnicích pracovní podmínky dělníků. Stavěl pro ně domy, školy, knihovny, upravoval pracovní dobu, omezoval práci dětí. Ostře se však stavěl proti narušování morálky, zejména opilectví – za tři příchody do práce pod vlivem alkoholu hrozil vyhazov – a naopak kladl velký důraz na hygienu a dodržování denního režimu. Z podstaty svého myšlení – kapitál je nezbytný pro výrobu i obchod – nebyl proti soukromému vlastnictví. Přesto se ale domníval, že v budoucnu by bylo možné dosáhnout beztřídní společnosti, a to jako svobodné federaci samosprávných komun. Kdežto Fourier byl pouze teoretik, Owen se samosprávné komuny neúspěšně pokoušel zorganizovat.

K dalším zakládajícím teoretikům utopického socialismu 19. století patřili Claude Henry de Rouvroy, hrabě Henry de Saint-Simon (1760-1825), Étienne Cabet (1788-1856), zmíněný radikální socialista Louis Auguste Blanqui (1805-1881), dále Louis Blanc (1811-1882) a Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865). Saint Simon byl přesvědčen, že politika i soukromé vlastnictví musejí být zachovány i v budoucnu. Je ovšem nutné, aby všichni příslušníci státu dobře pracovali. Organizace a vláda musejí být co nejlevnější, veškeré parazitování na výsledcích práce, korupce a příživnictví musejí být vymýceny. Základem všeho musí být kolektivismus, který má být schopen překonat všechny negativní dopady dnešního pojetí soukromého

---

⁷ Srov. Charles FOURIER, *Velká metamorfóza: výbor z díla*. Praha 1983.

vlastnictví. Saint-Simonova kritika soudobého soukromého vlastnictví byla tak důsledná, že vedla k rovnostářskému pojetí, které jeho pokračovatelé důsledně rozvíjeli. Louis Blanc tak činil např. tím, že se soustředil na dělnická družstva, jejichž přínosem mělo být zajištění práce a tudíž i přístup k jejím výsledkům všem.

Oproti výše uvedenému Blanquiho radikalismu se jeho socialistický kolega, umírněnější Louis Blanc (1811-1882) vyslovoval pro vytvoření rovnostářských, dělníky kontrolovaných a státem založených dílen, v nichž měli dělníci pracovat podle svých možností a být placeni podle svých potřeb. Tato představa, uvedená v Blancově díle „*L'Organisation du Travail*“ (Organizace práce), které bylo vydáno v roce 1839, byla během revoluce 1848 nakrátko realizována. Po porážce revoluce však musel Louis Blanc uprchnout do Velké Británie.

Etiene Cabet myšlenky Roberta Owena a Saint-Simona spojil. Budoucnost společnosti spatřoval v rovnostářství, jež bude garantovat a řídit ideální volená vláda, která moudrostí svých rozhodnutí bude optimálně řídit veškeré hospodářství i sociální politiku státu v zájmu všech příslušníků společnosti. Ideální stát tedy prolne ideální společnost, bude její zárukou i perspektivou, cílem rovnosti a bratrství s vyústěním v komunismus.

Blanquiho socialistická teorie byla sice ve svých cílech obdobně idealistická, nikoli však již v prostředcích jejího dosažení. V tomto směru byla naopak revolučně radikální. Byla založená na Blanquim běžně používaném termínu - diktatuře proletariátu jako přechodné revoluční formě mezi kapitalismem a komunismem. Na rozdíl od svých utopických předchůdců Blanqui nevěřil v poklidný přechod ke komunistické společnosti. Byl však idealistou v budování diktatury proletariátu jako optimální přechodné společnosti postupně nastolující a udržující rovnost všech.

Proudhon se od svých předchůdců lišil tím, že odmítal nadvládu státní moci nad společností i individuem. Byl přesvědčen, že stát se vždy buduje jako elitářský. A to se mu nelíbilo, v elitářství spatřoval kořen sociální nerovnosti, sociálního zla. Nežádal absolutní zrušení soukromého vlastnictví, ale jeho univerzalizaci. Tedy pokud soukromé vlastnictví, tak všem a stejnou měrou. Např. ve výrobních podnicích si prostě měli být všichni i co do vlastnictví rovni. Ideální formu hospodaření (vlastnictví) společnosti spatřoval ve volně provázaném sdružení samostatně hospodařících rodin. Podobně jako pro většinu ostatních socialistů pro něj byla základní stavební jednotkou společnosti rodina, její rovnostářství a její vnitřní dělba práce.

Proudhon měl z hlediska následného vývoje myšlení a hnutí socialismu směřujícího k pojetí tzv. vědeckého socialismu reprezentovaného především Karlem Marxem a Bedřichem Engelsem, byly názory Proudhona z výše uvedených osobností hájících a prosazujících utopický socialismus nejméně. Proudhonův útok na (velké) soukromé vlastnictví v knize *Qu'est-ce que la propriété? (Co je to vlastnictví?)* pocházející z roku 1840, vyvolal senzaci, zvláště když jeho nejslavnější výrok „*Vlastnictví je krádež*“ byl citován vytržený z kontextu Marxem a Engelsem. Proudhonova *Ideé générale de la Révolution (Obecná představa revoluce)*, která spatřila světlo světa v roce 1851, vylíčila budoucí Evropu jako území bez hranic, ústředních vlád a zákonů. Proudhon se jí stal zakladatelem moderního anarchismu, který záhy přivedl jeho stoupence do střetu s hlavním proudem socialismu. Jeho podpora přímé akce dělníků proti státu se stala základním kamenem francouzského syndikalismu.

Francouzský syndikalismus představoval v dělnickém hnutí směr, který pokládal odborové organizace za nejvyšší formu organizace dělnické třídy. Někdy se uplatňovalo jeho spojení s anarchismem.

Přes veškerou rozmanitost a promyšlené systémy, které se v projevech utopických socialistů projevovaly, nebyl jejich efekt v socialistickém hnutí, jeho organizování ani realizování příliš velký. Bylo to způsobeno zejména tím, že se všechny proudy utopického socialismu zaměřovaly na projektování nového řádu, místo aby se zabývaly skutečnými sociálními jevy. Přesto se jejich myšlenky šířily do světa a leckde se, často jako experiment, i uváděly do praxe. Např. Fourier a Cabet založili modelová svépomocná družstva v USA. Fourierova *Théorie des Quatre Mouvements* (Teorie čtyř hnutí) vydaná již v roce 1808, předpokládala vznik vědecky řízené společnosti, nespoutané jakýmkoli vládnutím, jež se bude postupně zdokonalovat na cestě k „harmonii“. V leccems se tato myšlenka blížila Marxovu pojetí. A tak není divu, že je tato teorie často uváděna jako zdroj Marxových představ o stadiích historického vývoje a o odumírání státu.

Výše zmíněný utopický socialista Louis Blanc po své emigraci do Velké Británie v roce 1850 vyložil kapitalismus jako hlavní překážku na cestě k socialismu. Je však třeba podotknout že termín kapitalismus se začal běžně užívat až v roce 1869, a to německým ekonomem Karlem Rodbertusem (1805-1875), pro něhož byl kapitalismus hanlivým přídomek společnosti, kterou si přál zničit. Předmětem vědeckého bádání se kapitalismus stal až na počátku 20. století. Německý sociolog

Werner Sombart (1863-1941) v roce 1902 vydal knihu *Der moderne Kapitalismus* (Moderní kapitalismus) a v roce 1904 německý sociolog a historik Max Weber (1864-1920) *Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (Protestantská etika a duch kapitalismu). V srpnu 1898 dopsal Vladimír Iljič Uljanov používající pseudonym Lenin (1870-1924) práci *Vývoj kapitalismu v Rusku*. Nejednalo se o politický propagandistický pamflet, ale o fundovaně dokumentovanou ekonomickou studii, reflektující v Rusku tehdy populární ekonomismus. Ekonomismus byl nový trend dělnického hnutí usilující o zlepšení ekonomických podmínek pracujících. Nikoli tedy a priori zničit kapitalismus, ale jej „vylepšit“ novými ekonomickými podmínkami. Ekonomismus byl vlastní ruským tzv. legálním marxistům, v jejichž čele stáli Jekatěřina D. Kuskovová (1869-1958), Sergej N. Prokopovič (1871-1955) a Petr B. Struve (1870-1944). Jednalo se o osobnosti, které byly výrazně ovlivněny nejvýznamnějším představitelem evropského reformismu Eduardem Bernsteinem (1850-1932). Bernstein byl osobností, která zdůrazňovala, že radikální revoluční postup aktuální sociální otázku nevyřeší. Jedinou cestou k jejímu řešení je, podle Bernsteina, soubor reforem, který byl nastartován rozšiřujícím se volebním právem pro širší vrstvy společnosti.

Stejně významným jako reformismus a neméně zřetelným konkurentem revolučního marxismu byl syndikalismus, jehož kořeny tkvěly ve francouzském dělnickém hnutí, konkrétně v činnosti Všeobecné konfederace práce založené na troskách Národní odborové organizace roku 1894.

Stoupenci syndikalismu byli přesvědčeni, že nejlepší a nejdokonalejší organizací dělnické třídy jsou odbory. Odmítali politickou státní činnost činěnou prostřednictvím politických stran. Kapitalistickému vykořisťování a kapitalistické nespravedlnosti jako celku je podle nich třeba čelit prostřednictvím odborů a jimi organizovanými přímými akcemi jako jsou hospodářské či generální stávkové. Politická strana podle syndikalistů nemá k takovému postupu dostatek předpokladů.

Nejdokonalejším popisem teorie syndikalismu se stalo dílo francouzského filozofa Georgese Eugéna Sorela (1847-1922) *Úvahy o násilí* (1908), v němž bylo zejména vysvětleno nadřazení generální stávkové nad revoluci. Ve své radikálnější anarchistické mutaci vystupovali syndikalisté jako anarchosyndikalisté zcela odmítající státní organizaci.⁸

---

⁸ Srov. <http://www.afed.cz/text/5736/georges-sorel-1847-1922>. Staženo 22. 1. 2015.

Lenin, ačkoli s názory Kuskové a Struve v mnohém nesouhlasil, koncipoval práci *Vývoj kapitalismu v Rusku* podobně. Nikoli proto, aby obhájil reformismus, ale z toho důvodu, aby odhaloval skutečnou podstatu vládní carské ekonomiky. Lenin však nebyl původní: hojně čerpal z názorů a tvorby v té době nejvýznamnějšího teoretika ruského socialismu, Grigorije Plechanova (1857-1918). Ústředním tématem Plechanova ekonomismu bylo upozornění, jak se v Rusku díky střední třídě rozvíjí kapitalismus. A to především kapitalismus na vesnici. Lenin v jakémsi rozvinutí této Plechanovovy vize v práci *Vývoj kapitalismu v Rusku* zdůraznil, že úspěšný rozvoj vesnického kapitalismu výrazně napomůže kapitalismu v průmyslu, neboť vyžaduje spoustu strojů a zařízení. To souvisí s požadavky na dopravu a komunikaci. Byl proto přesvědčen, že základem kapitalistického hospodářství v Rusku je zemědělský sektor. Leninova práce *Vývoj kapitalismu v Rusku* nebyla a priori proti carsky štvavá. A tak mohla vyjít na rozdíl od mnoha dalších Leninových prací zcela legálně. Možná lze najít i analogii s Marxovým *Kapitálem*, který byl Marxovou první prací přeloženou do ruštiny (1869). A rovněž mohla vyjít zcela legálně.⁹

Pro většinu utopických socialistů nebyl ideálem třídní boj, ale nastolení, budování a podpora harmonie mezi společenskými vrstvami. Utopičtí socialisté navrhovali mechanismy, jež měly podporovat harmonii odvíjející se od pokroku, rovnosti, sdružování, hospodářské bezpečnosti atd., čehož prý lze dosáhnout prostřednictvím dobrovolné organizace společnosti, tedy družstev. A to jak družstev výrobců, tak družstev konzumentů. Jejich poselstvím bylo, že politická republika s všeobecným hlasovacím právem není dostatečná pro to, aby lidé byli svobodní, rovní a bratrští, že je nutná sociální republika, jež podporuje některý z žádoucích typů organizace ekonomiky.

Sdružování se do dobrovolných společností typu družstev bylo předobrazem odborového hnutí. Příčinou jeho vzniku byla zranitelnost námezdních pracovníků ve volné tržní ekonomice. Počátky odborů se datují k roku 1834 ve Velké Británii, roku 1864 ve Francii a roku 1869 v německém prostoru. Kolem roku 1900 ve většině evropských zemí již existovaly aktivní odbory. Od počátku ovšem odborové hnutí nebylo jednotné, lišilo se ve struktuře a ideologii. Podstatné je zejména to, že kromě ne-ideologických odborů britského typu existovaly „horizontální“ řemeslnické odbory, jež se vyvinuly ze starých cechů, „vertikální“ průmyslové odbory,

---

⁹ Srov. Robert SERVICE, *Lenin. Životopis*. Praha 2002, s. 117-120.

anarchosyndikalistické odbory ve Francii a Španělsku, liberální dělnická sdružení, pacifistické tzv. „žluté“ odbory vystupující proti stávkám a válkám, a také křesťanské odbory stavěné na církevní bázi. V mnoha zemích, např. v Belgii, vedle sebe ale někdy i proti sobě pracovalo několik různých typů odborů.

K odborovému hnutí lze přičlenit svépomocná družstva, snažící se ochránit své členy před velkopodnikatelskými zájmy. Jejich profilace se odehrála ve třech hlavních sektorech: ve výrobě, ve spotřebě a v zemědělství. Jejich největším propagátorem byl již zmíněný britský utopický socialista Robert Owen. Owen velmi dobře znal sociální a ekonomickou situaci kapitálové společnosti. A to přímo z praxe: od dětství pracoval v obchodě jako příručí. V devatenácti letech pak začal podnikat. O dvacet let později patřil k nejbohatším továrníkům ve Velké Británii. Roku 1800 založil ve skotském městě New Lanarku prádelnu, v níž se snažil uplatnit odborově sociální přístup: pracovníkům zaručil deseti a půlhodinový pracovní den a pojištění v nemoci. I v dalších svých továrnách se pak snažil vytvořit vhodné prostředí vůči dělníkům vstřícné: např. tím, že jim stavěl školy, knihovny a domy. Pro dělníky rovněž zavedl podporu na stáří a nemocenskou podporu. Naopak zakázal práci dětem. V roce 1825 Owen odešel do USA, kde ve státě Indiana zakoupil půdu, na níž vybudoval kolonii New Harmony (Nová Harmonie). V ní se pokoušel začlenit vysněný systém svépomocných družstev, jakýchsi falang do nového způsobu bezpečnějšího hospodaření. Pokus se mu však nezdařil, falangy zkrachovaly. A tak se Owen v roce 1829 vrátil do Velké Británie, kde se ještě více přimknul k odborovému hnutí. Zejména byla významná jeho organizátorská činnost mezi odborovými dělnickými svazy.

V roce 1844 se v anglickém hrabství Lancashire objevila první spotřební družstva, tzv. „rochdalští průkopníci“. Zemědělská družstva, jež vznikla ve stejné době v německém prostředí, byla iniciována snahou Friedricha W. Raiffeisena (1818-1888) založit úvěrní společnosti, v níž by každý člen družstva ručil svým majetkem za případné dluhy ostatních.

První pokusy o vytvoření skutečně organizovaného socialistického hnutí pocházejí ze třicátých let 19. století. Většinou se však jednalo jen o ojedinělé pokusy prosadit socialistické požadavky. Hlavním motivem byla skutečnost, že část společnost byla po roce 1830 přesvědčena, že byla oloupena o své vítězství ve francouzské červencové revoluci, a tak požadovala skutečnou republiku a všeobecné hlasovací právo. Jejich základní taktikou byla přímá demokracie pouliční akce

napodobující akce Graccha Babeaufa z devadesátých let 18. století. Organizováni byli v malých tajných společnostech, opět inspirovanými konspirovanými spolky Babeufova Spiknutí rovných z roku 1796. Projevem jejich aktivit byly jednotlivé často krvavé stávkové dělnické hnutí, např. v Paříži a Lyonu v letech 1832, 1834 a 1839.

Ve třicátých letech 19. století se ve Velké Británii zformovalo první skutečné dělnické hnutí. Později přešlo název chartisté, a to podle *Charty lidu* z roku 1834 požadující všeobecné volební právo pro muže starší 21 let, zrušení zákonů o chudinství, které byly přijaty krátce před tím (1834), zvýšení platů, zkrácení pracovní doby a snížení daní. Chartismus se soustředil na agitaci formou dělnických schůzí. Jeho vyvrcholením se ovšem v červenci 1839 stalo povstání v Birminghamu, které bylo krvavě potlačeno. Tato skutečnost ovšem vyvolala masovou reakci: jako její součást v roce 1840 vzniklo na bázi dřívějšího chartismu Národní chartistické sdružení. Jeho organizátorem byl již dříve se mezi chartisty mimořádně angažující irský poslanec Fergus O'Connor (1794-1855). Národní chartistické hnutí se po zkušenosti z potlačení radikálního pokusu o prosazení požadavků většinově soustředilo na umírněné prosazování požadavků obsažených v Chartě lidu. Existovala v něm však i radikální menšinová skupinka, která se svými názory blížila později se formujícím marxismu. Neúspěch umírněné cesty a rozkol uvnitř sdružení byly hlavními příčinami, proč se toto hnutí na počátku padesátých let 19. století rozpadlo.

V roce 1834 vznikl v Paříži první dělnický třídně profilovaný spolek – tajný Svaz psanců. V roce 1836 se od něj odštěpilo radikální křídlo - Svaz spravedlivých. Sdružoval ty stoupence socialistických myšlenek, kteří hodlali uvést jejich rovnostářskou vizi do praxe revoluční cestou. Svaz spravedlivých se od počátku organizoval jako mezinárodní akce: měl v různých zemích svoje sekce. V roce 1847 byl Svaz spravedlivých přejmenován na Svaz komunistů, pro nějž Marx a Engels napsali programovou brožuru *Manifest komunistické strany*. *Manifest komunistické strany*, známější jako *Komunistický manifest*, vyšel poprvé v Londýně v únoru 1848. Završil rané stádium formování socialismu jako hnutí, které spadalo do třicátých a čtyřicátých let 19. století. Základní podmínky pro vznik skutečného socialistického hnutí tím byly položeny.

Francouzské vlivy se rychle přenášely po celé Evropě. Záhy byly silně přítomny v myšlení raných německých socialistů. V jejich čele stál Ferdinand Lassalle (Lassalle, 1825-1864), Slezan židovského původu, který zahynul v

romantickém souboji poté, co v roce 1863 založil v Lipsku Všeobecný německý dělnický spolek (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein). Ve své podstatě byl Všeobecný německý dělnický spolek první dělnickou stranou na německém území. Lassalle měl s takovouto organizací již vskutku bohaté zkušenosti: byl spolupracovníkem německé frakce Svazu komunistů, největší německé dělnické organizace v revolučních letech 1848-1849. Činnost Svazu komunistů však byla na německém území v kolínském procesu (Köln am Rhein) na počátku padesátých let 19. století zakázána. Dělnické hnutí se pak mohlo v německém prostoru rozvíjet až od počátku šedesátých let.

Téměř současně se vznikem Lassalova Všeobecného německého dělnického spolku vznikl liberálně demokratický Sněm německých dělnických spolků (Vereinstag Deutscher Arbeitervereine), z něhož roku 1869 vznikla v Eisenachu pod vedením Augusta Bebela (1840-1913) a Wilhelma Liebknechta (1871-1919) Sociálně demokratická dělnická strana (Sozialdemokratische Arbeiter Partei). Ačkoli byla pro Lassalla největším nepřítelem dělnického hnutí liberální buržoazie, odmítal násilný třídní boj. Lassalle požadoval všeobecné a rovné hlasovací právo, o kterém se domníval, že povede k odstranění třídních protikladů. Dělníkům pak měla pomáhat dělnická výrobní družstva působící s podporou státu.

Samostatnou kapitolu nemarxovského socialismu vytvořil tvůrce anarchismu Michail A. Bakunin (1814-1876). O podstatě jeho učení svědčí, že všude, kam přišel, vyvolal chaos. Michail Bakunin byl ruský revolucionář, který pocházel ze středně bohaté šlechtické rodiny. Do svých dvaceti let prošel kadetní školou a aktivní činností u armády. V roce 1835 žádal o propuštění z armády, aby mohl studovat v Moskvě filozofii. Během studií se sblížil s obdobně opozičně smýšlejícími mladými lidmi, zejména se členy ilegálního revolučního kroužku vedeného ruským filozofem Nikolajem V. Stankevičem (1813-1840), spisovatelem Alexandrem I. Gercenem (1812-1870) a publicistou Visarionem G. Bělinským (1811-1848).

Od roku 1840 Bakunin žil v emigraci, kde se mj. sblížil se socialisty Pierrem-Josephem Proudhonem a Karlem Marxem. Kromě jiných akcí se v roce 1848 zúčastnil Slovanského sjezdu v Praze, na němž sestavil *Provolání ke Slovanům*. Po rozehnutí Slovanského sjezdu působil v Sasku, kde mj. agitoval proti Rusku. Za svoji politickou aktivitu byl v roce 1850 zatčen a odsouzen k trestu smrti. Krátce poté však byl deportován do Ruska, kde byl opět uvězněn, nejprve v petrohradské Petropavlovské pevnosti. Později byl poslán na Sibiř. Ze Sibiře na počátku

šedesátých let uprchl do Londýna, kde zformuloval anarchistické názory a roku 1866 založil anarchistickou Mezinárodní alianci socialistické demokracie. Její členové záhy vstoupili do I. internacionály. Bakunin od roku 1869 úzce spolupracoval s ruským anarchistou Sergejem G. Něčajevem (1847-1882) a pracoval na překladu Marxova Kapitálu do ruštiny. Od roku 1872 na půdě I. internacionály tvrdě kritizoval marxismus. Za to byl obviněn ze snahy internacionálu rozštěpit a na sjezdu v Haagu též roku z internacionály vyloučen.¹⁰

Ve svých názorech Bakunin odmítal jakoukoli nadvládu člověka nad člověkem, prosazoval neomezenou svobodu jednotlivce a soužití na základě spravedlnosti, rovnosti a solidarity. Odmítal jakýkoli druh autority, zejména státu a církve, protože, podle jeho názoru, představují jen útlak. Jeho cílem byla kolektivní akce, revoluce, jejímž prostřednictvím se dosáhne anarchie - života volných skupin svobodných jedinců na bázi kolektivního vlastnictví.¹¹

Od třicátých let 19. století bylo zřejmé, že stěžejní sociální základnou socialismu socialistického hnutí je dělnická třída. V praxi se však mnozí dělníci aktivně v tomto hnutí neangažovali, řadu formujících se socialistických organizací ovládali středostavovští intelektuálové. To pak platilo i pro celou druhou polovinu 19. století. V ní se část středostavovských intelektuálů sblížovala s liberály a vytvářela hnutí, jehož archetypem byla anglická Fabiánská společnost založená roku 1884. Fabiánská společnost odmítala násilí, zvláště Marxovy myšlenky o nastolení socialismu revoluční cestou. Zakladateli Fabiánské společnosti, která propagovala tzv. fabiánský socialismus, byli anglický dramatik a prozaik George Bernard Shaw (1856-1950) a anglický labouristický politik a ekonom Sidney James Webb (1859-1947). Fabiánům šlo o dosažení socialistické společnosti evoluční a parlamentní cestou, tedy postupnými reformami zaváděnými politickými demokratickými prostředky. Cestu k nim spatřovali v osvětové a vzdělávací činnosti mas. Fabiánská společnost se stala roku 1900 kolektivním zakládajícím členem britské Labouristické strany (Labour Party).

Dva nerozluční němečtí exulanti, Bedřich Engels (1820-1895) a Karel Marx (1818-1883), kteří se seznámili v Paříži, založili mnoho svých argumentů na studiu Velké francouzské revoluce. Jejich Manifest Komunistické strany (1848) byl dobře načasován. „*Strašidlo obchází Evropou,*“ stálo v něm, „*strašidlo komunismu. Necht'*

---

¹⁰ Srov. Josef KOLEJKA, *Bakuninovo evropanství*. Brno 2004.

¹¹ Srov. Václav TOMEK - Ondřej SLAČÁLEK, *Anarchismus: svoboda proti moci*. Praha 2006, s. 135-167.

*se vládnoucí třídy třesou... Proletáři nemají co ztratit, jen své okovy... Pracující všech zemí, spojte se!*¹²

---

¹² Srov. Karel MARX, *Komunistický manifest*. Praha 1898, s. 3.

II. Dělnické hnutí ve druhé polovině 19. století

1. Marx a Engels jako zakladatelé tzv. vědeckého socialismu

Formování vědeckých myšlenek o moderním socialismu a moderním komunismu ve vyspělých státech souvisí s průmyslovou revolucí, která vytvořila průmyslovou dělnickou třídu, socialisty zvanou proletariát. Dělníci, kteří nevlastnili nic víc než svoji práci, byli v 19. století vystaveni mimořádně tvrdým pracovním podmínkám. Friedrich Engels je popsal ve své knize *Postavení dělnické třídy v Anglii* (1845), (viz výše). Nebyl však ani zdaleka jediným. Podobně ve svých četných pracích činil romanopisec Charles Dickens (1812-1870). Lze si např. připomenut Dickensonova díla *Oliver Twist* (1837-1839), *Mikuláš Nickelby* (1838-1839), *David Copperfield* (1849) a *Zlé časy* (1854).

Levicoví aktivisté hledali z ponurého postavení dělníků východisko. Nacházeli je ve starobylých vizích rovnosti. K nim připojili liberální ideu rovnosti, pocházející z Velké francouzské revoluce, a vytvořili nové vize, které vykládali ve smyslu nejen rovnosti příležitostí, ale i rovnosti majetku. Marx a Engels zahrnovali tuto ranou etapu levicových socialistických teorií 19. století pod termín utopický socialismus, kdežto svoje vlastní názory označovali za vědecký socialismus. Čím se jejich socialistické učení lišilo od utopického? Tím, že určovalo jasný cíl a postup k němu, přičemž v duchu soudobé průmyslové revoluce stále více se soustřeďující na vědu a v jejím rámci na experiment, je oba spojovali s praxí. Nejprve, což bylo po celý jejich život, pouze s teorií, kterou v praxi v rámci vědeckého experimentu zkoušeli uplatnit uvnitř dělnického hnutí. Později (a Marx s Engelsem věřili, že se tak stalo za jejich života), hodlali uplatnit svoji teorii i ve skutečné politické praxi. Tou jim byla Pařížská komuna roku 1871. Pařížská komuna však skončila neslavně. Pro Marxe s Engelsem to ovšem nebyl důkaz chybné teorie – marxismu – ale nedostatečné připravenosti cesty k cíli – malé připravenosti mezinárodního dělnického hnutí a zcela absentující přípravy na světovou revoluci. Marxovi a Engelsovi ortodoxní pokračovatelé proto položili mimořádný důraz na přípravu této cesty.

Pojem „vědecký“ socialismus souvisí rovněž s tím, že obsahem Marxovy ideologie nebylo pouze stanovení cíle - dosažení komunismu, k němuž Marx, v rámci své díkce vytvořil teorii „vědeckého komunismu“, ale i to, že Marx považoval komunismus za nutný výsledek dějinného procesu, za nezbytný důsledek pohybu

ekonomických a politických sil, k němuž dějiny jednou nutně dospějí. A to proto, že jde o posloupnost stádií definovaných výrobním způsobem, nebo, jak Marx většinou tvrdil, „ekonomickou základnou společností“. Marx byl přesvědčen, že od „prvotního komunismu“, Marxem označovaném jako prvobytně pospolná společnost, prochází lidstvo třemi etapami nerovnosti: otrokářstvím, feudalismem a kapitalismem. Protože se celý dějinný proces odehrává v kruhu, resp. Marx přejal Hegelovu teorii vývoje dějin ve spirále, po těchto stádiích musí nutně přijít opět stádium podobné prvobytně pospolné společnosti: stádium rovnosti, ovšem po stránce politické a ekonomické s ním mnohem ekonomicky i politicky vyspělejší.

Vykořisťování podle Marxe existuje počínaje otrokářstvím, v němž si vládnoucí třída přivlastňuje nadhodnotu vytvořenou ovládanými třídami. V otrokářské ani feudální společnosti neexistuje vrstva, která by byla schopna toto vykořisťování změnit, a tak rozdělení společnosti na vykořisťovatele a vykořisťované je trvalé. Teprve v kapitalismu jako vrcholném stádiu vykořisťovatelských společností vzniká třída, která je schopna situaci nerovnosti změnit. Je to dělnická třída, která je tak vykořisťovaná a vykořisťováním tak deklasovaná, že již nemůže nic ztratit. Jedinou její cestou a nadějí je zrevolucionizování a po něm následující radikální vystoupení proti vykořisťování. Tím se v dělnické třídě rodí schopnost dosáhnout poslední fáze dějin, spravedlivé komunistické společnosti. Ta bude beztřídní společností, ve které bude plně fungovat sociální rovnost. Jedinou cestou k ní je, podle Marxe, socialistická revoluce.

Podle Marxe je socialistická revoluce jediným prostředkem k prosazení cílů proletariátu ve smyslu politické, hospodářské a sociální rovnosti. Je to vzpoura dělníků (proletariátu), která nastolí beztřídní společnost po přechodném období, které je nezbytné, aby byla deklasována bývalá vykořisťující třída. Marx pro toto období použil termín diktatura proletariátu.

Diktatura proletariátu podle Marxe představuje období, které následuje po provedené socialistické revoluci. Samotná socialistická revoluce totiž ještě nenastolí rovnost. Je k ní pouze prvním krokem, tím, který ničí dosavadní vládní moc buržoazie. Ve fázi diktatury proletariátu musí proletariát nejprve převzít moc a za použití státu a jeho dosavadního aparátu postupně odstraňovat nerovnost. Diktatura proletariátu je oproti předrevoluční diktatuře buržoazie diktaturou většiny nad menšinou. Existují v ní ještě antagonistické společenské třídy, buržoazie a proletariát, ale vláda buržoazie, tedy bohaté vládnoucí vrstvy vykořisťovatelů, je již

nahrazena vládou dělníků a ostatních pracujících. (Marx tak rozšiřuje původně míněnou jedinou revoluční třídu o „spojence“ – všechny pracující, s jejichž pomocí je třeba budovat nový stát.) Marx zdůrazňuje, že čím více se vláda dělníků a ostatních pracujících prosazuje, tím více se stírá nerovnost.

Oba zakladatelé myšlenky moderního komunismu – vědeckého socialismu - byli Němci. Marx se narodil 5. května roku 1818 v Trevíru, Engels 28. listopadu 1820 v Barmenu. Marxovi byli praktikující židé, Engels pocházel z protestantské rodiny průmyslníka. Oba byli vynikajícími studenty a získali výborné vzdělání. Jako mladí muži se připojili k volnomyšlenkářským intelektuálním kruhům, pod jejichž vlivem začali obhajovat myšlenku rovnostářství. Ve volnomyšlenkářském stylu se stavěli proti omezování svobody projevu a odsuzovali nevyhovující podmínky pracujících. Vše zatím stavěli jen na podmínkách vlasti, tedy německého prostředí.

V roce 1842 začaly v Kolíně nad Rýnem vycházet liberálně zaměřené noviny *Rheinische Zeitung*. Marx, který si brzy osvojil břitký styl psaní, se stal jedním z jejich hlavních spolupracovníků, tedy listu, radikálně opozičního vůči pruské politice. Posléze se dokonce stal jejich šéfredaktorem. Radikalita novin však vedla k cenzurním zásahům státní moci a po roce k jejich úplnému zákazu. Bylo to téhož roku, kdy se Marx setkal s Friedrichem Engelsem, spřátelil se s ním, vedl s ním obsáhlou korespondenci a začal s ním společně psát práce.

Ještě téhož roku, v roce 1843 Marx a Engels německé země opustili a vydali se hledat cestu k prezentování svých názorů do zahraničí. Přesouvali se mezi Brusel a Paříž a často jezdili i do Londýna. Během pařížského období jejich působení jimi byl v základech formulován historický materialismus (srov. níže). Engels přitom Marxe všemožně podporoval: posílal mu kapesné, dělal si starosti s jeho zdravotním stavem a nabádal jej k systematictější práci. Počátkem roku 1845 musel Marx přesídlit do Bruselu, kam jej záhy následoval Engels. V létě téhož roku podnikli studijní cestu do Anglie, kde navázali kontakt s tamním hnutím chartistů. Jelikož byl Marx i po návratu do Belgie pronásledován pruskými úřady, vzdal se pruského občanství. Ještě téhož roku Marx a Engels svoje teoretické názory poprvé spojili s praxí: v Bruselu v roce 1845 založili Komunistický korespondenční výbor, jehož cílem bylo zastřešit různé skupiny podílející se tehdy na mezinárodním dělnickém hnutí.

Kořeny mezinárodního dělnického hnutí sahají k roku 1834, kdy v Paříži založili němečtí socialisté Theodor Wilhelm Christoph Schuster (1808-1866) a

Wilhelm Weitling (1808-1871) poté, co uprchli do Francie po neúspěšné přípravě dělnického povstání v německém Göttingen, Svaz psanců. Svaz psanců se roku 1836 rozpadl. Jeho radikální část pak dále působila jako Svaz spravedlivých, jehož přívrženci zprvu pracovali pod vlivem myšlenek Babeufa a křesťanského komunismu. Vycházeli z vize, že si jsou všichni lidé navzájem bratry a sestrami a že cílem jejich revolučního snažení musí být ustavení království božího na zemi, založeného na ideálech lásky k bližnímu, rovnosti a spravedlnosti. Svaz psanců měl svoje buňky v různých evropských městech. V červnu 1847 se k Svazu spravedlivých připojil Marx se skupinou svých přívrženců, kteří na slučovací konferenci Svaz přesvědčili, aby vyhlásil jako svoje programové heslo „*Pracující všech zemí, spojte se*“.

Vzhledem k Marxovu vlivu se tato slučovací konference považuje za první sjezd první marxistické politické organizace v evropských dějinách. Na druhém sjezdu, který se uskutečnil v Londýně o několik měsíců později, na podzim 1847, byli Marx s Engelsem opět protagonisty. Jako takoví se nechali pověřit vypracováním Manifestu. Výsledkem se stal *Manifest komunistické strany*, jenž byl chápán jako rámcový program blížící se socialistické revoluce. Členové Svazu spravedlivých byli následujícího roku přesvědčeni, že se v socialistickou revoluci změní některá z revolucí roku 1848 a že tím bude dán impulz k Marxem vysněné světové socialistické revoluci. K žádné socialistické revoluci, a tedy ani světové socialistické revoluci však v roce 1848 nedošlo. Marx s Engelsem identifikovali příčinu: nedostatečná organizovanost dělníků. A tak začali připravovat regionální dělnické organizace. Když však v roce 1850 chtěli s Engelsem v rozporu se stanovami Svazu spravedlivých zřídit jeho pobočku v Kolíně nad Rýnem, byli z pololegálního Svazu vyloučeni.¹³

Politické otřesy roku 1848 znamenaly pro Marxe další ránu: vyhoštění z Belgie. Na pozvání prozatímní francouzské vlády přesídlil proto v únoru 1848 znovu do Paříže a pak v březnu, kdy vypukla revoluce i v Německu, se vydal do Kolína nad Rýnem, doufaje, že tam zažije revoluci socialistickou; k té se snažil přispět vydáváním radikálního listu *Neue Rheinische Zeitung*. K socialistické revoluci tam však nedošlo, navíc v květnu 1849 pruská vláda redakci *Neue Rheinische Zeitung* rozpustila a Marxe vykázala ze země. Marx se pak uchýlil zpět do Paříže. Nicméně již po měsíci, kdy mu hrozila internace do odlehlé Bretaně, Francii opustil a usadil se

---

¹³ Srov. Robert SERVICE, *Soudruzi. Světové dějiny komunismu*. Praha 2009, s. 32-34.

v Londýně. Tam také brzy přesídlil Engels, díky jehož podpoře v Londýně přežívali. Marx a Engels se tam společně pustili do další publikační činnosti spojené s mezinárodní agitací pro mezinárodní komunistické hnutí. Marxova hmotná situace se zlepšila v roce 1852, poté, co se Marx stal londýnským korespondentem amerických novin *New York Tribune*, kam zasílal rozsáhlé kritické politicko-ekonomické analýzy poměrů v evropských mocnostech (nikoli ve Velké Británii). Spolupráci však přerušila americká občanská válka.

V Londýně vznikala Marxova hlavní ekonomická díla: v roce 1859 vyšla *Kritika politické ekonomie*, která však nevzbudila jím očekávaný ohlas. Recenzenty mu byla vyčítána povrchnost. Nespokojený Marx proto oznámil, že hodlá vydat další, podrobnější díly. Pustil se do práce, ale ta mu s dalším studiem pod rukama značně narůstala. Takto se postupně a do značné míry nesystematicky rodilo autorovo hlavní dílo, *Kapitál*. Jeho první díl Marx dokončoval sužován různými chorobami. Proto jej oproti původnímu záměru předal do tisku až roku 1867.

V roce 1864 bylo v Londýně ustaveno Mezinárodní dělnické sdružení, známější dnes pod názvem První internacionála. Původním záměrem jejich organizátorů, francouzských a britských odborářů, bylo vytvořit mezinárodní odborovou ústřednu, umožňující např. zabránit dovážení stávkokazů z jedné země do druhé. Karlu Marxovi, který byl mezi zakládajícími členy, však šlo o něco jiného. Uplatnit v ní v praxi svoji teorii třídního sociálního boje ústícího do socialistické revoluce. Brzy se mu podařilo podstatně ovlivnit agendu i názorovou orientaci organizace a stát se jejím vůdčím představitelem, který formuloval stanovy a zakládající program. Zdálo se, že Marxovu záměru nic nestojí v cestě.

První internacionála ač působící pod značným Marxovým vlivem, zahrnovala v sobě značné množství tehdejších politických filozofií. Vize o radikální změně disharmonické společnosti v rovnostářskou zformulovaná Marxem jim pouze dominovala. To se projevilo negativně v ideových sporech, které v ní byly od samotného počátku přítomny. Osudovým se nakonec stal dodnes nesmířený spor mezi marxisty a kolektivisty, jak se tehdy nazývali přívrženci ruského revolucionáře Michaila A. Bakunina (1814-1876) – pozdější anarchisté. Kolektivisté upřednostňovali přímý boj proti kapitalismu a jeho státu, marxisté chtěli pro dosažení beztřídní společnosti využít politické struktury stávajícího státu. Nicméně, roku 1872 se na kongresu v Haagu První internacionála rozštěpila a v roce 1876 kvůli názorovým rozporům zanikla.

Když roku 1863 socialista Ferdinand Lassalle (1825-1864) založil v Prusku Všeobecný německý dělnický spolek („Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein“), první skutečnou německou dělnickou stranu, odmítl se Marx připojit. Neuznával totiž její národní orientaci. Považoval ji za krok zpět. Jeho cílem byla mezinárodní organizace, internacionála, na jejímž vzniku se v této době intenzivně podílel. V této době se však také neztotožňoval s dalšími Lassallovými socialistickými postoji. Lassalle totiž na základě zkušeností z dosavadního německého dělnického hnutí odmítl radikální cestu přeměny společnosti a akcentoval postupné reformní kroky.

Roku 1869 Marx naopak spolupracoval s dalším německým socialistou Wilhelmem Liebknechtem (1871-1919), který právě zakládal Sociálně demokratickou německou dělnickou stranu. V té době mu již národní orientace německé dělnické strany nevadila. Přesvědčil se totiž, že na mezinárodní sdružení je ještě brzy. Společná názorová cesta ovšem byla možná především proto, že Liebknecht byl jiného názorového ražení než Lassalle. Akcentoval revoluční cestu, tedy myšlenku, která byla velmi podobná Marxově.

Liebknechtova Sociálně demokratická německá dělnická strana se roku 1875 spojila na sjezdu v německém městě Gothaji s Lassallovou stranou v dodnes fungující Sociálně demokratickou stranu Německa – SPD („Sozialdemokratische Partei Deutschland“). Marx se se sjednocením neztotožnil, vyčetl to Liebknechtovi a znovu proti Lassallovu postoji, ačkoli Lassalle již nežil, tvrdě vystoupil. Program SPD pak Marx kritizoval znovu ještě téhož roku ve své předposlední samostatné práci vydané pod názvem *Kritika Gothajského programu*.

Poslední léta života Marx věnoval práci na druhém a třetím dílu *Kapitálu*; když v roce 1883 coby čtyřiašedesátiletý vdovec zemřel, našel Engels v jeho pozůstalosti neuspořádané svazky poznámek a náčrtů, které mnohdy nebyl s to rozluštit. Prokazovaly však, že Marx rozpracovával *Kapitál* ještě důkladněji.

S Marxovou smrtí neodešel ani marxismus ani mezinárodní dělnické hnutí. Obojí se rozvíjelo dál. Rozvíjely se však také státy a společnosti, a tak se marxismus „po Marxovi“ ocitl v nových politických, ekonomických i sociálních podmínkách. Toho si mnozí Marxovi stoupenci byli vědomi a rozhodli se jím marxismus uzpůsobit. Jedni v ortodoxním, jiní v reformním smyslu.

Roku 1889 byla s Engelsovou podporou ustavena nová - Dělnická internacionála. Vešla do dějin jako Druhá neboli Sociálně demokratická internacionála. Reprezentovala tehdy již početnou a vlivnou základnu marxistických

stran a odborů ve všech významných industrializovaných evropských zemích. Jejich filozofický i politický vliv byl vskutku velký. Z jejich myšlenek vyšla celá řada směrů v levé části politického spektra, a to jak ideologie marxismu-leninismu, tak nejrůznější variace neortodoxního marxismu, například frankfurtská škola (srov. níže).

Marxova filozofie byla subjektivně scientistická: Marx byl totiž přesvědčen, že s konečnou platností odhalil historicko-společenské zákonitosti dějin, konfliktu vývoje. V tomto přesvědčení jej mohutně utvrzoval právě Engels, který jeho učení opakovaně označil za „vědecký socialismus“. Tuto skutečnost podtrhl v Marxově pohřební řeči, když jej přirovnal k Charlesi Darwinovi (1809-1882). Přirovnání to jistě nebylo neadekvátní či náhodné. Např. jejich shoda v přístupu k experimentu. O Marxově vztahu k experimentu jako základu vědeckého poznání jsme se zmínili již výše.

Nutno ovšem zdůraznit, že ohledně marxismu se nejvíce diskutabilní stala skutečnost, že se pro své ortodoxní příznivce stal neomylnou soustavou doktrín a politickou náhražkou náboženství. To se projevovalo ve zcela nevědeckých doktrinářských floskulích, kterým dominoval cíl – rovnostářská společnost, jejíž dosažení má být učiněno za každou cenu a jakýmkoli prostředky. Včetně těch, které popíraly hodnotu člověka a respektování jedince.

2. Historický a dialektický materialismus

Ústředním konceptem marxismus je historický materialismus, který vycházel z představy, že formulování dějin je postupně a vrstevnatě se tvořícím procesem. Druhým pilířem marxismu je dialektický materialismus. Je založen na Hegelově dialektice, tedy na nahlížení na vývoj jako na stálý konflikt tezí a antitezí, jehož výsledkem je syntéza, která posouvá vývoj o krok dál. Jde přitom o princip věčného konfliktu.

Základní principy dialektického, stejně jako historického materialismu definovali Karel Marx a Friedrich Engels v průběhu celého svého aktivního života při zkoumání společenských i přírodních jevů, tedy v letech 1844-1895. Vlastnímu rozpracování dialektiky a materialismu a jejich popularizaci se více věnoval Engels, který proto bývá považován za otce dialektického materialismu. Sám však vždy zdůrazňoval, že jeho základy položil Marx.

Dialektický materialismus lze chápat jako teoretický základ Marxova a Engelsova přístupu ke společnosti a přírodě. Jeho podstatou je objev neoddělitelnosti dvou historicky existujících proudů ve vývoji filozofie - dialektiky a

materialismu, které jen ve vzájemné vazbě umožňují pravdivý pohled na svět. Dialektický materialismus proto lze rovněž charakterizovat jako teorii zabývající se nejobecnějšími zákonitostmi vývoje přírody a myšlení. Při jisté míře zevšeobecnění jej lze chápat jako tu část marxismu, která pojednává o základních filozofických otázkách: o vztahu bytí a vědomí, otázce pohybu či problému hmoty. Vše je přitom podřízeno skutečnosti, že marxismus jako materialistická teorie chápe hmotu za prvotní: teprve na určitém vyspělém stupni organizace hmoty může dojít ke vzniku myšlenky (ideje) a vědomí vůbec – tedy lidského mozku. A tak všechno duchovno lze zredukovat nebo převést na materiální, které je primární.

Tento monismus pramení z výkladu světa o jedné substanci, tedy hmotě, modifikuje i otázku poznání. Marx odmítá agnosticismus, tvrzení, že svět je poznatelný jedině zkušeností, stejně jako gnozeologický skepticismus, a tvrdí, že svět je poznatelný proto, že bytí i vědomí jsou stejné substance: materie, tedy hmota. Problém poznatelnosti světa proto podle Marxe neexistuje. Otázkou pouze je – protože se ve všem jedná o dějinný proces (např. v této rovině se ukazuje úzké prolnutí dialektického a historického materialismu a jejich neoddělitelnost) – kolik je toho už poznaného a kolik je ještě třeba poznat. Bylo by však mylné si představovat, že před námi je hotový svět a naše vědomí jej má pouze poznat v jeho stávající podobě, v jeho neměnnosti. Svět je podle Marxe neustálá změna, neboť v něm stále a na vše působí člověk, který je činným aktivně tvořícím subjektem.

Za základní vlastnost společnosti Marx a Engels ve svém pojetí dialektického materialismu označili konflikt různých společenských tříd: třídní boj. Posledním stupněm třídního boje byl podle nich soudobý konflikt proletariátu a buržoazie. Podle nich byla jediným a nevyhnutelným rozuzlením tohoto věčného konfliktu revoluce a po ní následující beztřídní sociální spravedlnost naplněná komunistická společnost. Sociální spravedlnost mělo být podle dialektického materialismu dosaženo odstraněním příčiny třídního boje, tedy zrušením soukromého vlastnictví, v dikci Marxe a Engelse „vlastnictví výrobních prostředků“, a to i za cenu násilí. Marx a Engels však neuvažovali o apriorním násilí, ale pouze o jeho využití v případě nutnosti.

Jedním z ústředních pojmů, kolem kterých se celý dialektický materialismus a s ním i celý marxismus točí, je praxe. Ortodoxní marxisté byli přesvědčeni, že svět je sice řízen přírodními zákonitostmi, ale člověk jako společenská bytost je svobodný, tudíž v rámci oněch zákonitostí je schopen realitu měnit. Pravda se nenachází

hotová, neměnná, ale musí se vydobývat praxí, jejíž nejdůležitější částí je práce. Praxe zformulovaná do otázky „k čemu?“ je jediným kritériem pro určení pravdivosti. Pravdivé je podle Marxe a Engelse jen to, co slouží společenskému růstu a rozvoji.

Historický materialismus obsahuje učení o vývoji společnosti, v němž se člověk jako bytost produkující materiální statky aktivně podílí na objektivním dějinném pohybu. Ten v konečných důsledcích podléhá základním dialektickým zákonům. Podstatou historického materialismu je tvrzení, že bezprostředním podnětem k historickým proměnám jednotlivých typů společností (v dikci marxismu „společensko-ekonomických formací“) jsou postupné změny v oblasti materiální produkce („výrobních sil“), které se dostávají do rozporu s původně jim přiměřenými „výrobními vztahy“ a vlastnickými poměry, mocensky hájenými vládnoucí třídou. Tento rozpor je řešen revolucí, v níž nová společenská třída, v jejímž zájmu je prosazení nových výrobních sil a odpovídajících vlastnických poměrů, násilím likviduje třídu vládnoucí. Historický materialismus tedy zdůrazňuje nezbytnost vnímat třídní boj jako hybnou dějinnou sílu.

Historický materialismus je založený na marxistické periodizaci dějin, jejímž ústředním pojmem je „společenskoekonomická formace“, chápaná jako jednotlivé fáze vývoje společnosti. Nejstarší je prvobytně pospolná společnost (označovaná též jako „prvotní komunismus“), jež je časově vymežována od prehistorických dob do přibližně tří tisíc let před naším letopočtem. Zjednodušeně bychom jej mohli označit jako pravěk. Následující doba je tvořena asijským výrobním způsobem (od tří tisíc let před naším letopočtem do roku 753 před naším letopočtem, kdy mělo být podle legendy Romulem a Remem založeno město Řím) a antickým výrobním způsobem (od roku 753 před naším letopočtem do roku 378 našeho letopočtu, kdy Gótové rozdrtili východořímská vojska v bitvě u Adrianopole). Zjednodušeně můžeme hovořit o starověku. Následuje feudalismus (od roku 378 do roku 1648, tedy do konce Třicetileté války), který představuje středověk, a pak už jen kapitalismus (od roku 1648 do Marxovy současnosti, resp., jak soudili jeho následovníci, do roku 1917) reprezentující novověk.

Podle historického materialismu má mezi kapitalismem a komunismem, po uskutečněné socialistické revolucí nastat diktatura proletariátu. Jde o termín, který v marxistické teorii označuje přechodovou fázi mezi kapitalismem a komunistickou společností, v níž na sebe po úspěšné revoluci všechnu moc ve státě strhává dělnická třída a ostatní pracující. Komunistický manifest o tom říká: „Viděli jsme výše,

že prvním krokem v dělnické revoluci je pozvednutí proletariátu na panující třídu, vydobytí demokracie. Proletariát využije svého politického panství k tomu, aby postupně vyrval buržoazii všechn kapital, soustředil všechny výrobní nástroje v rukou státu, tj. proletariátu zorganizovaného v panující třídu, a co nejrychleji rozmnožil masu výrobních sil.“ Jako příklad diktatury proletariátu uvedl Friedrich Engels ve svém dodatku ke studii *Francouzská občanská válka* z roku 1891 Pařížskou komunu.

3. Marxistická politická ekonomie

Organickou součástí marxismu byla ekonomická teorie úzce provázaná s politickými ději označovaná jako politická ekonomie. Marxistické politické ekonomii šlo především o zdůraznění negativní stránky fungování tržního kapitalistického mechanismu, tedy o definování a zdůraznění ztrát spojených s tržní koordinací hospodářských subjektů a zejména vykořisťováním dělnické třídy vlastníky výrobních prostředků. Základem Marxovy ekonomické teorie byla pracovní teorie nadhodnoty, podle níž je dělníkům placena hodnota pracovní síly, nikoliv hodnota vykonané práce. Rozdíl mezi těmito dvěma hodnotami tvoří nadhodnotu, jejíž akumulací se vlastníkům výrobních prostředků zvětšuje kapital, kdežto pracující jsou naopak ekonomicky zbídačováni.

Marx byl přesvědčen, že kapitalismus v sobě obsahuje ekonomické předpoklady nového socialistického (komunistického) společenského řádu. Je tomu tak proto, že kapitalismus koncentruje masy pracujících do obrovských podniků, čím vtiskuje výrobnímu procesu společenský charakter. Tím podkopává svoji vlastní individuální základnu opírající se o soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Společný charakter výrobního procesu ke svému optimálnímu rozvoji objektivně vyžaduje, tvrdí Marx, společenské vlastnictví výrobních prostředků. Tento nutný soulad mezi výrobními silami a výrobními vztahy musí být obnoven, a to zespolečenštěním výrobních prostředků, jak tvrdí Marx, „vyvlastněním vyvlastňovatelů“, kteří se kdysi neoprávněně zmocnili výrobních prostředků. Pokud budou převedeny výrobní prostředky do společného vlastnictví, zanikne důvod pro třídní boj, a tudíž nastane fáze nejen ekonomické, ale i sociální rovnosti: socialistická (komunistická) společnost se zcela osvobodí od třídního boje i od jakéhokoli vykořisťování, protože bude beztřídní společností. Nenastane to však okamžitě, jak definuje historický materialismus, půjde o proces.

Marx a Engels byli nepochybně velkými učiteli, zejména jejich ekonomické rozborů v mnohém obohatily poznání podstaty společnosti 19. století. Analýza a komparace soudobé společnosti jim umožnila vytvořit četné zajímavé a pro část společnosti i atraktivní vize o jejím budoucím uspořádání. Aby však Marxovo a Engelsovo učení bylo možné považovat za skutečně vědecké, bylo třeba ověřit tyto vize do budoucna v praxi. Ani Marx ani Engels však žádnou ucelenější koncepci sociálního, ekonomického ani politického systému, který by nastal po socialistické revoluci, ve fázi diktatury proletariátu a po ní, tedy skutečném konci kapitalismu, nevypracovali. Oba byli především teoretiky, kteří usilovali, aby se jejich učení alespoň v několika částech promítlo do praxe. Na rozdíl od Lassalla, Kautského či Bernsteina ani žádnou konkrétní politickou skupinu, která by se bezprostředně jejich vizemi řídila, nezorganizovali. Navíc ani Marx ani Engels ve svém učení nebyli původní. Dokázali však využít podstatné myšlenky dřívějších velkých filozofů a ideologů sociálních hnutí a zkombinovat je takovým způsobem, že jak v ekonomické, tak politické, sociální i ideologické rovině vytvořili zcela nové učení - marxismus.

Marxismus byl v dalších desetiletích hojně využíván, modifikován i deformován. V kontrastu k následným nuancím marxismu, např. reformismu a revizionismu se v souvislosti s Marxem a Engelsem hovoří o ortodoxním marxismu, a to ve smyslu původního marxismu vytvořeného Marxem a Engelsem.¹⁴

Podle britského historika J. M. Robertse měl marxismus kvazi náboženský obsah: judaistické pojetí vyvoleného národa. Proletariát měl pochodovat jako Izraelité pouští k apokalyptickému konci spasení (revoluci) a do zaslíbené země socialismu. Byla to víra útěchy, pomsty a příslibů.¹⁵

Marxismus považujeme za samostatnou socialistickou ideologii. Můžeme jej však rovněž definovat jako filozofický a ideologický směr, který se později uplatnil v politické praxi. Stěžejním ekonomickým dílem marxismu byl *Kapitál* (1867-1883). Stěžejním filozofickým dílem byla *Německá ideologie* (1845). A stěžejním politickým návodem byl *Manifest komunistické strany* (1848). Základem marxismu byl *historický*

---

¹⁴ Je však třeba upozornit, že různí straničtí činitelé si tzv. ortodoxní marxismus upravovali podle svých představ. Vytržením některých Marxových myšlenek z kontextu jej deformovali do podoby, která jim nejvíce vyhovovala. Nejvíce je tato skutečnost patrná na stalinismu. Vůdce sovětského systému Josip V. Stalin se téměř ve všech svých krocích zaštiťoval myšlenkami Marxe, mnohé jeho teoretické a praktické kroky však s Marxovým učением neměly mnoho společného.

¹⁵ Srov. J. M. ROBERTS, *Dvacáté století. Dějiny světa od roku 1901 do současnosti*, Praha-Plzeň 2004, s. 124.

a *dialektický materialismus*, v jejichž podstatě tkvělo učení o nekonečném třídním boji mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými, zakončeném přechodem k beztřídní společnosti - komunismu. Hlavním motorem dějin se měla podle marxismu stát změna výrobního způsobu následkem akumulace kapitálu.

Prvním krokem se k tomu měla stát socialistická revoluce, což podle Marxe představovalo pozvednutí proletariátu na vládnoucí třídu. Nezbytnou cestou k tomu bylo poznání proletariátu, že je vykořisťován a že se stává revoluční silou. Vrcholem tohoto poznání se stane příprava k revoluci jako spontánnímu aktu, jehož prostřednictvím bude buržoazii odebrán všechny kapitál a výrobní prostředky se soustředí v rukou státu. To se však může stát jen despotickými od revoluce se odvíjejícími zásahy do vlastnického práva a do buržoazních výrobních vztahů, tedy totální destrukcí předchozího státního zřízení a násilným svržením dosavadní vládnoucí třídy.

Marx respektoval, že k přechodu od kapitalismu ke komunismu nedojde naráz. Dokud budou trvat třídní rozdíly, dotud bude trvat přechodné stádium - revoluční diktatura proletariátu. Tato diktatura bude mít za úkol zabezpečit výdobytky revoluce, a to tím, že zabrání kontrarevoluci ze strany vyvlastněné buržoazie. Jakmile zmizí třídní rozdíly a bude odstraněn systém tříd, ztratí stát důvod své existence. Výsledná komunistická společnost bude tudíž bezstátní a beztřídní, nikoliv však anarchistická.

Toto učení bylo ještě za života Marxe podrobena dílčí zkoušce v revoluci 1848 a zejména pak v Pařížské komuně roku 1871. V obou však neúspěšně. Nicméně nabyté zkušenosti přiměly Marxe k doladění jeho učení, a to především ve dvou bodech. Revoluce 1848 odhalila, že proletariát musí být obezřetný před reformně orientovanými socialisty. Jejich cílem, jak zdůrazňoval, totiž bylo otupit třídní boj a přesvědčit dělníky, že zájmy kapitalistů a dělníků by mohly být za určitých okolností společné. Tím Marx zdůraznil, že cesta proletariátu k moci nepovede prostřednictvím parlamentní instituce. Přesto právě tehdy zvýšil důraz na zorganizování své vlastní dělnické strany (Marxovy strany), která jako svou hlavní strategii zvolí nepřetržitou revoluci. Faktem je, že ač Marx s Engelsem nepočítali ve svém pojetí revoluce s rolí dělníků, bojovali po této zkušenosti o svazek s nimi, aby se mohli lépe dostat k moci. Cesty jak získat stoupence strany, podle jejich mínění vedly jednak přes teoretické připravení dělníků, jednak přes Mezinárodní dělnické sdružení – První Internacionálu.

Z Pařížské komuny Marx s Engelsem vyvodili závěry, že revoluce dělnické třídy může být úspěšná pouze při realizaci okamžitých opatření při centralizaci úřadů,

a dokonce při užití síly (včetně teroru) bránit sama sebe. Neprosazení Komuny vedlo Marxe a Engelse později k úvaze, že příští revoluční převrat by se mohl uskutečnit v Rusku. Tím naznačili, že jejich zobrazení růstu kapitalismu v Západní Evropě není teorií všeobecné cesty vývoje předepsané osudem všem národům, a že neexistují univerzální zákony o vývoji revolučního hnutí.

Navzdory Marxově snaze zůstalo jeho učení jen politickým programem, teorií, návodem jak změnit svět. Marxismus jako takový zůstal na papíře a své aktivity projevoval skrze socialistické strany. Jeho vůle uskutečnit to, co bylo napsáno v *Manifestu komunistické strany*, byla přesto pevná, vyvíjela se, směřovala k činu – k revoluci. Díky politické a sociální situaci v Evropě na přelomu 19. století přežila a nabízela se i poté stále jako východisko dějin. Marxismus vynikl ve svém zdůvodnění dějinného zvratu, zejména v argumentu proč je socialistická revoluce nevyhnutelná. Samotnou revoluci viděl jasně i přes víru v dělnickou spontánnost. Jen ve vidění socialistické budoucnosti zůstává stručný. Jistě ani Marx nemohl i přes své přesvědčení jasnoviděcky předpovídat co nastane, ale snad trochu opomněl respektovat zákonitosti lidské společnosti, lidské civilizace a vůbec antropologii samotného člověka. Jinak nelze vysvětlit jeho víru v určený cíl – komunistickou společnost, kterou nelze na lidech uskutečnit.¹⁶ Je více než zřejmé, že marxismus nebyl vědou ale vírou. To potvrzuje i to, že se komunismus ve 20. století výrazně rozcházel s myšlenkami a očekáváními Marxe a Engelse. Komunistické strany se nedostaly k moci ve vyspělých kapitalistických zemích západní Evropy, ale v zaostalých převážně zemědělských zemích jako bylo Rusko a Čína. Jejich hlavním úkolem se stala spíše modernizace a industrializace nežli sociální a lidová emancipace. Chopili se ho mnozí, ale pouze Lenin se odvážil ho uskutečnit v plném rozsahu.

Podle zakladatelů marxismu se třídní rozpory neustále zvětšují, což zákonitě vede k sociální revoluci. V jejím prvním stádiu, buržoazní revoluci, nejprve buržoazie zvítězí nad aristokracií. Nastoupí kapitalismus, další společenskoekonomická formace, ve které pak proletariát po uskutečněné socialistické revoluci zvítězí nad buržoazií. Stane se tak ve fázi, kdy bude proletariát vykořisťován takovým způsobem,

---

¹⁶ Už Dostojevský napsal: „Zahrňte člověka vším pozemským blahem, zaplavte ho celého až po temeno štěstím, tak aby na hladině štěstí vyskakovaly bublinky jako na vodě, dejte mu takový hospodářský blahobyť, aby nemusel nic dělat než spát, chroupat cukroví a pečovat, aby lidský rod nevyumřel – a i za těchto okolností vám ten člověk z pouhé nevděčnosti, pro pouhý výsměch, provede lumpárnu. Pohrdne cukrovím a schválně se bude dožadovat nějaké škodlivé hlouposti, nějakého neekonomického nesmyslu jedině proto, aby do vši té pozitivnosti a moudrosti přimísil zkázonosný živel své fantazie.“ Srov. Fjodor M. DOSTOJEVSKÝ, *Zápisky z podzemí*. Praha 1989, s. 41.

že dál již nebude moci žít. Zapůsobí železný mzdový zákon, v jehož rámci rezervní armáda nezaměstnaných nevyhnutelně stlačí mzdy pod úroveň životního minima. Revoluce pak povede ke změně výrobního způsobu ve společenské základně, zatímco společenská nadstavba (kultura, ideologie) zareaguje se zpožděním.

V ekonomii Marx vycházel z pracovní teorie hodnoty Davida Ricarda (1772 – 1823), podle níž nadhodnotu, kterou dělník vyrobí, si přisvojuje kapitalista. Přitom nedlouho poté, co vyšel první svazek Kapitálu (1867) bylo objektivní pojetí ceny vyvráceno rakouskou školou ekonomie, když v roce 1871 Carl Menger (1849-1921) vydal *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre (Principy ekonomie)*. Moderní marxisté [frankfurtská škola sociálně vědná: Max Horkheimer (1895-1973), Theodor W. Adorno (1903-1969), Herbert Marcuse (1898-1979) a Jürgen Habermas (*1929)] proto odlišují hegelíánského mladého Marxe s konceptem odcizení od komunistického Marxe a jeho Kapitálu.

Současní sociálnědemokratičtí interpreti označují za strážce pravověrného marxismu po Engelsově smrti Karla Kautského (1854–1938). Karel Kautský se narodil v Praze, z níž se rodina po dalších sedmi letech přestěhovala do Vídně. Tam Kautský v roce 1874 nastoupil na univerzitu ke studiu historie a filozofie. Roku 1875 se stal členem Sociálně demokratické strany Rakouska („Sozialdemokratische Partei Österreichs“ - SPÖ). V roce 1880 se Kautský připojil ke skupině německých socialistů v Curychu, kde se seznámil s Eduardem Bernsteinem, Marxovým spolupracovníkem a pozdějším, po Marxově a Engelsově smrti držitelem práv na vydávání jejich prací. Záhy pak Kautský rovněž navštívil ve Velké Británii Marxe a Engelse.

V roce 1883 založil Kautský ve Stuttgartu měsíčník *Die Neue Zeit (Nový čas)*, od roku 1890 týdeník, který redigoval až do září 1917 a který mu kromě propagace marxismu zajišťoval stálý finanční příjem. V letech 1885-1890 pobýval Kautský v Londýně, kde se stal blízkým přítelem Friedricha Engelse. Od roku 1890 žil Kautský v Berlíně, v roce 1891 se společně s Augustem Bebelem a Eduardem Bernsteinem podílel na vypracování Erfurtského programu Sociálně demokratické strany Německa (SPD) a později též jejího programu Heidelberského (1925). Erfurtský program silně ovlivněný Bernsteinovým revizionismem vycházel mj. ze skutečnosti, že císař Vilém II., který 15. června 1888 převzal v Německu moc, dal v březnu 1890 podnět ke svolání mezinárodní konference, jež by jednala o způsobech, jak zlepšit životní úroveň dělnictva. Konference, které se téhož měsíce v Berlíně sešla, skutečně o

sociálním zákonodárství i sociální politice vůbec jednala. Nepřinesla však konkrétní výsledky s výjimkou závěru, že je nutné, aby se ve všech zemích sociální postavení dělníků zlepšilo.

Po Engelsově smrti roku 1895 se stal Kautský jedním z největších a nevlivnějších teoretiků marxismu. Některými historiky proto bývá dokonce označován za „papeže marxismu“. Karel Kautský, který společně s Augustem Bebelem v Sociálně demokratické straně Německa reprezentoval střední proud ve straně, se zaměřoval na marxistickou teorii „nejvyššího stadia kapitalismu“ - imperialismu. A to ještě dříve, než se tomuto tématu začal intenzivně věnovat ruský teoretik marxismu - Vladimír Iljič Uljanov zvaný Lenin (1870-1924). Když Eduard Bernstein koncem devadesátých let 19. století zpochybnil marxistický výklad revolučních procesů jakožto procesů nevyhnutelných, odsoudil ho za to Kautský s tím, že Bernsteinovo lpění na morálních základech socialismu otevírá cestu ke koalici s tzv. progresivní (ale pouze s tak zvanou) buržoazií a tím i k netřídnímu přístupu. Stěžejní zásada, již jako jedinou lze dosáhnout skutečného úspěchu, revoluce tím mizí a skutečná podstata marxismu se vytrácí. Přesto byl Kautský v Leninově spise *Proletářská revoluce a renegát Kautský* (1918) vykreslen jako zrádce. Kautský si takové nařčení, pochopitelně, nenechal líbit a na oplátku zkritizoval Lenina za jeho dogmatický přístup ve své práci *Diktatura proletariátu* (1918) a *Marxismus a bolševismus: demokracie a diktatura* (1921). Svou kritiku Lenina dovedl až ke tvrzení, že bolševici pod Leninovým vedením uspěli v roce 1917 jen proto, že se jim podařilo získat násilím kontrolu nad armádními silami v Petrohradě a později i v Moskvě, a tak na vojenské bázi položit základ nové proletářské diktatury na místě staré diktatury carské. Nic zásadního tím však nezměnili. Jen prostě vystřídali jednu diktaturu diktaturou druhou.¹⁷ Lenin a jeho nejbližší spolupracovník Lev N. Trocký (1879-1940) proti tomu vystoupili s tvrzením, že bolševická revoluce byla legitimním krokem učiněným ruskými revolucionáři v zájmu proletariátu, a to dokonce nejen ruského proletariátu, ale i celosvětového, neboť šlo o světodějnou sociální revoltu podobnou Velké francouzské revoluci. Že se jednalo o světodějnou událost, lze jistě souhlasit. Vždyť minimálně na sedmdesát let ovlivnila dění ve značné části světa. Stejně tak lze souhlasit, bolševická revoluce byla podobná Velké francouzské revoluce. Minimálně v tom, jak Lenin a Trocký sebe sami i další bolševiky otevřeně obsazovali do role

---

¹⁷ Srov. Karl KAUTSKÝ, *Die Diktatur des Proletariats*. Wien 1919, s. 31-39

jakobínů, zatímco „oportunismus“ Kautského a dalších považovali za důsledek „sociální korupce“ pramenící v jejich neustále zesilujících vztazích s privilegovanými třídami. Nesouhlasit ale již určitě nelze s Leninovým tvrzením, že bolševická revoluce byla učiněna v zájmu proletariátu. Možná v ojedinělých případech, nikoli celku. A už určitě ne v konečném efektu, jaké společenské zřízení a politické poměry byly bolševickou revolucí nastoleny.

Kořeny revizionismu marxismu, stejně jako reformismu marxismu položil Eduard Bernstein (1850–1932), který na konci devadesátých let 19. století přišel s názorem, že Marxova teorie hodnoty a nadhodnoty, tedy vlastní podstata Marxova učení, se přežily. Na základě aktuálních statistických dat a metody komparace dospěl k závěru, že místo, aby se třídní rozpory, jak tvrdil Marx, zvětšovaly, se ve skutečnosti zmenšují. Bernstein to mohl tvrdit proto, že byl s marxismem velmi dobře obeznámen a dokonce v řadě jeho aspektů mu byl oddaným stoupencem. Měl však vlastní názor plynoucí ze sledování životních a pracovních podmínek německých pracujících. Byl přesvědčen, že se jejich sociální a hospodářská situace zlepšuje, neboť stávky nezůstávaly bez účinku. Spatřoval jej zejména v činnosti německého kancléře Otty von Bismarcka, který, podle Bernsteinova přesvědčení, v reakci na ně zavedl základní systém důchodů a sociálního zabezpečení. Bernstein hájil tezi, že taková cesta reformem je správná, a proto položil důraz na prohlubování pokojného a legálního měření sil sociálních demokratů s vládou a s velkými podniky. Hlásal, že optimální cestou pro dělnické hnutí je zůstat na ústavní platformě. Vysloveně se obával násilí.

Důležitým faktorem reformismu byl vznik masových politických stran. Jednalo se především o německou sociálnědemokratickou stranu, v jejímž čele nyní stáli Eduard Bernstein, Friedrich Ebert (1871-1925) a Philipp Scheidemann (1865-1939). Pravověrní marxisté však byli nespokojeni. Rosa Luxemburgová (1871-1919) a Karel Kautský proti reformistům tvrdě vystoupili. Reformisté byli sice ve straně poraženi, ale jejich pozice stále sílila. Německá sociálnědemokratická strana se jejich zásluhou stala členem parlamentu, v roce 1912 dokonce jeho nesilnější stranou. Nedosáhli však na žádný podíl na vládě.

K Bernsteinovým stoupencům patřil také např. německý politik, funkcionář sociálnědemokratické strany Německa Eduard David (1863-1930), který navrhoval revizi Marxových a Engelsových základních ekonomických předpokladů. Provedl analýzu soudobého německého zemědělství a zjistil, že malé firmy ani zdaleka

nemizí pod tlakem velkých vlastníků půdy, naopak i v kapitalismu vzkvétají. A to mu bylo precedentem pro úspěšný rozvoj státu při využití schopností a aktivit drobných vlastníků.

Proti reformistům a revizionistům Bernsteinova typu ortodoxnímu marxismu věrní levicoví činitelé příkladu Karla Kautského tvrdili, že Bernsteinova metoda je opuštěním či dokonce zradou marxismu. Proti Bernsteinovi prosazovali potřebu, aby se sociálnědemokratické dělnické strany pevně držely revolučních cílů. Zvláště ostře pak proti reformistům a revizionistům vystoupili na počátku první světové války. Německá sociální demokracie jako největší německá parlamentní strana podpořila válečný rozpočet. Reformisté a revizionisté, kteří získali vliv i ve Druhé internacionále, na začátku války doložili prosazování sociálního programu jako druhořadou záležitost ve srovnání s válečným konfliktem. Pravověrní marxisté typu Lenina, Luxemburgové a Liebknechta to označili za vyslovenou zradu původního internacionalistického programu marxistů. Jistý kompromis v tomto směru nabízeli centristé [zmíněný německý politik Karl Kautský nebo Rakušan Friedrich Wolfgang Adler (1879-1960)], kteří po válce, roku 1921 založili Dva a půl tou internacionálu s oficiálním názvem Mezinárodní pracovní společenství socialistických stran. Ta se však brzy, roku 1923 sloučila s původní Druhou Internacionálou. Výsledkem spojení se stala Socialistická dělnická internacionála, předchůdkyně dnešní Socialistické internacionály.

Radikálové Rosa Luxemburgová a Karl Liebknecht prosazovali revoluci, ale přáli si zachovat demokracii. Tím se lišili od Lenina. Shodně s ním ovšem byli proti jakémukoliv nacionalismu, válce a parlamentarismu – prosazovali přímou demokracii.

Sociálnědemokratičtí činitelé přelomu 19. a 20. století se zabývali širokou škálou sociálních a ekonomických problémů stávajícího světa. Luxemburgová např. sledovala, jak kapitalismus, podle jejího mínění, vyhrocuje své rozpory proto, aby mohl pokračovat v hospodářské expanzi. Byla přesvědčena, že kapitalistické státy vyvázejí svoje zboží do kolonií jen proto, aby je mohly hospodářsky vykořisťovat. Současně ovšem tvrdila, že soupeření o kolonie nevyhnutelně povede k válce, kterou mezinárodní proletariát může využít k revolučnímu převzetí moci.

I Luxemburgová byla přesvědčena, že Marxovo zásadní dílo bylo věnováno ekonomii. Zdůraznila, že Marx v něm předložil svoji teorii nadhodnoty jako fundamentální příspěvek k pochopení minulých i současných společností. Proti tomuto tvrzení se jako jeden z prvních postavil rakouský ekonom a politik, rodák

z Brna, Eugen von Böhm-Bawerk (1851-1941). Tvrdil, že z Marxovy ekonomické analýzy byly mylně vypuštěny tak důležité aspekty, jako je technická vynalézavost a podnikatelské iniciativa. Německý sociolog Max Weber (1881-1961), přestože jí byl nesmírně ovlivněn, zase Marxově ekonomii vyčítal, že vyzdvihuje ekonomické faktory jako prvotní hnací sílu velkých historických hnutí. Trval na tom, že vliv mají i faktory kulturní a náboženské. Poukazoval na roli, kterou sehrálo protestantství při vzniku evropských kapitálových ekonomik.

Luxemburgová se ve svých analýzách dotkla rovněž Marxovy teorie elit. Podle ní byla rozhodující stranickost a příslušnost ke třídě, všichni si v podstatě měli být rovni, konečným cílem bylo vybudování rovnostářské společnosti. Proti tomu německý sociolog Robert Michels (1876-1936) a italský politolog Gaetano Mosca (1858-1941) popírali, že by jakákoli společnost budoucnosti byla životaschopná bez hierarchické autority. Tvrdili, že elity jsou provozní nutností stejně jako nevyhnutelným důsledkem politických sporů. Ráj na zemi bez existence státu, předpovídaný Marxem a Engelsem, proto prohlašovali za směšný sen. Michels navíc podrobil rozboru německou sociálně demokratickou stranu a dospěl k závěru, že její předáci mají k vyhlazení autoritářství hodně daleko. Vyčlenili se totiž z kontroly řadových členů strany a rozhodovali zcela autoritářsky o chodu strany; hovořili o revoluci, ale v praxi spolupracovali s politickým režimem. Jejich marxismus byl maskou pro nastolení byrokracie sloužící jen jim samotným.

4. Mezinárodní dělnická sdružení

Prvním skutečným mezinárodním svazem socialistů byl Svaz spravedlivých („Bund der Gerechte“), který založili roku 1836 němečtí socialisté, kteří byli vypovězeni po neúspěšné přípravě povstání v Göttingen. Svaz spravedlivých vznikl v Paříži roku 1836 odštěpením od Svazu psanců. V roce 1847 jej s ohledem na vymezení se vůči „pouhým“ socialistům a s cílem zdůraznit konečný cíl – vybudování zcela rovnostářské, tedy komunistické společnosti – na návrh Marxe a Engelse jej přejmenovali na Svaz komunistů („The Communist League“). Svaz komunistů existoval do roku 1852. Jeho programem explicitně také vymezujícím konečný cíl jeho členů se stal Marxem a Engelsem v roce 1848 sepsaný *Manifest Komunistické strany*.

V padesátých letech 19. století prožívali evropští socialisté depresi z neúspěchu revolučního dění 1848-1849. Státní moc zvítězila nad jejich

socializačními ambicemi a ve svém následném upevňování dala jednoznačně najevo, že se svého, v průběhu první poloviny 19. století vydobytého postavení, nehodlá jen tak jednoduše vzdát: že učiní vše pro to, aby revolucionáře od sebe izolovala a ve společnosti diskreditovala. Příležitost k výraznějšímu mezinárodnímu spolčování se proto socialistům naskytla až v šedesátých letech 19. století, kdy se vznikly nové možnosti mezistátní komunikace. Jednou z nich byla pařížská národopisná výstava roku 1863, jejíž konání mohli legálně navštívit socialisté z německých zemí i Velké Británie. Toho okamžitě využili a začali jednat o utvoření mezinárodního spolku socialistů.

Výsledkem jedení se záhy stalo založení První internacionály nazývané původně Mezinárodní dělnické sdružení. Působila v letech 1864-1876. Představovala první pokus o vytvoření jasně strukturované mezinárodní organizace dělníků a jejich požadavky prosazující inteligence. V převažující míře se v ní prosadil Marxův program tzv. vědeckého socialismu / komunismu. S iniciativou k založení tohoto sdružení vystoupily dělnické a odborové organizace dvou tehdy nejvyspělejších zemí – Velké Británie a Francie. Základní dokument První internacionály - *Inaugurální adresa*, neboli *Ustavující manifest* -, byl dílem Karla Marxe, jenž na ustavujícím shromáždění v St. Martin 's Hall v Londýně reprezentoval německé dělnictvo. V *Inaugurální adrese* se Marx snažil přesvědčit o síle revoluční teorie. Soustředil se na nutnost mezinárodní solidarity a spolupráce dělnictva ve smyslu jednoty boje za historické poslání proletariátu, které podle něj spočívá v dobytí politické moci a osvobození sebe sama i celé společnosti od útlaku. Současně akcentoval nutnost, aby stoupenci revoluční socialistické teorie houževnatě bojovali o vítězství marxismu uvnitř samotného dělnického hnutí. Obával se totiž jeho vnitřního rozkolu a ustupování méně revolučním teoriím. Sám šel i v tomto příkladem, tvrdě kritizoval všechny socialistické vůdce, kteří se sebemeně odklonili od jeho vizí. I když se mohlo zdát, že s nimi polemizuje, ve skutečnosti striktně hájil svoje dogma, ze kterého nebyl ochoten v ničem ustoupit.¹⁸

Internacionála jako ústřední orgán mezinárodního dělnického hnutí se podle původního záměru měla scházet na každoročním kongresu. Tedy každý rok se v některém evropském městě měli sejít delegáti, aby diskutovali o aktuálních problémech. Mezi sjezdy řídila činnost generální rada jako výkonný orgán

---

¹⁸ Srov. Marcello FLORES, *Komunismus*. Praha 2008, s. 10-14.

Internacionály. Její členové byli voleni na sjezdech. Kongresy se však uskutečnily pouze v Ženevě (1866), Lausanne (1867), Bruselu (1868), Basileji (1869) a Haagu (1872). Cézura mezi basilejským a haagským kongresem zřetelně ukazuje novou depresi, do které se mezinárodní socialistické hnutí dostalo. Nemalý vliv na něj měly mezinárodní vztahy vrcholící vznikem jednotného Německa v lednu 1871 a porážkou Pařížské komuny.

V první fázi činnosti První internacionály, v letech 1864 až 1869, se v ní odehrávaly názorové střety marxistů s proudhonovci a také s představiteli tradeunionistů a lassalovců. Ve druhé fázi byl ústředním konfrontačním bodem střet marxistů s bakuninovci, tedy anarchisty. Významným mezníkem v historii První internacionály bylo vyhlášení Pařížské komuny roku 1871, jež představovala první pokus o vytvoření státu nového typu – jak uváděl Marx, státu diktatury proletariátu. Pronikavý rozbor zkušeností komuny přivedl Karel Marx v *Adrese generální rady internacionály o občanské válce ve Francii 1871*.

Porážka Pařížské komuny činnost První internacionály značně ztížila. Stále více po ní do ní pronikaly mnohé nemarxistické směry. Zásadní ideový konflikt svedl Karel Marx s ideologem anarchismu Michaiem A. Bakuninem. Haagský kongres První internacionály, který se konal v roce 1872, dal zapravdu Marxovi a činnost anarchistické organizace Aliance socialistické demokracie odsoudil. Bakuninovci byli z První internacionály vyloučeni. Anarchisté však vyvolali rozkol a založili vlastní Anarchistickou internacionálu.

Přes faktické zhroucení internacionály v roce 1872 (oficiálně byla internacionála rozpuštěna o čtyři roky později, v roce 1876) se Marxův koncept proletářského internacionalismu stal hlavní oporou dělnického hnutí. Historický význam První internacionály však je třeba spatřovat v něčem jiném. V tom, že v průběhu své činnosti, a zejména po Pařížské komuně, vytvořila podmínky pro vznik samostatných dělnických stran a otevřela cestu k převaze marxismu v těchto národních složkách dělnického hnutí.

Druhá internacionála vznikla v roce 1889 a stejně jako její předchůdkyně byla i ona od samého počátku nesourodým vzájemně se svářícím uskupením reformistických a revolučních tendencí. Na rozdíl od První internacionály byla zakládána národními dělnickými stranami, resp. jejich delegáty. Nejdůležitějšími stranami jak při zakládání tak při jejím fungování byla německá sociální demokracie (SPD) a francouzská socialistická strana („Section Française de l'Internationale

Ouvrière“, SFIO). Zakladatelé Druhé internacionály se na rozdíl od První internacionály nesnažili o nějaké jednotné vedení. Přijali decentralizovanou organizační strukturu neusilující o jednoznačnou závaznou disciplínu ani jednotné předpisy. Proto se v případě Druhé internacionály jednalo o volnou federaci autonomních stran, v nichž se projevovaly levicové, pravicové i centristické frakce. To byl také největší kámen úrazu její činnosti.

Důležitým mezníkem v činnosti Druhé internacionály a také celého dělnického hnutí před První světovou válkou byl rok 1893, ve kterém byli z Druhé internacionály vyloučeni anarchisté. Tato událost se uvádí jako okamžik, od kterého marxismus (ve své ortodoxní, revoluční i reformistické podobě) ovládl evropské socialistické hnutí.

Druhá internacionála ztroskotala na počátku světové války v souvislosti s růstem nacionalismu a šovinismu, tedy národních zájmů, kterým se jednotlivé sociální demokracie pod vlivem vypuknutí válečného konfliktu podřídili. Lenin na podzim 1914 odsoudil hlasování britských, francouzských i německých dělnických stran pro válečné úvěry jako zásadní zradu internacionalismu a Druhou internacionálu prohlásil za „mrtvou“.¹⁹ Vyjádřil tím mínění většiny členů Druhé internacionály. I kdyby někteří pochybovali o pravdivosti Leninových slov, bylo zřejmé, že vývoj mezi dobou vzniku Druhé internacionály a vypuknutím První světové války byl tak hektický, že organizační struktura, formy a metody, jimiž tato organizace „řídila“ mezinárodní socialistické hnutí se prostě přežily a nebyly dále životaschopné.

Během První světové války se menšina radikálních revolucionářů postupně sjednocovala kolem ruských bolševiků, až vytvořila tzv. zimmerwaldskou levičnici. V ní našel uplatnění Leninův požadavek, aby se světová válka změnila v revoluční občanskou válku. Říjnová revoluce roku 1917 v Rusku představovala podle Lenina první dějství celosvětového významu. Ruská dělnická třída tím podle něj svoji historickou povinnost splnila a ukázala dělníkům všech evropských zemí, co je třeba dělat. Jistě je nyní budou záhy následovat. V této dikci byla považována nová internacionála, která by byla očištěná od reformistických „zrádců“ za absolutní nezbytnost. Proto byla v březnu roku 1919 na kongresu revolucionářů v Moskvě založena Třetí, neboli Komunistická internacionála. Jejím posláním bylo vydobýt „světovou stranu“ komunistů zasvěcenou ozbrojenému svržení kapitalistického

---

¹⁹ Srov. V. I. LENIN, *Sebrané spisy*, sv. 21, s. 15-19.

soukromého vlastnictví a jeho nahrazení systémem kolektivního vlastnictví a výroby.²⁰

5. Pařížská komuna

Pařížská komuna byla dočasným státním zřízením ve Francii. Byla inspirována myšlenkami Karla Marxe o rovnostářské jednotě a pospolitosti. Lze ji chápat i jako první, dlouhodobě neúspěšný pokus o zavedení diktatury proletariátu. Šlo o boj mezi buržoazií, která měla potřebu upevnit si moc, a socialisty, kteří už odmítali snášet neúnosné pracovní podmínky a život na hranici bída, někdy i za ní. Bezprostředním důvodem vypuknutí povstání byla v té době zuřící Prusko-francouzská válka (1870-1871), která Francii velmi výrazně vyčerpávala, a jež také skončila její drtivou porážkou. Povstání trvalo 72 dní. Socialisté si na svou obranu vytvořili podle vzoru Velké francouzské revoluce ozbrojenou Národní gardu. Tu chtěla vláda ve dnech 17. a 18. března zlikvidovat. Proto povolala na pomoc vojsko. Vojáci však odmítli útočit proti vlastním krajanům, a proto nezasáhli. K dovršení všeho se vojsko spojilo s Národními gardami a 18. března 1871 vyhlásilo Pařížskou komunu. Vláda uprchla z Paříže do Versailles.

Revolucionáři obnovili revoluční kalendář Velké francouzské revoluce a na 26. březen 1871 připravili volby do rady Komuny. Skrývala se za tím snaha socialistů učinit vše pro to, aby sestavili skutečně legitimní vládou. Aby ji mohli vytvořit podle svých představ, snažili se přesvědčit voliče programem, který kromě jiného obsahoval následující body: národní garda bude nahrazena policií a armádou, dojde k odstranění stávajícího státního systému, zřízení nových orgánů moci, obsazení příslušných míst volenými a sesaditelnými úředníky, zavedení sociálních opatření ve prospěch pracujících; vyučování bude nově bezplatné, bude řešena bytová politika, dělníci se budou moci podílet na vedení podniků, bude vyhlášena rovnoprávnost žen.²¹

Podle příkladu komuny města Paříže vznikaly komuny ve všech větších francouzských městech. Zvláště aktivní byly v Lyonu, Toulouse a Marseille. Venkov ve své většině zůstal pasivní, dokonce se jeho značná část spíše distancovala. To byla voda na mlýn uprchnuvší vládě, která se v dubnu 1871 připravovala na nový

---

²⁰ Srov. Kevin McDERMOTT, *Kominternu: dějiny mezinárodního komunismu za Leninovy a Stalinovy éry*. Praha 2011.

²¹ Srov. Marcello FLORES, *Komunismus*. Praha 2008, s. 14-18.

útok. V té době ovšem již byla Paříž obklíčena Prusy. Když byla v květnu 1871 podepsána ve Versailles dohoda ohledně válečných reparací, které byly nejvyšší v dějinách válek, dohodla se versailleská vláda na spolupráci s Prusy a s jejich pomocí porazila Komunu 28. května 1871. Následoval teror proti komunardům, jehož výsledkem bylo třicet tisíc mrtvých. Poslední část komunardů byla popravena u zdi hřbitova Pere Lachaise. Další tisíce lidí byly odsouzeny na galeje – nucené práce v koloniích.²²

6. Dělnické hnutí v Evropě po Pařížské komuně

Sedmdesátá a osmdesátá léta 19. století se stala další významnou etapou v rozvoji dělnického hnutí. Ačkoli aktivace organizovaného žádání o zlepšení pracovních podmínek dělníků včetně konání stávek byla v této době charakteristická pro všechny vyspělé evropské země, rozhodující pro další vývoj mezinárodního dělnického hnutí bylo to, co se odehrávalo ve sjednoceném Německu. Sjednocené Německo bylo sice z hlediska politického myšlení i víry rozdílné, nelze tedy jednoznačně hovořit o jeho konzervatismu či protestantismu, ale stát, jehož politiku řídil císař, jeho kancléř a osoby jim blízké, sehrával mimořádnou úlohu v prosazení egoistických pro postavení státu potřebných faktorů. K nim patřil zejména kapitál, který byl nezbytný pro budování průmyslu, na němž byla založena v té době konkurence schopnost. Individuální kapitál by na úspěšné „dohnání a předechnání“ ekonomicky vyspělejších zemí nestačil, a tak se úlohy investora zhostil stát. Prostřednictvím jím garantovaných investičních bank připravoval investice do mamutích podniků. To ve spojení s bohatými surovinovými zdroji umožnilo intenzivní rozvoj především zbrojní výroby. Hlavní německý výrobce oceli a zbraní, firma Krupp patřila mezi několik málo podniků (k nim patřily i Škodovy závody v Čechách), které ovládly světový zbrojní trh. Rychle postupovala výroba elektřiny a chemický průmysl, stěžejní obory druhé etapy průmyslové revoluce. Ve více průmyslových odvětví Německo produkoval více, než spotřebovávalo. Úspěšnost vývozu byla umožněna i kartelovými dohodami a dumpingovými cenami, které německý stát s cílem prosadit Německo mezi nejvyspělejší evropské země, podporoval. Pro Německo posledních desítek 19. století se staly charakteristické velké průmyslové ale i bankovní

---

²² Srov. John MILNER, *Art, war and revolution in France, 1870-1871: myth, reportage and reality*. New Haven 2000.

společnosti, výkonnější a schopnější produkovat levněji než malé podniky typické v této době i nadále zejména pro Francii.

7. Opozice v Rusku

Dějiny ruské opozice sahají hluboko do minulosti. Podstatné však pro ně bylo zejména to, co se uskutečňovalo v 19. století. Většina opozičních akcí byla totiž do té doby živelné, emotivní podoby vyvolané bezprostřední skutečností nesnesitelných životních podmínek. Takovou podobu mělo i největší ruské rolnické povstání 18. století – vzpoura (v ruštině užívaný termín „bunt“) Jemeljana Pugačova (1742-1775), k níž došlo v letech 1773-1775.²³ Ačkoli ani toto povstání nebylo zpočátku výrazně organizováno, stalo se jedním z největších nejen v Rusku, ale i na celém světě. Ač zpočátku živelné, nabylo na síle, která strašila nejen carevnu Kateřinu II. (1762-1796), ale i všechny další ruské panovníky a celou ruskou šlechtu. Hovoří se o syndromu pugačevštiny, který nutil ruské cary ke striktně restriktivním opatřením, bránil liberalizujícím reformám a dával průchod vojensko byrokratickému systému, jen aby nezavdali sebemenší volnost pro opakování takového buntu. Přesto v roce 1825 vypukla vzpoura důstojníků, tzv. děkabristické povstání. Samoděržaví jej krvavě potlačilo, záhy se však objevily kritiky ruského systému ze strany raznočinců, nešlechtických vzdělanců uvažujících o nutnosti reformovat Rusko. Jedním z nich byl bývalý důstojník Petr Ja. Čaadajev (1794-1856), který v roce 1836, navzdory přísné Mikulášově cenzuře publikoval *Filozofický dopis*, ve kterém popřel, že by se Rusko rozvíjelo pozitivním způsobem, jak tvrdila oficiální ideologie, a odsoudil i ruské historické tradice. Policie si s těmito výroky věděla rady jen takovým způsobem, že Čaadajeva izolovala od společnosti. Prohlásila jej za choromyslného a hlídala v jeho bytě. Čaadajevův dopis byl publikován v nepříliš rozšířeném odborném časopise *Telegraf* a navíc ve francouzštině. Mohl si jej tedy přečíst jen malý okruh čtenářů z řad inteligence. Jenomže se jeho parafráze mezi intelektuály rozkřikla, Čaadajevovy názory se šířily, často v ne zcela přesných opisech vedoucích ke zveličování Čaadajevových tvrzení, a Rusko o nich diskutovalo. Začaly se tvořit početně sice nevelké, názorově však zajímavé kroužky, z nichž vzešly nejen slavjanofilské a zapadnické teze, ale i radikálně demokratické. Zejména ti, kteří se scházeli kolem Michaila V. Petraševského (1821-1866), Alexandra I. Gercena (1812-1870) a Nikolaje G. Černyševského (1828-

---

²³ Srov. Milan ŠVANKMAJER, *Kateřina II. Lesk a bída impéria*. Praha 2001, s. 107-120.

1889), pozorovali nejen to, co se děje v Rusku, ale i to, co se odehrává za jeho hranicemi. A tam probíhaly revoluce a nejrůznější projevy nespokojenosti mas. Zejména revoluce 1830 a 1848 podnítily ruské radikální, nebo, s přívlastkem, který vytvořila ruská historiografie – revoluční -, demokraty k optimistickým vizím, že se jejich pozitivní výsledek, vítězství nad utlačovateli, rozšíří i do ruského prostředí. Nutno však zdůraznit, že ruští radikální demokraté nechtěli se vším všudy kopírovat západoevropskou revoluci. Ve své drtivé většině se jí dokonce báli. Měli strach, že by v Rusku převzala moc, dle jejich slov, lůza. Spoléhali se proto na to, že v Rusku je jiná situace, že masy budou respektovat doporučení intelektuálů a nechají se jimi vést. Prostě, budou akceptovat ruské zvláštnosti spočívající v organizovaném revolučním charakteru změn.

Jednou z podstatných ruských zvláštností měl být vysoce agrární charakter ruské společnosti. Z něho např. vzešla Gercenova vize o vybudování rolnického socialismu. Stavebním kamenem tohoto socialismu se měla stát rolnická komuna – občina a její kolektivistický způsob života: kolektivní odpovědnost i nezodpovědnost – všechno je vše, všichni za všechno mohou a vlastně nikdo nemůže za nic. Jediný viník, na něhož bylo možné ukázat, byl představený obce – staršina - ale to jen proto, že stál v čele obce. Provinil se tedy tím. Nikoli, že spáchal nějaký zločin.

Ruští radikálové se tradičně zajímali o revoluční dění na západě. Nečinili však nic jiného než většina ruské společnosti, která se tradičně poohlížela po tom, co se na západě děje. Mohlo jí přece ze západu hrozit nějaké nebezpečí: mocenské nebo „jen“ hospodářsko-konkurenční. Tradiční rivalita vyjádřitelná slova „dohnat a předejít“ platila v pohledu na Západ i pro ruské radikály.

Většinu informací, které radikálové ze západu získávaly, dostávali jen zprostředkovaně. Teprve v první polovině padesátých let 19. století k nim přibýly autentické zprávy ruské politické emigrace. Geneze této skupiny opozice tkvěla ve skutečnosti, že perzekuce a pronásledování oponentů carského režimu za Mikuláš I. rostly, ale že uskutečnit cestu do ciziny a získat pas nebylo nemožné. Zejména pod rouškou studijních cest se v padesátých letech rodila generace ruských politických emigrantů v čele s Alexandrem Gercenem a Michailem Bakuninem, která pak seznamovala Evropu s realitou života v Rusku a nabádala ji, aby pomohla těm snahám, které usilují o jeho zlepšení. Docházelo přitom i k absurditám. Roku 1858 např. pozdravili Alexandr Gercen a Nikolaj Černyševskij Alexandra II. jako dárce svobody a spasitele Ruska. Stejně tak uvítali zrušení nevolnictví. Byli tvůrci výzev,

aby Evropa pochopila Rusko, nečinila mu ani přes krymskou porážku příkoří a podpořila jeho další reformní kroky. Jenomže jimi následné očekávané kroky se neuskutečnily. A tak nastala, zejména po ruském potlačení polského povstání 1863/64 mezi emigrací radikalizace ústící v očekávání ruské rolnické revoluce.

Carská vláda hleděla na radikalizaci emigraci nelibě a snažila se všemožně bránit jejím stykům s domovinou. Osobnosti přispívající do emigrantských tiskovin byly pronásledovány, studenti vracející se do Ruska procházeli přísnou kontrolou, tajná policie sledovala všechny cizince pobývajících v Rusku a intenzívně pátrala po importu zakázaných zahraničních a emigrantských časopisů. Za všechny přestupky spojené s touto činností byly tvrdé tresty.

Neméně výrazně zasahovaly represivní orgány proti domácí opozici. Řada radikálněji smýšlejících osobností byla od konce padesátých let 19. století vězněna či deportována na Sibiř, liberalizující činitelé byli postupně zbavováni svých míst, např. učitelům byl udělován zákaz výuky či působení v určitých regionech, časopisy, v nichž se objevily výrazněji kritické statě či výzvy, byly zastaveny, proti silicím studentskému hnutí byla vytvořena nová omezující nařízení. Přesto se projevy nespokojenosti ve městě i na vesnici stávaly běžným jevem a na konci padesátých let o sobě dala v Rusku jasně vědět radikální opozice formou řady písemných proklamací. Jedním z jejich autorů byl Nikolaj Černyševskij, který byl za to odsouzen k čtrnácti letům nucených prací a doživotnímu vyhnanství na Sibiři. O Černyševském je nutno se zmínit zejména proto, že byl příkladem nesouhlasu s historismem ústícího např. v Pisarevově pojetí v historismu vyhlášený boj, především boj proti autoritám týkající se jak Puškina, tak Katkova, teokracie, státu a církve.

V lecčems podobných názorů byl Michail Bakunin (1814-1876), který vyšel z představy o nutnosti úplného zničení stávajícího státu a vytvoření zcela nové společnosti. Paradoxně ovšem Bakunin ještě v roce 1862 věřil, že Alexandr II. jako lidový car je schopen a ochoten realizovat jeho představy.

Ohromný význam měla na radikalizaci opozice proklamací *Mladé Rusko* („*Molodaja Rossija*“), napsaná v létě 1862. Jejím autorem byl student moskevské univerzity Petr G. Zaičněvskij (1842-1896) přesvědčený o nutnosti krvavé všeničící revoluce. V proklamací tvrdil, že Rusko již stojí na jejím prahu. Akcentoval nezbytnost zásadní změny všeho a všech bez výjimky. Projevy ruského liberalismu označil za liberálníčení, kterého je nutné se vyvarovat. Věci revoluce svým ustupováním dílčím reformám škodí ještě víc než konzervatismus. Vyjádřil i představu, kdo bude revoluci

řídít – ústřední revoluční výbor, o jehož členech předpokládal, že to budou ti, kteří se kolem něho soustředili a s jeho názory konvenovali. Budoucí Rusko má být federativní socialistickou republikou složenou z oblastí podobných stávajícím guberniím. Základem hospodaření na vesnici mají být občiny, průmyslového podnikání továrny ve společném vlastnictví. Metody boje Zaičněvskij převzal od francouzského revolucionáře Louise Augusta Blanquiho (1805-1881), vehementně se hlásil k jakobínům.²⁴

Pronásledování revolucionářů vedlo opozici ke sdružování do řady zakonspirovaných kroužků. Jedním z nejvýznamnějších byl v roce 1862 vzniklý v Petrohradě tajný spolek Zemlja i volja (Půda a svoboda), který byl ve spojení s polskými revolucionáři a Bakuninovým prostřednictvím i s Gercenovou emigrací. V programu jeho Ruského ústředního lidového výboru se hovořilo o právu a povinnosti k revoluci jako k ochraně proti tlaku a ukrutnostem absolutismu a lidové zájmy byly stavěny proti zájmům carského absolutismu. Tento výbor vydával řadu provolání a agitačních spisků. V květnu 1862 např. zveřejnil prohlášení Mladé Rusko, v němž se hrozilo krvavou a nemilosrdnou revolucí, nepřemění-li se Rusko v republikánsko-federativní stát s národními a místními sněmy, spravedlivými daněmi, osvobozením žen, odstraněním klášterů apod. Car byl varován před snahou umlčet tyto hlasy - jinak "*chopte se seker*". "*Kdo není s námi, je proti nám*".

Jestliže takové proklamace byly charakteristické pro radikální opozici, umírněnější opozice, zejména liberálové se soustředili na tzv. adresy, ve kterých upozorňovali cara či jiné přední činitele ruského státu na nebezpečí, které setrvávání na vžitých patriarchálních zásadách přináší. Příkladem byla liberální organizace Velkorus a tverští měšťané, kteří např. roku 1862 sestavili adresy, které se zejména věnovaly ekonomickým problémům.

Již jsme se zmínili o řadě rolnických bouří, které následovaly po zveřejnění Alexandrova manifestu o zrušení nevolnictví. Vyvrcholením nespokojenosti se však v šedesátých letech 19. století stal pokus studenta Dmitrije V. Karakozova (1840-1866) o atentát na cara Alexandra Druhého. Stalo se tak 4. (16.) dubna 1866 na konci carovy tradiční procházky. Když car nastupoval do kočáru, ozvaly se výstřely. Karakozov však minul a ihned byl kolemdoucími zadržen. Společnost byla pokusem o atentát konsternována. Oproti tomu druhý atentát na cara, který se odehrál o rok později v Paříži a jehož autorem byl polský anarchista Brezowski, již takový rozruch uvnitř ruské

---

²⁴ Srov. *Revoljucionnyj radikalizm v Rossii*, s. 142-150.

společnosti nevyvolal. A to nejen proto, že k němu došlo v zahraničí. Jako by si ruská společnost postupně na skutečnost atentátů na nejvyšší představitele samoděržavné moci jako na formu politického boje zvykala. Nebo ji dokonce vzala za svou. Jinak přece zlepšení svého postavení nedosáhne. Přesto stále platila tradiční lidová vize, že car je posvátnou osobností. Legenda o lidovém dobrotivém carovi byla zejména na ruském venkově žijícím svérázným zkostnatělým patriarchálním životem stále ještě velmi aktivní.

Této situace využívaly konzervativní kruhy k tomu, aby našly východisko z nebezpečí, kterým Rusku hrozil „vnitřní nepřítel“. Šlechta („dvorjanstvo“) již delší dobu čas od času konala Shromáždění čelných představitelů ruské země, na nichž diskutovala o situaci v zemi. Na jednom ze zasedání, které se konalo v roce 1866, přednesl úvodní referát jeden z nejvýznamnějších ruských politiků této doby, osobnost mající mimořádný vliv na cara Alexandra II., spoluautor rolnické reformy šedesátých let 19. století a v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století její aktivní obhájce Petr A. Šuvalov (1827-1889).²⁵ Vehementně v něm hájil tradiční podobu ruského samoděržaví a vedoucí úlohu šlechty v něm. Hlavním argumentem pro něj bylo tvrzení, že v ruském státě v odkazu na minulost nelze toto tradiční politické, ekonomické a sociální postavení šlechty jako jednoznačně nadřazeného stavu nad ostatní změnit. Pokud by k tomu někdy došlo, pak by nastaly nenahraditelné škody, a to, co se týče státu, především v politickém ohledu, co se týče společnosti, zejména v morálním aspektu. Neméně významná osobnost, která se rovněž výrazně podílela na konstrukci a prosazování rolnické reformy, tajný rada, kníže Pavel P. Gagarin (1789-1872), Šuvalovova slova rozvinul do konkrétního požadavku změnit tiskový zákon v duchu obnovy zákazu svobodně psát a hovořit o veřejných (míněno především politických) věcech. To se Gagarinovi zastávajícímu tehdy spíše reprezentativní než výkonný post předsedy výboru ministrů za mohutné Šuvalovovy podpory podařilo: V květnu 1866 byl vydán reskript *O ochraně ruského lidu před škodlivými jevy*.²⁶ Nutno poznamenat, že obsah dalece překračoval původní záměr. Mezi „škodlivé jevy“ byla totiž řazena i část vědy, výchovy a vzdělání. Nešlo ani tak o konkrétní vědecká témata jako o snahu zabránit

²⁵ Mezi nejvýznamnější státní funkce Petra A. Šuvalova patřilo náčelnictví III. oddělení carské kanceláře, tedy Tajné policie (1866-1874), vyslanecký post ve Velké Británii (1874-1879) a členství ve Státní radě (1874-1889). Výrazně se také podílel na rolnické reformě roku 1861, zejména na jejím zavádění do praxe. Jeho vliv na cara Alexandra II. a na ruskou vnitřní politiku vůbec byl tak velký, že v souvislosti s jeho jménem se objevuje termín „vice-imperátor Petr IV.“. Srov. Vladimír D. NOVICKIJ, *Iz vospominanij žandarma*. Leningrad 1929, s. 36-37.

²⁶ Reskript byl chápán jako písemné panovníkovo rozhodnutí lišící se od výnosu (ukazu) majícího charakter carova příkazu. Nad nimi stál carův manifest, který byl většinou určen celé společnosti.

svobodě bádání, výchovy a vzdělání. To vše průřezově mezi obory. Proto se také reskript dotýkal organizace školství. Na jeho základě byla např. omezena autonomie vysokých škol. Co však bylo nejdůležitější, dokumentem "O ochraně ruského lidu před škodlivými jevy" byl oficiálně zdůvodněn tvrdý postup oficiálních činitelů proti teroristickým a revolučně laděným akcím. Za protistátní v něm byly označeny i umírněné opoziční názory zaznívající ve školství, vědě a kultuře.

Domnívali-li se někteří činitelé, že vláda Alexandra II. ochotou k reformování některých oblastí politického a společenského života zahájí liberalizující cestu, pak rok 1866 a následující vývoj je vyvedl z omylu. Až do roku 1917 se pro ruskou vládu stala určujícím hodnotovým kritériem moc ruského panovníka a mohutnost ruského soustátí. Politické zájmy impéria byly nadřazeny nad zájmy ruské společnosti. Na prvním místě stály mocenské ambice a taková zahraniční politika, která povýšila imperiální ideu na rozhodující kritérium vývoje. Stranou nezůstala ani vnitřní politika, v níž se chápala mohutnost ruské říše jako garant optimálního vývoje. Soustředila se proto na maximální centralizaci a zárodky samosprávy podřizovala důsledné kontrole ústředních státních institucí. I když se rozšířil okruh odborníků, kteří se na jejím provádění podíleli, centrálně řízená byrokracie zůstávala vše určujícím a vše rozhodujícím činitelem.

Atentát Dmitrije Karakozova na cara Alexandra II. byl pro konzervativní kruhy zřetelným důkazem, že Rusko nelze liberalizovat, že mu nelze vládnout jinak, než tradičním byrokraticko vojenským systémem. Na jejich nátlak musel v roce 1866 odstoupit např. ministr osvěty, tvůrce školské a cenzurní reformy Alexandr V. Golovnin (1821-1886) a jeho místo zaujal konzervativní byrokrat Dmitrij A. Tolstoj (1823-1889). Odstoupit musel i liberální ministr vnitra Petr A. Valujev (1814-1890), na jeho místo a na post šéfa četnictva nastoupil konzervativní Petr A. Šuvalov atd. Nikoli tedy od nástupu Alexandra III., ale od této doby lze v ruském státě pozorovat symptomy proti-reformy a utužující se reakce. Jejimi projevy bylo i to, že roku 1867 byla zúžena nezávislost profesorského sboru ruských univerzit a nad jejich studenty byl ztřešen policejní dozor. Ani nadšení předního ruského publicisty, slavjanofila Ivana K. Aksakova (1823-1886), že 1. září 1866 vyšly časopisy bez předběžné cenzury, nemělo dlouhého trvání. Záhy bylo dokonce zavedeno pravidlo trestat časopis odnětím práva volného prodeje. Poněvadž se časopisy v Rusku málo předplácely, znamenalo to vlastně zastavení časopisu.

Ještě jedna věc stojí v souvislosti s Karakozovým atentátem za zmínku. S nejvyšším trestem, ke kterému byl Karakozov odsouzen, souhlasila celá ruská

společnost. O dvanáct let později, v dubnu 1878 byla souzena Věra I. Zasuličová (1849-1919) za pokus o atentát na petrohradského „gradonačalnika“ Fjodora F. Trepova (1809-1889).²⁷ Zasuličová pokus spáchala v lednu 1878 údajně kvůli Trepově svévoli projevující se mj. tím, že v červenci 1877 nechal zmrskat známého petrohradského anarchistu Alexeje S. Bogoljubova (1854-1887) za to, že během procházky na dvoře vyšetřovací věznice („Dom predvaritel'nogo zaključenija“) před ním nesmeknul čepici.²⁸ Podle Zasuličové byl Trepovův čin v rozporu s carským výnosem z dubna 1863, kterým se tento druh trestu v Rusku rušil. Zasuličová se u soudu stala téměř národní hrdinkou a slova z její obhajoby hovořící o svévoli carských úředníků byla často citována jako příklad boje s konzervativním Ruskem.

Přes značné úspěchy v potlačování opozice se opoziční hlasy utlumily jen na krátkou dobu. Již roku 1869 založil Sergej G. Nečajev (1847-1882) anarchistickou Společnost národního soudu a Krvavé zúčtování lidu („Narodnuju raspravu“), složené z přísně zakonspirovaných pětičlenných buněk. Připravil pro ně *Revoluční katechismus*, což byl program ruského anarchismu a zásady činnosti jeho stoupenců. Podle *Revolučního katechismu* bylo cílem revolučního hnutí úplné osvobození pracujícího lidu prostřednictvím terorismu. Pozoruhodná byla forma, jakou k němu mělo dojít: Nečajev a jeho stoupenci - nečajevci - tvrdili, že osvobození lze dosáhnout jen vše ničící revolucí celého národa. Aby ji bylo možné vyprovokovat, musí tajný spolek vynaložit všechny síly na to, aby existující zlo zvýšil a rozmnožil, prostě, aby zlomil trpělivost lidu a vydráždil jej k hromadnému povstání.

Revoluční katechismus hlásal naprostou negaci a vše-destrukci, včetně „vyhlazení cara a celé jeho rodiny“. Rozhodl-li se Nečajev prozatím ponechat Alexandra II. na živu, pak údajně jen proto, aby Alexandr svým jednáním vydražďoval národ k revoluci. Nečajev tvrdil, že přenechá jeho odsouzení a potrestání národnímu soudu; neboť jen ruský národ má právo jej potrestat smrtí; jen on je oprávněn posoudit, nakolik jej „lži reformou“ zradil. Přesto Nečajev připravoval bojovou skupinu, která měla

---

²⁷ Institut „gradonačalníků“ vzdáleně připomínající naše starosty velkých měst (primátory) byl ustaven v souvislosti se správní reformou roku 1864. Gradonačalníci spravovali strategicky či ekonomicky mimořádně významné území, např. Petrohrad, Moskvu, Oděsu, Sevastopol, Nikolajev a Taganrog, a jeho okolí. Bylo to území, které bylo vyňato z kompetence gubernátora i generálního gubernátora. „Gradonačalníci“ byli vybavení mimořádnými policejními pravomocemi.

²⁸ V Rusku až do soudní reformy první poloviny sedmdesátých let 19. století neexistoval institut vyšetřovací vazby. Ta se po svém zřízení v souvislosti s hnutím narodníků v polovině sedmdesátých let 19. století natolik rozšířila, že v Petrohradě musela být již v roce 1875 postavena budova speciálně sloužící jen tomuto účelu. Jednalo se o monstrózní stavbu: měla 317 jednolůžkových a 68 vícelůžkových cel. Mohlo v ní být umístěno současně až 700 vyšetřovaných.

v příhodném okamžiku vtrhnout do Zimního paláce a zavraždit všechny příslušníky carské rodiny. Tedy nejen cara. Proč nejen jeho? Protože tím měly být podlomeny stavební kameny ruského samoděržaví. Měl zahynout nejen stávající panovník, ale i všichni jeho potencionální nástupci a všichni, kteří by mohli představovat pro stoupence samoděržaví symbol vůdce. Zavražděním carské rodiny však masakry neměly skončit. Naopak, jimi měla začít ještě větší a „velkolepější“ akce. Na řadu měli přijít všichni členové III. oddělení carské kanceláře. Zničením tajné policie tak mělo dojít k destrukci stěžejní opory samoděržaví. A pak již měli přijít na řadu jednotliví ministři a další čelní představitelé samoděržavné moci tak, aby se již nic z ní nemohlo obnovit.²⁹

Nečajev, na rozdíl od mnohých jiných ruských revolucionářů, nesetřval u destrukce, ale svoje vize rozvinul i do období po revoluci. Vytvořil tím ucelenou představu o budoucí rovnostářské společnosti. Ve stati *Stěžejní zásady budoucího společenského zřízení* („*Glavnyje osnovy buduščego obščestvennogo stroja*“), kterou zveřejnil v roce 1870 ve druhém čísle anarchistického časopisu *Krvavé zúčtování lidu* („*Narodnaja rasprava*“) podobně jako později Vladimír I. Lenin v knize *Stát a revoluce* (1918) předložil představu o budoucí rovnostářské společnosti, která se zformuje po vítězné revoluci. Podle Nečajeva bude tvořená spontánně, protože bude založená na morální obrodě všech jejich příslušníků a jejich spontánním řízení. Stěžejním Nečajevovým heslem pro budování také společnosti bylo „*kdo není s námi, je proti nám*“. Tedy ten, kdo by se stavěl proti její tvorbě, či ten, který by o ní jen pochyboval, měl být jako vlastizrádce zničen.³⁰

Nečajevský anarchismus povýšil revoluční opoziční prvky do absurdní podoby. Jeho krédem bylo: mravní je vše, co slouží vítězství revoluce. Ani jeho největší pokračovatel Bakunin se s většinou jeho postupů neztotožnil. Přesto ho v řadě teoretických aplikací podpořil.³¹

Michail Bakunin byl pro ruské opoziční hnutí velmi cenný kontakty, které zprostředkoval ruským revolucionářům žijícím ve vlasti se zahraničím. Podobnému úkolu sloužili již dříve radikální demokraté Gercen, Pisarev i Černyševskij. Michail Bakunin však na rozdíl od nich věřil a také se snažil k tomu aktivně přistupovat, že je možné připravovat celoevropské revoluční hnutí. V tomto směru mu byl v Rusku

---

²⁹ Ruská historička Jelena L. Rudnická prokázala, že touto strategií byl vysloveně nadšen V. I. Lenin. Srov. *Revolucionnyj radikalizm v Rossii*, s. 191.

³⁰ Srov. *tamtéž*, s. 262-267.

³¹ Srov. Tomáš G. MASARYK, *Rusko a Evropa, Studie o duchovních proudech v Rusku*. I., Praha 1921, s. 1 - 50.

velmi blízký nejen Nečajev, ale i Nikolaj A. Išutin (1840-1879) a jeho stoupenci - išutinci. Išutin byl bytostně přesvědčen, že účel světí prostředky a že cíl předurčuje kroky k jeho dosažení. Věřil, že stávající ruské i evropské revoluční hnutí je již dostatečně silné, aby zrealizovalo evropskou socialistickou revoluci. A vehementně se snažil o tom přesvědčit svoje okolí. Aby dosáhl kýženého úspěchu, vymyslel si, že vše připravuje Evropský revoluční výbor, jehož je on členem. Nebyl ovšem členem Zemlji i volji. A přesto jí připisoval autorství několika svých proklamací, ve kterých bezprostředně vyzýval k boji se samoděržavím. V mnohém se ztotožňoval s Nečajevovými názory, především s *Katechismem revolucionáře*: i pro Išutina měl být skutečný revolucionář profesionálem - neměl žít rodinným životem, ženit se, mít děti (alespoň ne oficiálně); měl přerhat všechny dosavadní přátelské vztahy, žít tajně a tajemně, vystupovat pod pseudonymem a všechny svoje síly soustředit na nenávisť k sociální nespravedlnosti, tedy samoděržavnému státu, který ovládá stávající ruskou společnost. Veškerá činnost profesionálního revolucionáře se měla podřídit konečnému cíli – uskutečnění socialistické revoluce.³²

Nečajevovi a Išutinovi se na konci šedesátých let 19. století názorově přiblížil někdejší blízký spolupracovník Alexandra I. Gercena publicista a básník Nikolaj P. Ogarjov (1813-1877).³³ Nebyl sice tvůrcem tak „velkolepých“ vizí jako Nečajev a Išutin, ale o to více se zasloužil o jejich popularizaci v ruské společnosti. Napsal řadu proklamací, v nichž přímo i skrytě apeloval na city ruské společnosti se záměrem aktivovat jejich touhu po svobodě konkrétními radikálními kroky.

Názory nečajevců i išutinců byly šířeny i dalšími proklamacemi a pamflety. Jedním z těch zajímavějších byla ta, jejímž autorem byl literární kritik Vladimír A. Zajcev (1842-1882). Název *Od ruské revoluční společnosti ženám* („*Ot ruskogo revoljucionnogo obščestva k ženščinam*“) zřetelně vyjadřoval její obsah. Tato proklamační z roku 1870 totiž přisuzovala vedoucí úlohu v revolučním hnutí ženám. Byla jakýmsi feministickým pendantem Nečajevových, Išutinových a Ogarjovových výzev

---

³² Srov. *Revoljucionnyj radikalizm v Rossii: vek devjatnadcatyj*. Dokumental'naja publikacija pod redakcijej Jeleny A. RUDNICKOJ. Moskva 1997, s. 189.

³³ Ogarjov vydával s Gercenem v době své první emigrace, tj. v polovině padesátých let 19. století, v Londýně noviny Zvon („Kolokol“) a řídil společně s ním takéž v Londýně působící Svobodnou ruskou tiskárnu („Vol'nuju ruskuju tipografiju“). Poté, co se na konci padesátých let 19. století, využívaje mimořádně široké milosti cara Alexandra II., vrátili do Ruska, založili v roce 1862 první Zemlji i volju. Od poloviny šedesátých let se však názorově vzdalovali, Ogarjov šel cestou k anarchismu.

k přípravě revoluce, jejímž výsledkem bude rovnostářská společnost. I Zajcevův spis považoval za jedinou účinnou metodu revoluce teroristické akce.³⁴

Tajná i řádná policie ruské revolucionáře pronásledovala. Jakmile se objevily náznaky prozrazení jejich tajných kroužků, většina organizátorů prchla za hranice a žila životem „druhého Ruska“, tedy emigrantů. Ne jinak tomu bylo i v případě Nečajeva. Na prozrazení jeho organizace měla nemalý vliv vražda jeho soudruha, ale v jistém okamžiku názorového oponenta studenta Ivana Ivanova. Nečajev opozici z duše nesnášel. Zcela v duchu svého revolučního hesla „*kdo nejde s námi, je proti nám*“ chápaného v nejortodoxnější formě, v okamžiku, kdy Ivanov vyjádřil nesouhlas s Nečajevovým vůdcovským terorem a rozhodl se pro vlastní anarchistickou organizaci, nechal jej zavraždit. Z obavy před zatčením pak prchnul do Ženevy a následně do Londýna, kde se vydával za jednoho z nejpronásledovanějších ruských politických uprchlíků. Podobně se ovšem chovali i další ruští revolucionáři. Mohli přitom v zahraničí, nejčastěji ve Švýcarsku a Velké Británii žít vcelku poklidně. Vždy se totiž našel dostatek mecenášů z řad západoevropských podnikatelských kruhů, kteří měli zájem na podryvání carské autority, a ochotně věnovaly nemalé prostředky na podporu ruského radikálního revolučního hnutí destabilizujícího ruskou společnost. S touto podporou byly v zahraničí rovněž zakládány ruské revoluční kroužky. Např. v roce 1872 v návaznosti na nečajevské organizace založil Petr N. Tkačov (1844-1886) v Ženevě Společnost lidového osvobození („Общество народного освобождения“). Zajímavostí tohoto spolku bylo spojení revolučních záměrů se slovanskou jednotou. Mělo se jednat o přísně zakonspirovanou centralizovanou organizaci, která by po převratu vytvořila nový na rovnostářství založený všeslovanský politický systém.

Petr Tkačov byl sice názorově blízký ruskému anarchismu, ale v některých představách se s ním rozcházel. Čerpal totiž rovněž z revoluční filozofie francouzského revolucionáře Louise Augusta Blanquiho. Podle něj také bývá tento směr ruského anarchismu označován jako blanquismus. Sami sebe jeho přívrženci označovali za jakobíny. Podstatou Tkačovy revoluční vize bylo přesvědčení shodné s Blanquim, že revoluci může uskutečnit pouze menšina. Většina je schopná zrealizovat pouze evoluci. Revoluci nemůže provádět masa, ta je na to příliš indiferentní, ale jen „civilizovaná skupina“ složená především ze vzdělané

---

³⁴ Srov. Tamtéž, s. 288-291.

inteligence. Ta jako jediná je schopná ukázat mase, jak revoluci provést a následně budovat novou společnost. Tatáž skupina musí rovněž nastolit novou morálku. Při přípravě revoluce a její realizaci je však nutné veškerou morálku opustit. Na prvním místě musí stát účel. A tedy i bez lítosti s nepřáteli. Oproti anarchismu Tkačov počítal po provedené socialistické revoluci s vybudováním státu, který provede řadu ekonomických, politických i právních reforem tak, aby byla budována rovnostářská spravedlivá společnost. Jejím základem se stane stávající rolnická obecina.

Aktivité opozice se ruské oficiální kruhy snažili čelit tradičním způsobem. K nim patřil i carský výnos z roku 1873, kterým se zakazovalo zmiňovat se v jakémkoli tisku o záležitostech vnitřní i vnější ruské politiky. Tento postup spojený s tradičními represemi vůči skutečným a často i jen potenciálním oponentům však vyprovokoval nové anarchistické a teroristické akce.

Ve druhé polovině sedmdesátých let 19. století se stalo nejvýznamnějším ruským opozičním hnutím narodnictví. Jeho kořeny sahají do šedesátých let 19. století. Zcela vzdáleni mu nebyli ani anarchisté Nečajevova a Išutinova typu. Je proto zřejmé, že narodnictví sedmdesátých let využilo některých předchozích zkušeností ruského revolučního hnutí, především různých letákových akcí, vydávání adres a proklamací. Narodnické hnutí, označované západní literaturou jako ruský populismus, se ovšem neztotožňovalo s názorem anarchistů, že je třeba definitivně odstranit stát. Naopak respektovalo stanovisko, že stát je řídicí a určující hodnotovou kategorií. Nechtělo se však smířit s tím, že by byl národ (ve smyslu lid, v ruštině pro oba termíny, národ i lid existuje jen jeden pojem – „narod“) druhořadým, pasivně přihlížejícím prvkem. Naopak, lid pro ně byl rozhodující, aktivní složkou. Má-li proto dojít k zásadní změně státu a společnosti, je nezbytné, aby tuto změnu uskutečnil lid. Ve stávající podobě je ruský lid nedostatečně vzdělán. Je proto nutné mu dodat tolik informací, aby pochopil svoji dějinnou úlohu, náležitě se na ni připravil a poté ji provedl. Původně tedy narodníci nechtěli revoluci za každou cenu, ale až po náležité vzdělanostní přípravě. Na základě této představy se narodníci proměnili v hnutí aktivistů hlásajících nutnost - jít mezi lid („chožděnije v narod“), vysvětlit mu smysl svých kritik a připravit ho k aktivní destrukci samoděržaví. V tomto smyslu patřil mezi ortodoxní narodníky již zmíněný Petr Tkačov. Stejně jako většina narodnických aktivistů patřil i Tkačov k opozičním intelektuálům, většinou nedostudovaným vysokoškolákům, kteří smysl své práce spatřovali v boji za „lepší vlast“. Stávali se z nich profesionální revolucionáři, kteří prostředky na obživu získávali jak nelegální

cestou, loupežemi, tak legálně, sponzorskými dary bohatých měšťanů podporujících abstraktní vizi o lepším Rusku. Nejen kvůli revoluční agitaci, ale i pro nejrůznější kriminální delikty policie narodniky pronásledovala a zatýkala. Nejčastějším druhem trestu byly nucené práce (katorga) ve vzdálených, na Urale či Sibiři se nacházejících průmyslových komplexech. Narodnici byli např. posíláni na nerčinskou katorgu, která představovala nucené práce v táborovém systému nerčinského náhorního okruhu Zabajkalského kraje. Již roku 1739 tam byly otevřeny velké doly na olovo a stříbro. Vězeňské práce, přesněji práce těch, kteří byli odsouzeni k nuceným pracím – katoržníků – se zde při dolování a zpracování rudy využívalo téměř od počátku. Carská moc tuto formu ekonomické činnosti odsouzených využívala od 17 století zejména ve špatně přístupných a k těžkým životním podmínkám určeným místům jako byly Ural a Sibiř. Roku 1826 zde byl vybudován celý komplex nerčinských lágrů, jeden z největších v předrevolučním Rusku, kterým v průběhu 19. století prošlo na milión odsouzených. Zřízení komplexu souviselo s možností, aby v něm byli pracovní využívaní odsouzení děkabristé. Carská vláda Alexandra I. a Mikuláše I. si více než jejich předchůdkyně uvědomovaly výhody potrestání, ve kterém si odsouzení výsledky své práce nejen kompenzovali náklady na pobyt ve vězení, ale nadto vytvářeli další velké hodnoty, takové, které by běžným civilním systémem byly v krutých uralských a sibiřských podmínkách jen stěží dosažitelné.

Po Alexandrově amnestii děkabristů na konci padesátých let 19. století počet pracovních sil výrazně klesl a tím i produkce dolů. Táborové vedení, které se v roce 1869 přeměnilo ve Správu Nerčinských táborů („Upravlenije Nerčinskoj katorgoj“), přímo podřízenou Ministerstvu vnitra, hledalo řešení. Našlo jej v odsouzených revolucionářích, kterých v šedesátých letech 19. století v Rusku rychle přibývalo. Lágrový systém se dokonce mohl znovu rozšířit, jeho řízení zdokonalit (viz právě zmíněná Správa Nerčinských táborů). Katoržníci byli např. nově rozdělováni podle odbornosti do několika skupin. Práce tím mohla být efektivnější.³⁵

Po únorové revoluci roku 1917 byla Správa Nerčinských táborů, podobně jako podobné instituce sloužící k organizaci věznění a práce odsouzených, zrušena a političtí vězni amnestováni. Doly však fungovaly dál. I sovětské Rusko potřebovalo stříbro a olovo. Leninova vláda dovedla, tak jak to předpokládal Tkačov, využít zkušeností svých předchůdkyň. Leninismus sice hlásal postupné odumírání státu, ale

---

³⁵ Srov. Zoja V. MOŠKINA, *Nerčinskaja političeskaja katorga: vtoraja polovina XIX ogo veka*. Čita 1998.

v konkrétní praxi tzv. diktatury proletariátu umně využil všech represivních metod předchozího režimu. Mnohé dokonce ještě zdokonalil a zefektivnil. Pro využití vězeňské práce v systému Leninových pracovních táborů a zejména později tzv. Stalinových Gulagů to platilo dvojnásob.³⁶

Odhaduje se, že ve druhé polovině sedmdesátých let 19. století, kdy narodnictví dosahovalo svého zenitu, policie zatkla na 1.600 narodnických agitátorů. Většinu nejprve izolovala ve vyšetřovací vazbě, pro niž byla v Petrohradě upravena speciální budova vyšetřovací věznice („Dom predvaritel'nogo zaključenija“). Z ní pak po několika dnech či týdnech putovaly k soudu, kde s nimi byly pořádány vysloveně monstrprocesy. Často se jednalo o tak masové akce, že se pro ně ujaly názvy podle počtu souzených: např. procesy padesáti narodníků, sedmnácti narodníků nebo sto devadesáti tří narodníků.³⁷

Narodnictví bylo zpočátku ve srovnání s anarchismem a blanquismem umírněné. Důraz na morálku a emoce, na něž první narodníci kladli důraz, ale neslavil úspěchy. A tak přišla na řadu změna v podobě radikalizace. V roce 1877 byla narodníky založena nová Zemlja i volja, která v Tkačově duchu vybízela k razantní revoluční propagandě. Agrární otázka, na níž kladli narodníci důraz, v ní byla líčena jako principiální sociální otázka, kdežto dělnická otázka byla (zatím) ponechávána, jako Rusku cizí, nevlastní, stranou. V Rusku prý vždy šlo jen o půdu a svobodu. Půda se má stát majetkem těch, kdo na ní pracují. Protože to nepůjde dobrovolně, musí se vzít statkářům a jiným pánům násilím. Je tudíž třeba uskutečnit rolnickou revoluci, která umožní socializaci vesnice.

Zemlja i volja sice pomýšlela na neozbrojenou revoluci, ale část jejich hlasatelů učinila svým prostředkem terorismus. Protože se jí dosavadní akce revoluční propagandy zemlevojců nejevily jako dostatečně úderné, v červnu 1879 odštěpením od Zemli i volji vyhraněně teroristická organizace Lidová vůle („Narodnaja volja“). Vytkla si jako aktuální cíl terorizovat vládu a veškerou, podle její dikce zpátečnickou činnost. Kořeny činnosti Narodnoj volji se vinuly k atentátu Věry Zasuličové na petrohradského gradonačalnika Fjodora Trepova, který byl spáchán v lednu 1878. Po výstřelu Zasuličové následovala řada dalších narodnicko-teroristických akcí, které ale ještě nebyly centrálně organizované. K takovým patřil atentát spisovatele a revolucionáře

---

³⁶ Srov. Anna APPELBAUM, *GULAG. Dějiny*. Praha-Plzeň 2004, s. 11-59.

³⁷ Srov. např. Věra N. FIGNER, *Proces „50-ti“ 1877 g.* Moskva 1927; Alexandr. V. PRIBYLEV, *Proces 17-ti narodovol'cev 1883 goda.* Moskva 1927.

Sergeje M. Kravčinského (1852-1895) známého pod pseudonymem S. Stepňak na šéfa petrohradských četníků Petra I. Mezenceva (1827-1878) v srpnu 1878. Tato akce a zejména po ní následující Kravčinského proklamace *Smrt za smrt* („*Smert' za smert'*“) byly velmi důležité pro vznik Narodnoj volji. Kravčinskij v ní na příkladu Mezenceva ukázal, jak samoděržavná moc není bez teroru ochotna učinit žádné ústupky. Pokud něco takového činní, pak jenom jako zdání. Realita změn je nulová. Aby něčeho bylo dosaženo, je nutno stávající vládu důsledně terorizovat. Tím se také ukáže, že lze dosáhnout pozitivních cílů takovouto formou a masy budou nakloněny jít za narodnickou ideologií.³⁸

Narodnaja vojla nebyla, podobně jako Zemlja i Volja a další revoluční organizace této doby příliš velkou. I když mezi těmito organizacemi patřila k největším. Počet jejich členů se odhaduje na pět set. Narodovolci ve svém programu tvrdili, že jen vůle lidu, o níž byli členové této organizace přesvědčeni, že ji naplňují, má právo potvrzovat společenské útvary; hájila tezi, že každá myšlenka, jež má být politicky a sociálně uskutečněna, musí nejdříve projít vědomím a vůlí lidu. Abychom si uvědomili širší souvislosti, připomeňme si, že na její vznik zapůsobila rovněž nespokojenost s mezinárodní situací, pokles významu ruského impéria po berlínském kongresu konaném v únoru a březnu 1878.

Po odštěpení Narodnoj volji ze Zemli i volji se umírněnější část narodnické organizace přejmenovala Nové dělení černozemě („Čornyj pereděl“). I její název měl jednoznačně vyjadřovat cíl: prvotním úkolem je získání pro myšlenku revoluce široké rolnické masy, a to agitací za přerozdělení půdy a jejím následným rozdělením tak, aby skutečně patřila těm, kdo na ní pracují. To musí být nejen základ agitace, ale také stěžejní cíl agrární socialistické revoluce.

Aktivita skupiny Čornyj pereděl byla dlouhodobou záležitostí. Policie ji sice pečlivě sledovala, aktivitu však soustředila na Narodnuju volju, protože její činností byli ohroženi čelní představitelé ruského státu. Když Narodnaja volja zorganizovala kromě jiných akcí, 2. dubna 1879 další, v pořadí již třetí atentát na cara, došla carovi trpělivost. Petrohradskou policii obvinil z neschopnosti a proti anarchistům povolal do Petrohradu generála Michaila T. Lorise-Melikova (1825-1888). Loris-Melikov byl do jisté míry charismatickou osobností: výrazně se zasloužil v rusko-turecké válce 1876-1877 o získání Karsu a poté o potlačení sociálních nepokojů v astrachaňské oblasti.

---

³⁸ Srov. Valerťina A. TVARDOVSKAJA, *Socialističeskaja mysl v Rossii na rubeže 1870-1880 godov*. Moskva 1969, s. 16-17.

Loris-Melikov poté, co přijel do Petrohradu, se nejprve jako předseda zvláštní komise potírající rebelie, vybavený mimořádnými pravomocemi a později jako ministr vnitra zaměřil na potlačení nejradikálnějších projevů opozice. Tímto krokem se snažil, podle vlastního vyjádření, o obnovení zákonnosti v plném rozsahu. Současně represe spojil s liberalizujícími ústupky, a k jednání s umírněnou opozicí. Tento politický kurz se často označuje jako „diktatura srdce“ nebo politika „vlčí tlamy a liščího ohonu“.³⁹

Na konci sedmdesátých let 19. století se objevily první větší stávky továrních dělníků. Navazovaly na v podstatě ojedinělé, byť i nikoli municiozní akce sedmdesátých let. Jednou z největších tehdejších stávek byla stávka v manufakturách severoruského města Narva v roce 1872, do které se zapojilo na šest tisíc dělníků. Ve srovnání s ní byla stávka v Něvské papírně v Petrohradě, do které se zapojilo „jen“ osm set dělníků, pouhou epizodou. Ve srovnání s provinční Narvou však byl Petrohrad metropolí. Proto bylo nutné se s jejími účastníky vypořádat tvrději. Kdežto vedoucí činitelé stávky v Narvě byli posláni na Sibiř na nucené práce, petrohradští vůdcové byli potrestáni vězením v Petropavlovské pevnosti.

V těchto i dalších stávkách sedmdesátých let 19. století se neobjevil politický moment. Byly motivovány pouze ekonomicky a sociálně. Odpovědí vlády na ně byly další masové procesy a kolektivní tresty. Mezi stávkujícími se objevili narodníci, kteří začali šířit svoje názory i ve městech, resp. mezi dělníky. A tak státní orgány reagovaly preventivně. Obviněné posílali většinou do sibiřského vyhnanství nebo na katorgu. Jako varování měly působit tresty, které byly udělovány za účast v revolučních teroristických akcích: jen v průběhu let 1879 a 1880 bylo pověšeno 21 teroristů a jeden zastřelen. Radikální revoluční hnutí však bylo efektivní – za stejnou dobu bylo úspěšně spácháno 27 atentátů na přední ruské činitele. Navíc v únoru 1880 došlo k novému pokusu o atentát na cara. Tentokrát šlo o velký výbuch přímo v srdci samoděržavné moci, v petrohradském Zimním paláci. Přišlo při něm o život deset vojáků finského pluku chránícího carovo sídlo. Cara zachránilo jen to, že slavnostní oběd, při kterém měla bomba vybuchnout, se opozdil. Byl to jeden z největších pokusů přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 19. století, jak cara „Osvoboditele“ připravit o život: v letech 1879-1881 bylo jen na Alexandra II. spácháno sedm atentátů.

V době, kdy eskalovalo narodnické teroristické hnutí, byl již v Rusku známý marxismus. Zprostředkoval jej zejména Bakunin, který se také roku 1868 zasloužil

---

³⁹ Srov. Jurij L. KONSTANJAN, *Graf Michail Tarielovič Loris-Melikov (1824-1888)*. Sankt-Peterburg 2005.

společně s Nečajevem o první ruské vydání Marxova *Kapitálu*. O rok později Nečajev v Rusku vydal poprvé v ruštině *Manifest Komunistické strany*. V té době však byl marxismus z pohledu socialistického hnutí v Rusku pouhou extravagancí. Ačkoli zejména Nečajev z Marxe hodně čerpal, obecně se marxismus v této době v Rusku rozšiřoval jen velmi zvolna. Jistě na tom měla podíl i skutečnost, že se Marx ani Engels o Rusku nikdy příliš pozitivně nevyjadřovali, odsuzovali jeho politickou podobu a bagatelizovali život jeho společnosti. Dokonce ani neuvažovali o tom, že by se Rusko mohlo nějak změnit. Např. Karel Marx v polovině 19. století charakterizoval carismus jako byzantsko-mongolskou „*zrůdnost neschopnou jakýchkoli změn ani případného poevropštění*“.⁴⁰

Vrátíme-li se ještě k Loris-Melikovovi, pak za zmínku stojí, že krátce po nástupu do funkce vydal proklamaci k obyvatelům Petrohradu, v níž nekompromisně vyjádřil úmysl bojovat proti všem snahám oslabit Impérium. Celé říši pak adresoval doktrínu "*O neporušitelnosti občanských práv a občanských svobod obyvatelstva*", která napodobovala reskript "*O ochraně ruského lidu před škodlivými jevy*". V jeho intencích pak Loris-Melikov podal carovi návrh na zrušení zemstevního systému s odůvodněním, že se v něm rodí radikální opozice. Následně Loris-Melikov s odvoláním na svoje mimořádné pravomoci vydal soubor dekretů zaměřených na posílení centralizace politiky a řízení represivních orgánů. Třetí oddělení carské kanceláře vykonávající funkci tajné policie bylo převedeno do sestavy ministerstva vnitra zřízením ministerského Departamentu policie. Tím Loris-Melikov podřídil i tajnou policii své kontrole, neboť předseda výše jmenované zvláštní komise, resp. později ministr vnitra se stal i jeho šéfem. Svému dohledu podřídil i nejvyšší prokuraturu, do jejíhož čela postavil Vjačeslava K. Plevého (1846-1904). Ten se později stal ředitelem Ochranky, ve které bylo Třetí oddělení carské kanceláře po úspěšném atentátu na cara Alexandra II. v roce 1881 transformováno. Kladně lze hodnotit, že Loris-Melikov zmírnil cenzuru, připustil názor umírněné opozice a povolil diskuse o aktuálním stavu rolnické otázky. Na základě toho carovi Alexandru III. doporučil vydat výnos o přechodu všech dočasně vázaných rolníků na povinný výkup, snížit výkupní sazby, zrušit daň z duše a zmírnit podmínky, za nichž se rolníci mohli vzdát své půdy.⁴¹

---

⁴⁰ Srov. Martin MALIA, *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917-1991*. Praha 2004, s. 66.

⁴¹ Srov. Boris S. ITENBERG, *Graf M. T. Loris-Melikov i jeho sovremenniki*. Moskva 2004.

Takto koncipovaná politika, v níž ponechával car velký prostor jednomu z oddaných generálů, měla obdobu v západní Evropě u kancléře Otty von Bismarcka, resp. se sama některým západoevropským praktikám čelícím revolucionizaci společnosti přibližovala. Pozice tradičního konzervativního myšlení však byly v Rusku více než pevné, a tak tato politika ztroskotala na první vážnější překážce. Tou byl úspěšný atentát na cara Alexandra Druhého. Po něm se opět ke slovu se dostala politika konzervatismu a tradicionalismu. S tou již neměl a ani mít nechtěl Loris-Melikov nic společného.

Obecně pro ruský radikalismus platilo, že jeho aktivních činitelů a organizátorů nebylo nikdy mnoho. Zato však byli jeho vizím zcela oddáni. Jednalo se patrně o důsledek jakési mystické víry ve spasení okolí, v mesianistickou činnost, která v určitých odlišnostech sahala hluboko do ruské minulosti. Na místě je rovněž zamyšlení nad skutečností, proč ruské radikální hnutí bylo tak kruté a všeničící. Ruský historik Alexandr N. Bochanov (* 1944) např. tuto skutečnost vysvětloval odvěkou ruskou ochotou bezmezně věřit vzdělanějším a těm, kteří slibovali lepší život. To se ve starším období projevovalo především na náboženské a imperiální bázi. Ruský člověk podle Bochanova nikdy nežil přítomností, ale výhradně minulostí a budoucností. Ruský radikalismus vyjadřoval bolest ruské duše vzdalující se vlivem dobové světskosti náboženským vizím ale potřebující je něčím nahradit.⁴²

Ačkoli ruská tajná policie po všech opozičních vždy intenzívně pátrala a ze svých zahraničních odboček sledovala i ty, kteří podobně jako Gercen a Ogarjov emigrovali, větší vrásky ruským vládnoucím kruhům nepřidělávali. Svědčí o tom skutečnost, že se ruští politici podstatně více než o ruské vnitřní problémy zajímali o zahraniční záležitosti. Když však Rusko v nich zažilo šok v podobě porážky v Krymské válce a úspěšné příliš nebylo ani ve východní krizi sedmdesátých let 19. století, nezbylo jim nic jiného, než zvažovat, zda na kritických slovech opozičníků není něco pravdy. Jenomže již nebyla doba na konstruktivní polemiky. Nespokojenost uvnitř ruské společnosti přerůstala mezi masy. Výrazné to bylo zejména v případě narodnického hnutí, které sice nemělo tak masový charakter, jak o tom s oblibou hovořila marxistická historiografie ruského dějepiscevtví, ale stále více ovlivňovalo myšlení ruského venkova. A to i přesto, že leckterí narodničtí agitátoři museli kvapem opouštět své cílové stanice, protože vesničané nehodlali svůj tradiční život měnit. Narodnictví přesto znamenalo

---

⁴² Srov. Alexandr N. BOCHANOV, *Imperator Aleksandr III.* Moskva 1998, s. 9-10.

první výraznější aktivizaci opozičních nálad do širších kruhů ruské společnosti. Závažné bylo zejména to, že převaha teroristických akcí, které se staly charakteristickým rysem ruské radikální opozice i na počátku 20. století, se stalo výsledkem mystického odhodlání, k němuž byl ruský člověk odjakživa vychováván společně s neúctou k životu jednotlivce, jehož hodnotu popřela již samotná carská ideologie zdůrazňující anonymní jednotu mas s pravoslavným a samoděržavným duchem ruského státu.⁴³

Rukou teroristy zahynul i car Alexandr II. přezdívaný Osvoboditel. Paradoxně atentát zastavil liberalizující úmysly, k nimž se hlásil Loris-Melikov. Byl to vlastně první konflikt liberalizujícího pojetí s radikálním, dvou pojetí, která pak soupeřila o moc v průběhu roku 1917. V den vraždy stačil Alexandr II. parafovat návrh jakési ruské ústavy, kterou vypracoval právě ministr vnitra Michail T. Loris-Melikov. Pojem ústava je ovšem přemrštěný. Jednalo se spíše o soubor zákonů upravujících státní a společenský život v liberalizujícím smyslu. Od soudobých ústav se lišil především tím, že za konečnou instanci považoval monarchu, resp. cara, kterému uděloval, v souladu s ruskou tradicí absolutní právo veta. Car měl mít i podle těchto zákonů právo zrušit či o své vůli vyhlásit to, co považoval za správné. Přesto, z hlediska občanských svobod se alespoň pro střední vrstvy navrhovala poměrně široká liberalizace. Nicméně teroristická akce zabránila, aby tento návrh vešel v platnost.

Ruská opozice moderní doby byla vždy spojena s fenoménem ruské inteligence. V západoevropském smyslu slova se termínem inteligence označuje vrstva vzdělaných, osvícených a pokrokových složek společnosti, duševně pracujících, v zásadě městských společenských skupin. Pro ruské prostředí lze použít podobnou klasifikaci. Ovšem nikoli shodné časové vymezení. Podle amerického znalce ruských a sovětských dějin Richarda Pipesa (* 1923) vstoupilo slovo inteligence do ruského slovníku až v šedesátých letech 19. století. K tomu je ovšem nutné zdůraznit, že již tehdy si jej uzurpovali mladí lidi zastávající radikální filozofické, politické a sociální názory. Dokonce se záhy pro zařazení mezi ruskou inteligenci stalo nezbytné patřit k zapřísáhlým odpůrcům politického a ekonomického systému starého režimu, či dokonce, a to ještě lépe, být ochoten se aktivně podílet na boji za jeho svržení.⁴⁴ V praxi to většinou znamenalo, že bylo třeba se stát revolucionářem již během studia na vysoké škole. Tam se totiž stále více a

---

⁴³ Srov. Martin MALIA, *Lokomotivy dějin: revoluce a utváření moderního světa*. Brno 2009, s. 284.

⁴⁴ „...stát se příslušníkem inteligence zavazovalo k tomu, stát se revolucionářem.“ Srov. Richard PIPES, *Rusko za starého režimu*. Praha 2004, s. 309.

v osmdesátých a devadesátých letech 19. století to bylo nejnápadnější, soustředila ruská opozice.

Za počátek velkých nepokojů na ruských vysokých školách lze označit rok 1884, kdy byl zaveden univerzitní řád bývalého vrchního prokurátora Svatého synodu (1865-1880) a ministra lidové osvěty (1866-1880), nyní ministra vnitra (1882-1889), šéfa četnictva (1882-1889) a prezidenta Imperátorské Akademie věd (1882-1889), řádného tajného rady hraběte Dmitrije A. Tolstého (1823-1889). Platil až do září 1909. Tento řád nařizoval vysokým školám studijní program, podřizoval je bez výhrady ministerstvu vyučování, uzavíral jim styk se zahraničím a obecně znamenal ztrátu svobody učení i bádání. Nad veškerým konáním na vysokých školách nově bděli zvláštní inspektoři a policisté. Zřetelně se projevující nespokojenost s takovou kuratelou ustavenou nad správou vysokých škol přerostla o tři roky později do velkých studentských bouří na moskevské univerzitě. Jejich bezprostřední příčinou bylo údajné týrání studentů inspektory. Nepokoje se přenesly ze škol na veřejnost a v moskevských ulicích došlo ke střetům studentů s jízdními hlídkami kozáků. Ti sice měli zakázáno střílet, ovšem ani použití nagajek a šavlí nekončilo beze šrámů. Ty provokovaly studenty k dalším akcím. Až do poloviny devadesátých let 19. století se obdobné bouře opakovaly v Moskvě téměř každý rok. A nejen v Moskvě.

Za důležitý pro další vývoj studentských nepokojů lze považovat vliv dvou novinek, které se v ruském studentském hnutí objevily v devadesátých letech 19. století. Šlo především o tzv. krajanská sdružení, která na příslušných vysokých školách sdružovala studenty jednotlivých gubernií. Sdružení si vytvářela studentské rady, na jejichž zasedání se velmi bouřlivě diskutovaly i otázky sociální, politické, hospodářské a kulturní překračující hranice vysoké školy. Tím se jednání měnila ve veskrze ilegální akce. Proto byli členové rad po odhalení policií zatýkáni, vylučováni ze škol a často pak po odsouzení posíláni do vyhnanství, na nucené práce či přinuceni k odchodu do ciziny.⁴⁵

Druhou závažnou novinkou bylo studium marxismu, jež se stávalo mezi studenty i šířeji mezi intelektuály stále populárnější. Proč? Nabízelo totiž jasnější a více rozpracované vizi pro lepší budoucnost. Sliboval revoluci a po ní následující spravedlivou rovnostářskou společnost. Příznivci marxismu byli často skvělými řečníky. Dokázali indiferentní masy obloudit, že to co oni tvrdí, bude realitou. Jen

---

⁴⁵ Václav VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět (Rusko 1894-1917)*. Praha 2000, s. 87.

málokdo v tehdejší Rusku postřehl, že se již ani samotní marxisté nedokáží shodnout. I v Rusku se totiž ti, kteří se hlásili k odkazu Karla Marxe, rozdělili na nesmiřitelné tábory: na umírněné, reformistické, v Rusku většinou označované liberální marxisty a radikální ortodoxní hájící vizi přípravy a uskutečnění socialistické revoluce za každou cenu.

Studenti svými bouřemi konanými v osmdesátých letech a v první polovině devadesátých let 19. století nedosáhli v politickém ohledu žádné výrazné změny. Car Alexandr III. i jeho nástupce Mikuláš II. stále udržovali odmítavý postoj vůči jakýmkoli politickým změnám. Studenti proto přešli v zimě 1896-1897 k otevřeným protestům na ulicích Moskvy, Petrohradu a Kyjeva. Jejich požadavky již zřetelně směřovaly i do politické roviny. Radikalizující se situaci měl uklidnit nový ministr lidové osvěty (školství), někdejší rektor moskevské univerzity a školní inspektor Nikolaj P. Bogolepov (1846-1901). Střety studentů se státní mocí však pokračovaly i poté, dokonce se stávaly stále více nelítostnými. K velkým incidentům došlo zejména v Petrohradu, kde vláda po tvrdých zásazích nechala uvěznit několik studentských vůdců. Na násilné potlačení demonstrací zareagovali studenti v roce 1899 vyhlášením všeobecné stávky. K posluchačům se dokonce přidala i většina učitelů. Na třicet fakult velkých ruských vysokých škol oficiálně vyhlásilo stávku. Místo ústupků a pokusů o smírné řešení se z oficiálních kruhů objevila mimořádná opatření, např. odvedení organizátorů demonstrací k vojsku. Studentské hnutí se během dalších nepokojů, při nichž došlo i na stavby barikád, ještě více zradikalizovalo. A navázalo úzkou spolupráci s ilegálními politickými kroužky, zejména teroristickými spolky. Jeden z bývalých studentů, Petr V. Karpovič (1874-1917) spáchal v únoru 1901 na ministra Bogolepova atentát. Bogolepov na následky zranění zemřel. Smrt ministra osvěty byla výzvou pro radikály, i ty, kteří se je snažili umlčet. Petrohradští studenti na počest Karpoviče, který byl za trestný čin vraždy odsouzen ke dvaceti letům nucených prací, uspořádali v březnu 1901 velkou demonstraci před kazaňskou katedrálou. Tři tisíce studentů při ní dávali najevo nespokojenost se státní mocí i jí dosazeným vedením univerzity. Na petrohradských náměstích vlály rudé prapory, zpívala se Marseillaisa a spisovatel a revolucionář Maxim Gorkij (1868-1936) pronášel řeč, ve které ostře odsuzoval postup vlády. Proti přítomným vyjela kozácká jízda, několik lidí bylo zabito, mnoho zraněno, na patnáct set studentů zatčeno a posláno do Petropavlovské pevnosti. Nepokoje v reakci na to pokračovaly celý duben 1901 a ke studentům se přidávaly i další sociálně různorodé

skupiny, některé z nich již prokazatelně ovlivněné marxismem. Následně se nepokoje rozšířily do všech univerzitních měst. Tisíce studentů podlelo procesu stranickosti: připojili se k teroristické straně eserů, sociálním demokratům či vstoupili do liberálního Svazu osvobození založeného roku 1903.⁴⁶

Carská vláda se krátce po atentátu na ministra osvěty Bogolepova rozhodla pro vstřícnější gesto. Do funkce ministra osvěty jmenovala dřívějšího ministra vojenství (1881-1898), člena Státní rady (1898-1904) majícího v ní na starosti rozbor příčin studentského hnutí Petra S. Vannovského (1822-1904). Vannovskij byl známý ochotou prosadit politiku vstřícnější ke studentům. Jakmile se stal ministrem, byli z armády propuštěni všichni studenti do ní násilně odvedeni kvůli účasti na stávkách a demonstracích a tento druh trestu byl zrušen. V roce 1901 Vannovskij připravil pravidla, podle kterých studenti mohli zakládat profesní organizace, scházet se v literárních i jinak odborně zaměřených kroužcích, volit si vedoucí svých studijních skupin, organizovat si jídelny i svépomocné spolky. Jenomže vše bylo možné jen za předpokladu, že se vším vyjádří souhlas vedení univerzity. A to bylo stále jmenováno carskou mocí. V praxi se tedy ze skutečných změn podařilo zrealizovat jen minimum. Studenti byli i nadále nespokojeni, Vannovskij tedy svými kroky situaci nezklidnil. Proto byl také v únoru 1902 ze svého postu propuštěn a jeho místo zaujal jeho náměstek, profesor klasické filologie, dřívější vrchní školní rada kavkazské oblasti a člen-korespondent petrohradské Akademie věd Grigorij E. Zenger (1853-1919). Ten soustředil své snahy na zavedení přísné kázně do všech stupňů škol - jak u učitelů, tak i u jejich studentů. Na středních školách posílil výuku náboženství a snažil se o výraznější zavedení sportu, hudby a tzv. vlastenecké výchovy. Zasazoval se o zřízení penzionů u škol, kde se přísně dohlíželo i na volný čas studentů. Pro zlepšení úrovně, především nižšího školství, pořádal celostátní konference pedagogů. Jejich protipólem, organizovaných ovšem ze studentské aktivity, se staly dva celoruské studentské kongresy konané v Oděse v březnu 1902 a v listopadu 1903. Řešily se na nich jak otázky spojené s organizací studentského hnutí, tak s různorodými politickými a sociálními záležitostmi. Výsledky Zengerových snah sice nebyly ohromující, ale došlo alespoň k nějakým pozitivním změnám. K nim patřila i příprava nového univerzitního řádu. Výsledkem práce, pro kterou si zřídil zvláštní komisi, bylo především shromáždění ohromného materiálu pojednávajícího o

---

⁴⁶ Orlando FIGES, *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891-1924*. Praha 2000, s. 180.

současném i minulém ruském vysokém školství. Z něho pak Zenger vycházel při přípravě reformy. Ke konečnému cíli se však nedostal. Dříve než mohl práci dokončit, byl v únoru 1904 z postu ministra osvěty odvolán. Nahradil jej na ministerstvu neznámý generálporučík Vladimír G. Glazov (1848-1920). Jeho vojenská hodnost zřetelně ilustruje, co bylo jeho úkolem: pacifikovat dramaturgizující se situaci, která vedla celou ruskou společnost k první ruské revoluci (1905-1907). Nikoli se zamýšlet nad stavem ruského školství, či ho nějakým způsobem měnit. Glazov přistoupil k úkolu, jak od něj car očekával: jeho přičiněním byly všechny ruské vysoké školy v dramatické situaci prvního pololetí roku 1905 uzavřeny. Když se situace v říjnu 1905 díky manifestu, který vydal car Mikuláš II. (říjnový manifest – viz dále), začala uklidňovat, vystřídal Glazova numizmatik a archeolog Ivan I. Tolstoj (1858-1916). Kdežto Glazov přece jen vyvolával zdání kontinuální práce navazující na Zengera – pokračoval alespoň dílčími krůčky v jím započatém úkolu - pracoval na novém univerzitním řádu s cílem připravit jej tak, aby byly studentské aktivity minimalizovány, pro Tolstého byla aktuální reforma středního školství. Domníval se, že výchovou na středních školách zabrání, aby se mládež, která pak nastoupí na vysoké školy, neradikalizovala. Mj. k tomu chtěl využít školní rady, které měly doplňovat činnost státem ustavených školních kurátorů („popečitelé“).⁴⁷

Studenti sice tvořili v osmdesátých a devadesátých letech 19. století podstatnou, zdaleka však nikoli jedinou složku ruské opozice. Nepochybně významná byla ta její část, která se klonila k liberálnímu postoji stejně jako část starší inteligence, která navazovala na tradici radikálních demokratů.

Osmdesátá léta 19. století přinesla v aktivitě ruské opozice jisté ochladnutí. Represivní systém vlády cara-imperátora Alexandra III. spojený s reformami vedoucími jak ke stabilizaci ruské vnitro ekonomické situace, tak k mírové cestě, přinášel ovoce. Jenomže devadesátá léta situaci dramaticky změnila. Za zásadní pro nastalou radikalizaci ruské společnosti devadesátých let 19. století lze považovat hladomory, které Rusko zasáhly na počátku tohoto desetiletí. Nebyly vyvolány špatným stavem ruské ekonomiky či změnami v orientaci zahraničního obchodu, ale přírodními podmínkami. Rusko postihla sucha, krátká léta, dlouhé zimy. Ruské zemědělství tradičně maximálně závislé na přírodě si s tím nedokázalo poradit.

---

⁴⁷ Školní kurátor byla nejvyšší funkce, na kterou to dotáhl např. otec Vladimíra I. Uljanova, zvaného Lenin, Ilja N. Uljanov (1831-1886), dříve učitel, ředitel a školní inspektor. Srov. Robert SERVICE, *Lenin. Životopis*. Praha 2002 s. 23-52.

Ukrajinské obilnice zasychaly, špatně se dařilo plodinám i v jiných částech impéria. Rusko sice snížilo objem vývozu obilí, jeho tradičního exportního artiklu, ale úplně jej s ohledem na ostatní sféry mezinárodního obchodu, zastavit nemohlo. Nastal hladomor. Přední britský znalec ruských dějin Orlando Figes (* 1959) doslova uvádí: „*Hladomor ruskou společnost zaktivizoval a zpolitizoval, rozbolavěl její sociální svědomí a zdiskreditoval starý byrokratický systém.*“⁴⁸ Myšlení ruské společnosti totiž problém hladu neopustil ani po jeho vyřešení. V tisku, na univerzitách a v učených společnostech probíhaly po celá devadesátá léta 19. století debaty na téma hladomoru. Neustále se i jinde zdůrazňovala potřeba reforem, aby se něco takového nemohlo opakovat. Lze také soudit, že právě hladomor byl prvním důležitým milníkem v dějinách socialistické revoluce, protože ukázal mladým generacím bez ohledu na sociální stratifikaci, že ruský systém je v katastrofálním stavu. Zásadní význam měl i carský výnos ze 17. listopadu 1892, který vyzýval veřejnost k zakládání dobrovolných organizací na pomoc proti hladomoru. Tím totiž byla konečně oficiálně otevřena brána veřejné činnosti a diskuzi. V dobrovolnických organizacích se setkávali lidé všech povolání a různorodých názorů. Aktivně se zapojovali do pomoci, ale také přemýšleli, kde je podstata problému. Zástupci ruské inteligence v širším slova smyslu si uvědomovali svoji specifickou a společenskou nepostradatelnost, začali vyžadovat větší profesionální samostatnost pro svá povolání a pro svůj vliv na veřejnou politiku. Ruská společnost si tak poprvé uvědomila sama sebe, svou sílu, povinnosti a svoje možnosti vládnout si sama sobě. Pro vystižení situace lze opět použít slova O. Figese: „*V jistém slova smyslu to byla chvíle, kdy se Rusko poprvé stalo „národem*“.⁴⁹ V Rusku se tak na konci 19. století vytvořila nová občanská společnost, která se vymezovala světovými názory typu služby veřejnosti a liberálních západních hodnot. Vzdělání liberálové už nehlásali službu carskému státu. Naopak si stanovili za cíl službu ve prospěch veřejnosti. Tak se vytvářela národní politická kultura založená na názorech a institucích inteligence. Pro celé toto dění mělo také zásadní význam zvyšování počtu vzdělaných lidí v Rusku, jejich veřejné mínění a činnost. Ze statistik vyplývá, že v letech 1860 až 1914 stoupl v Rusku počet univerzitních studentů z pěti tisíc na šedesát devět tisíc (45 % z nich byly ženy) a počet časopisů a novin vzrostl ze třinácti na 856. A právě časopisy, dobově nazývané „tlusté žurnály“, byly jednou z důležitých institucí ruské inteligence,

---

⁴⁸ Srov. O. FIGES, *Lidská tragédie*, s. 174.

⁴⁹ Srov. O. FIGES, *Lidská tragédie*, s. 176.

kteře dávaly dohromady podobně smýšlející, umožňovaly jim výměnu myšlenek a navazování přátelství založených na sdíleném přesvědčení. Časopisy vešly do módy po uvolnění cenzury v roce 1855. Skládaly se ze dvou částí - první se věnovala beletrii a druhá veřejným zájmům (ekonomice, sociologii, přírodním vědám, technice a pokud to cenzura dovolila, tak i politice). Zásadní význam měly polemiky mezi různými časopisy, o kterých se dá říct, že v Rusku nahradili otevřenou politickou diskuzi. Tak můžeme k hlavním ideologickým směrům přiřadit jejich „domovské“ časopisy. Pro radikály to byly Vlastenecké letopisy („*Otečestvennyje letopisy*“), později vystřídané Ruským bohatstvím („*Ruskoje bogatstvo*“). Hlasatelem prozápadních liberálních názorů by Posel Evropy („*Vestnik Jevropy*“) a po roce 1907 mu v této úloze pomáhala Ruská mysl („*Russkaja mysl*“). Nositelem konzervativně-nacionalistických názorů byl Ruský posel, kde publikovali díla největší literáti své doby - např. Lev N. Tolstoj, Fjodor M. Dostojevskij či Ivan S. Turgeněv. Důležitou roli sehrály všechny tyto časopisy při šíření informací a idejí, které by jinak zůstaly jen za zdmi největších měst. Bylo tak umožněno spojení i mezi zeměpisně značně odlišnými jednotlivci. Právě na tomto podhoubí pak mohly na počátku 20. století, po vyhlášení spolčovacího práva, vzniknout tak rychle ruské politické strany.

Další důležité instituce, které stály v čele veřejnosti od počátku devadesátých let 19. století, byly již uvedené univerzity se svým studentským hnutím a také liberální zemstva, v nichž nacházeli svá zaměstnání vystudování studenti ze středních a nižších vrstev. Členové zemstev však nestáli o žádnou revoluci. Jejich politickou orientaci lze charakterizovat jako liberálně-demokratickou, protirevoluční a proti elitářskou. Jejich cílem bylo prosazení reform ke zlepšení života rolníků a zvýšení svého významu v rámci oficiální legislativy.

Ani zemstvům, stejně jako studentstvu, nehodlala carská vláda vyjít vstříc. Místo kompromisu si vybrala cestu represí a perzekuce a vyvolala tak velmi brzy politické nepřátelství. Zemstva byla přitom mimořádně aktivní. Jako jejich soustředění byla roku 1896 založena významným zemstevním činitelem, ruským liberálem Dmitrijem N. Šipovem (1851-1920) celostátní Vše zemská organizace. Ministerstvo vnitra sice záhy našlo důvod k jejímu rozpuštění, ale cenná byla alespoň tím, že pro své členy posloužila jako impuls ke vstupování do jiných a často i radikálnějších profesních organizací. Podnětná rovněž byla pro zakládání tajných diskusních kroužků liberálních členů zemstev, k nimž docházelo od roku 1899 - tzv. Besed. Nejprve její členové, mezi něž patřili i význační členové ruské aristokracie, např.

kníže Georgij Je. Lvov (1861-1925), pozdější předseda první prozatímní vlády ustavené po únorovém převratu v roce 1917, řešili pouze otázky týkající se zemstev. Ale po dalších represích vlády jak vůči nim tak proti liberální opozici jako celku začali diskutovat i o otázkách politických. Během jednoho roku stanuli členové Besed v čele hnutí za konstituci a pozemkovou reformu. První liberální diskusní klub Beseda vznikl v Moskvě v roce 1901. Nevypracoval sice ještě žádný skutečný politický program jako pozdější ilegální politické sdružení ruských liberálů existující v letech 1904-1905, Svaz osvobození, ale i přesto stal se společně s ním zárodkem dvou velkých celoruských liberálních politických stran, oficiálně ustavených po postupné legalizaci stranictví v Rusku (ve dnech 3. března, 19. srpna a 30. října 1905) ve druhé polovině roku 1905 – radikálnější strany konstitučních demokratů, tzv. kadetů, a umírněnějšího Svazu 17. října, tzv. oktjabristů.

O sílící roli liberální opozice svědčil i Zemstevní sjezd, liberální opoziční akce, která se konala v říjnu 1904 v Moskvě. Její konání tehdejší ministr vnitra Petr D. Svjatopolk-Mirskij (1857-1914) nepovolil, ale také nezakázal. Prostě ji mlčky toleroval. To způsobilo jak problémy liberálním zemstevním činitelům, tak samotnému ministru vnitra. Svjatopolk-Mirskij byl na počátku roku 1905 ze svého postu kvůli údajně přílišnému ustupování opozici (míněno liberální opozici) ze svého postu propuštěn. Bylo to však v době, kdy v Rusku, zejména v jeho velkých městech propukala první skutečná revoluce – revoluce let 1905-1907.

Marxismus začal v Rusku zakořeňovat již v sedmdesátých letech 19. století. Bylo to v době, kdy ruské revoluční hnutí bylo bez jakékoli příležitosti účastnit se legálně veřejného života. Utíkalo se proto k teoriím, jejichž prostřednictvím se snažilo získávat širší vrstvy společnosti na svoji stranu. Současně ale podnikalo různé radikální zejména anarchistické akce, kterými usilovalo o to, donutit vládnoucí kruhy k ústupkům. Marxismus, který nabízel vcelku jednoduchý návod k zásadní změně společenských poměrů – „pouhé“ uskutečnění revoluce – se jevil alespoň některým jako lákavá teorie. Jeho příznivci se toho snažili využít, vedli mezi sebou vyčerpávající diskuse o společenském řádu země a navzájem si kázali o politice, ekonomii a filozofii. K tomu připojovali obecný trend velebit jakékoli revoluční organizace.

Až do počátku osmdesátých let 19. století zastávali ruští revolucionáři názor, že jejich socialismus musí počítat s převážně zemědělsky orientovanou zaostalou

ekonomikou. Za jádro svých idejí proto považovali rolníky. Inspirace pro budoucí socialistickou společnost byla jimi čerpána z pozemkové občiny ruské vesnice. Rolnická tradice periodického přerozdělování půdy v občině měla posloužit jako základ rovnostářské transformace. Takto na věc nahlíželi i první ruští marxisté. Rolníci však zůstávali vůči volání po revoluci (a nejen marxistickému volání) vytrvale neteční. K tomu se začal projevovat rozvoj továren, dolů a železnic. Mnozí socialisté v carském Rusku a marxisté na prvním místě začali zpochybňovat reálnost vkládání nadějí do rolnictva. Ruský filozof Georgij V. Plechanov dospěl k názoru, že Rusko již nastoupilo hospodářskou cestu vyspělých kapitalistických velmocí. Tvoří se v něm totiž proletariát. Blíží se doba, kdy namísto rolníků povedou revoluci i v Rusku dělníci.⁵⁰

Podle Plechanova spočívalo pro revolucionáře řešení v přijetí marxismu, který se šířil zejména v Německu. On i jeho soudruzi ze skupiny ruských revolucionářů Osvobození práce proto uprchli z Ruska do Ženevy, aby se v ní inspirovali teorií a na dálku, bez nebezpečí, že budou carskou policií zatčeni, šířili svoji víru mezi ruskou intelektuální opozicí. Využívali přitom skutečnosti, že ruská společnost po desíletí očekávala spásnou teorii, která ji vyvede z marasmu politické a ekonomické zaostalosti. Interpretací marxistické teorie socialistické revoluce to vlastně činili. Marxističtí vizionáři proto rychle získávali příznivce. Patřila mezi ně i Věra I. Zasuličová, které Marx v roce 1881 napsal, že nevyklučuje možnost, aby v carském Rusku uspělo revoluční hnutí orientované na rolníky.

Specifickou formou ruského marxismu se stal leninismus. Můžeme jej chápat jako doktrínu, kterou vytvořil Vladimír Iljič Uljanov zvaný Lenin (1870-1924) svými názory od devadesátých let 19. století do své smrti v roce 1924. Jednalo se však rovněž o politickou a ekonomickou praxi, která se rozvíjela jak za jeho života, tak i po jeho smrti. Od devadesátých let 19. století do tzv. únorové revoluce v roce 1917,⁵¹ pracoval Lenin na teoretickém rozpracování marxismu do ruských podmínek a pohyboval se především v mezích polemik a diskusí, hledáním jasných a zřetelných dogmat ústících v předem stanovený cíl – všeničící socialistickou revoluci, která

---

⁵⁰ Srov. S. V. TJUTJUKIN, G. V. *Plechanov. Sud'ba ruskogo marxista*. Moskva 1997, s. 60-106.

⁵¹ Rusko až do roku 1918 užívalo juliánský kalendář, který neakceptoval reformu papeže Řehoře XIII. (1502-1572-1585) z roku 1582, která posunula kalendář o deset dní – po čtvrtku 4. října následoval pátek 15. října – a poslední rok století se stal přestupným jen, je-li dělitelný čtyřmi sty. Nereflektování této reformy znamenalo, že se juliánský kalendář do konce 19. století zpozdil o dvanáct dní, ve 20. století pak o dní třináct. Únorová revoluce v roce 1917 tedy nebyla únorová, ale březnová a říjnová byla ve skutečnosti listopadová.

nutně musí v Rusku proběhnout. Lenin se při tom mnohdy uchýlil k protikladným tvrzením, tak jak to vyžadovaly z jeho pohledu dané okolnosti a účelovost jeho myšlení. Věřil, že nevyhnutelná socialistická revoluce, kterou předpovídal, bude odstartována v Německu nikoli v Rusku. Rusko však do ní zakomponoval jako nezpochybnitelný prvek, většinou uvažoval o celosvětové socialistické revoluci, která se záhy, ne-li bezprostředně rozšíří z Německa až do Ruska.

Přes Leninovy vůdcovské sklony nelze říci, že by od samotného počátku vědomě plánoval stát v čele revoluce a chopit se v Rusku moci. Ostatně podle Marxe se moci měl chopit proletariát a k tomu Lenin nikdy nepatřil. Jeho působení v emigraci, v časopise Jiskra a v Sociálně demokratické dělnické straně Ruska bylo sice zaměřeno na přípravu revoluce, a to velmi aktivně a energicky, ale rozhodně ne v tom smyslu, v jakém byla nakonec uskutečněna. Tzv. Říjnová (Listopadová) revoluce v roce 1917 a Leninova účast v ní byly z velké části zapříčiněny vnějšími okolnostmi (světová válka, politická situace v Rusku, rozpolcenost ruské sociální demokracie, německá finanční podpora bolševiků apod.). Jistě však jeho ctižádost a víra ve vlastní předurčenost i misijní úlohu měla též zásadní podíl na jeho cestě k moci. Ani po roce 1917 nebyla Leninova ideologie jednotná a vnitřně konzistentní, přesto měla své charakteristické rysy. Především v tom, jak vládnout zemi, která prošla revolucí a jak ji ubránit před kontrarevolucí.

S Marxem a Engelsem, se Lenin rozešel již v samotném pojetí revoluce. Lenin se chopil možnosti, která se mu naskytla po únorové revoluci (do dubna 1917 byl v emigraci) a další revoluci účelově urychlil. Tím přeskočil Marxův požadavek, že nejdříve musí v zemi dojít k buržoazně-demokratické revoluci, která teprve následně připraví podmínky pro revoluci socialistickou. Únorovou revoluci však nelze chápat jako buržoazní. Lenin si nemyslel, že proletariát spontánně dospěje k revolučnímu třídnímu vědomí. Rozeznával tak dvě součásti marxistického hnutí – živelnou dělnickou třídu a uvědomělou inteligenci zastřešenou stranou. A právě strana, v leninském pojetí malá organizace profesionálních revolucionářů oddaných marxistické teorii, měla revoluci realizovat. Na dělníky měla strana dohlížet a centralisticky je řídit. Jeho centralismus (později formulovaný jako princip tzv. demokratického centralismu) znamenal, že menšina musí přijmout názory většiny a že nižší stranické orgány se musejí řídit rozhodnutím orgánů vyšších. Zdánlivě demokratický postup, který převzal od menševiků, se však nerealizoval, neboť si menšina s většinou prohodily své místo a postupně se onou menšinou stal jeden

člověk – Lenin. V tomto bodě se Marxova diktatura proletariátu změnila v diktaturu strany a následně v kult osobnosti.

Lenin se vždy snažil vypořádat s jakoukoli opozicí. Především se mu jednalo o „pacifikaci“ těch ruských politických stran, které s ním nebyly ve všem zajedno. Levicové nevyjímaje. Jednoduchou tautologií vytvářel iluzi, jako by strana bolševiků byla jedinou skutečnou obráncyní nového režimu. Pomáhal si k tomu různými metodami, v krajním případě terorem, včetně hrozby diskriminace a bezmezného násilí proti každému, kdo by se i jen mohl dostat do podezření, že nesouhlasí s vůlí Leninovy strany. Proletariát se tak hned v počátku Leninovy vlády stal masou, za kterou rozhodovala strana, která v jeho pojetí musela převzít dějinnou roli proletariátu zničit tříd a po té i stát.

Pro leninismus je charakteristická nauka o imperialismu. Po té co Lenin zjistil, že se dělníkům ve vyspělých státech nevede stále hůře, ale naopak stále lépe, tzv. internacionalizoval třídní boj tím, že i protiklady mezi národy pojal jako třídní boj. Lenin se nikdy neuspokojil pouze s ruskou revolucí. Po celý svůj život (o to více po roce 1917) věřil v revoluci světovou. Teprve po vyhlazení všech kapitalistů ve všech zemích prý bude možné myslet na další kroky, jak postupovat od socialismu ke komunismu. Byl skálopevně přesvědčen, že cílů socialistické revoluce nelze natrvalo dosáhnout pouze v jedné zemi. Revoluce se musí přeměnit na světovou permanentní revoluci, která skončí až vytýčeným rájem na zemi – rovnostářským komunismem.

Marx nahlížel na periodu mezi revolucí a komunismem jako na poměrně krátkou: věřil, že v okamžiku revoluce pokročil vývoj (především vývoj industrializace) tak daleko, že bude stačit odstranit jen několik málo kapitalistů. Lenin však revoluci uskutečnil a reálný stav v Rusku vypadal tak, že cesta ke komunismu bude naopak velice zdlouhavá (nakonec ani sám nevěřil, že se ráje na zemi dožije, ale byl ochoten pro něj udělat cokoliv). Oba zastávali názor, že tato perioda bude rozdělena na dvě další etapy tj. na socialismus a komunismus. Lenin s ohledem na realitu, kterou prožíval, začal uvažovat o dalších etapách, které však cestu ke komunismu prodlužovali. Bezprostředně po revoluci měla podle Lenina nastat diktatura proletariátu (strany bolševiků). Byl si vědom, že v této periodě nelze mluvit o demokracii – jde přece o válečný stav, v němž násilí a teror jsou způsobem přežití; cílem je potlačit a umlčet jak nepřátele, tak opozici. Ve druhé etapě – socialismu - již nebude do dění zasahovat třídní nepřítel, bude tedy možné zavést demokratickou ústavu s všeobecným volebním právem. Po té dojde k odstranění všech tříd, strana

bolševiků (komunistická strana) však ještě bude muset uplatňovat svoji vedoucí úlohu, ale s postupným odumíráním státu bude její role klesat, protože všichni budou myslet na cíl – komunismus - stejně. Pak už zbyde jen krůček k očekávanému komunismu, který, jak se předpokládá, bude věčný. Leninismus tedy identifikoval etapu diktatury proletariátu a socialismu v jasnějších konturách než ortodoxní marxismus, ale budoucnost v komunismu mu byla natolik vzdálená, že pouze víra, nikoli logika, mohla ospravedlnit současný stav teroru.

Podstatnou složkou leninismu byla ekonomická teorie – řešení toho, jak naložit s vyvlastněným kapitálem a jak v novém systému společnost uživit. V tomto ohledu si Lenin musel pomoci sám a najít taková opatření, která se nebudou příliš rozcházet s oficiální ideologií. Samotná situace, v níž se ocitl – končící světová válka, počátek občanské války, chaos a zmatek na venkově – mu nedávala mnoho možností. Brest-litevským mírem si sice ulehčil, ale rozsah občanské války rozhodně nekorespondoval s odporem malé skupiny kapitalistů. Navíc tu byla otázka rolnického venkova, ve které marxismus také nenabízel mnoho řešení. Marxův předpoklad vyspělého kapitalistického státu se ukázal jako zásadní. Bolševici museli tento ruský deficit něčím vyrovnat. Dekret o půdě, kterým si Lenin chtěl zajistit spolupráci s rolníky v nejisté době upevnování moci, zrušil soukromé vlastnictví půdy, ale zároveň půda prostých rolníků (kdo byl „prostý rolník“ nebylo definováno) měla být nedotknutelná. Stejně tak bylo nařízeno vyvlastňování, ale už nebylo řečeno jaká instituce má s nově nabytým majetkem disponovat. Státní ekonomika po těchto zásadách rozhodně nevzkvétala. A tak Lenin musel brzy učinit zdánlivé ústupky. Na jaře 1918 byly rozpuštěny rolnické sověty a byly znárodněny jen ty podniky, v nichž převažovaly kapitalistické poměry (malé procento bank, železnic, dolů a největších továren). Jakoby dodatečně se měl ochránit soukromý sektor v průmyslu a zemědělství, aby se mohl stát plně kapitalistický a bylo ho možné využít a následně zničit. Tyto kroky se značně odchylovaly od oficiální ideologie, ale přesto pro ně Lenin našel argumenty. Zásadní argument zněl, že vše se děje v zájmu udržení revoluce, že jde o přechodnou dobu a že je důležitý cíl a nikoli prostředky. Hodnotícím měřítkem byla prospěšnost revoluci. Aby vše udržel pohromadě, přikláněl se ke stále většímu násilí a diktatuře. Tím ovšem porušil další někdejší zásady leninismu: socialismus nevznikne na příkaz shora, že jeho duchu je cizí státně byrokratický automatismus, živý a tvůrčí socialismus je prý výtvorem lidových mas.

Období tzv. válečného komunismu mělo katastrofické následky pro celé Rusko. Zaštiťující ideologie nedokázala společnost uživit. Uspokojení základních potřeb obyvatelstva bylo na posledním místě. Hlavní podpora průmyslu a zemědělství neměla být pomalu z čeho čerpána. Obrana revoluce byla tak důsledná, že málem zničila to, co revoluce vybuodovala. Diktatura strany ztrácela autoritu a začaly propukát dělnické stávký a rolnické bouře, které nebyly namířené proti vykořisťovatelům, jelikož ti měli být revolucí zbaveni moci a zničení. Tím, že Lenin ve své osobě soustředil všechny významné posty (a do jisté míry i svou vlastní osobností), si udržel skoro jako jediný autoritu a také on jediný byl schopen najít cestu ven, či spíše vrátit se na tu „správnou“ cestu. Umožnila mu to jeho sebedůvěra. V nezdarech neviděl chybu své politiky, ale chybu jedinců, jež zapříčinili danou situaci. Nemalá vina pak padala na hlavu „křečkujícím“ kulakům.

Po potlačení občanské války a uzavření míru s Polskem nastala změna politické linie zaměřena více na vnitřní záležitosti Ruska. Plamen světové revoluce zhasínal, ale byla tu ještě ta ruská a Lenin nemohl připustit, aby i ona pohasla. Východiskem měla být Nová ekonomická politika (dále NEP) prosazovaná Leninem od roku 1921. NEP byl minimem, co mohlo sovětský režim zachránit a nebýt urputnosti osobnosti Lenina, tak by k tomu nedošlo. Hlavní změny, které měl NEP přinést, byly naturální daň na obilí místo násilného rekvírování a možnost soukromého obchodování rolníků s obilím. V tomto ohledu se už Lenin příliš zpronevěřil základní ideologii marxismu a tím si proti sobě popudil značnou část dogmatických marxistů. To ho však nezastavilo a ty, co se odhodlali opět na oficiální ideologii a vystoupit proti němu, neváhal označit za frakcionáře (což je zjevný paradox). Přesto musel svou novou politiku obhájit před Ústředním výborem strany. Aby dosáhl vítězství, proklamoval nejdříve jednotu strany a prosadil rezoluci o zákazu činnosti jakýchkoli frakcí uvnitř strany. Kronšadtské povstání pak přesvědčilo zbytek Leninovi opozice, že vůdci se nedá odporovat.

Ve stati „*O naturální daní*“ učinil ideologickou obhajobu. Nejvyšší cíl zůstal stejný jako dřív. Kapitalistické prvky v sovětské ekonomice měly vést k vytvoření větších výrobních celků, což v blízké budoucnosti usnadní jejich začlenění do státního vlastnictví. Kapitalismus pak Rusku umožní, aby rychle dorostlo technické a kulturní úrovně, již je zapotřebí k dosažení socialismu. V Leninově pojetí NEP znamenal návrat na cestu, kterou strana nastoupila po říjnové revoluci, ale

v důsledku občanské války v ní nemohla pokračovat.⁵² Podstatné zůstává to, že připustil účast strany na vytváření kapitalismu, i když samozřejmě z ideologických důvodů to měl být jen prostředek posvěcený svým účelem.

Leninovo pojetí marxismu bylo poznamenáno politickou praxí. Jeho bezmezná víra v naplnění Marxova proroctví a odhodlanost dojít k cíli ať to stojí, co to stojí, vytvořila mezi marxismem a leninismem úzký vztah. Na prvním místě bylo vždy dogma, které si vzal za vlastní už na samém počátku své politické kariéry. Žil a dýchal revolucí, uskutečněním socialismu. Netrápilo ho jak daleko je vysněný cíl a nic ho nedokázalo přimět k tomu, aby sešel z cesty, ať byla jakkoli klikatá. Právě osobnost Lenina je stěžejním charakterem systému, jenž se nazývá leninismem. Bez něho není leninismus myslitelný. Vše co se událo v Rusku za jeho vlády, nepřestoupilo v ideologii stádium chopení se moci proletariátem (stranou) a obranu revoluce.

8. Liberalismus

Liberalismus je politická doktrína neboli ideologie, pro niž je charakteristické přesvědčení, že nejvyšší hodnotou je jednotlivec, jeho svoboda a práva a přesvědčení, že jednotlivec má přirozená práva. Jedná se tedy o přirozenoprávní teorii, která zdůrazňuje existenci jednotlivců žijících nezávisle na politické moci. Přitom tato moc by je měla ochraňovat. Hledisko jednotlivce - individua má v liberalismu vždy přednost před hlediskem celospolečenským. Individuální svoboda jednotlivce má meze až tam, kde se dotýká svobody někoho jiného.

Za další liberální zásady lze pokládat: toleranci v oblasti náboženské a morální, univerzalizmus, tj. zásada, že práva a svobody jsou univerzální, nezávislé na rodu, třídním nebo jiném společenském postavení, uznávání práva na soukromé vlastnictví, postulování ohraničení moci státního aparátu a omezení státního vlivu (ingerence).

Liberální politický program vypracovali filozofové, sociologové a ekonomové v průběhu 18. a 19. století. Tento program se ve větší nebo menší míře stal vodítkem pro praktickou politiku, a to nejprve ve Velké Británii a ve Spojených státech amerických, potom na celém evropském kontinentu a nakonec i v dalších částech světa. Nikde a nikdy nebyl tento program uskutečněn zcela a bezezbytku. A to

---

⁵² R. SERVICE, *Lenin*, s. 381.

dokonce ani ve Velké Británii označované za vlast liberalismu a vzornou liberální zemi. V ostatním světě byly převzaty vždy jen některé části liberálního programu, zatímco jiné, pro danou oblast méně důležité části, byly buďto od počátku odmítány, nebo přinejmenším aspoň nakrátko popřeny. Liberalismus proto nemohl své působení nikdy v úplnosti rozvinout.

Liberalismus se objevil mezi filozofy na konci 18. a počátkem 19. století. Za „klasické“ liberální filozofy lze považovat Davida Humea (1711-1776), Johna Stuarta Milla (1806-1873) nebo Adama Smitha (1723-1790). Mezi liberální filozofy však patřili rovněž Wilhelm von Humboldt (1769-1859), Johann Wolfgang Goethe (1749-1832) nebo Friedrich Schiller (1759-1805).

V ekonomické oblasti byl původně vlastní klasickému liberalismu Smithův princip „volného trhu“. Adam Smith byl skotský filozof a ekonom, který se stal předním ideologem liberální ekonomiky a individualismu. Odmítal teorie merkantilistů a francouzských fyziokratů odvozujících zdroje bohatství od půdy. Především se mu nelíbil protekcionismus, ochranářství a státní zásahy. Detailně rozebral pozitivní důsledky ekonomické svobody, „neviditelné ruky“, soutěže a funkce trhu, včetně jejich mezinárodních implikací.

Politický liberalismus se uplatnil především v západní Evropě a Severní Americe, a to jako systém liberální demokracie uplatňující se především prostřednictvím ústavního systému omezujícího státní moc a zabezpečujícího občanské svobody, ve kterých se politická moc získává ve volbách. Ve východní a víceméně i ve střední Evropě neměl politický liberalismus velké pochopení, zde sehrály roli spíše konzervativní myšlenky.

Z nejvýznamnějších představitelů liberálních myšlenek je třeba zmínit především ty, kteří pocházeli z Velké Británie: např. Archibald Primrose, hrabě Rosebery (1847-1929) byl skotský politik, který jako liberál od roku 1872 zasedal v britské horní sněmovně – Sněmovně lordů - a zastával různé vládní funkce ve druhé vládě Williama Gladstona. Např. v letech 1886 a 1892-1894 byl ministrem zahraničí. Po rezignaci Gladstona předsedal vládě (1894-1895) a vedl liberální stranu jako představitel tzv. liberálních imperialistů. Po přechodu liberálů do opozice se postupně se stranou názorově rozešel a již nikdy nezastával vládní funkci. Byl odpůrcem parlamentní reformy v roce 1911 prosazované jeho vlastní stranou, na jejímž základě se stala Dolní komora dominantní složkou britského parlamentu.

Další významný britský politik Joseph Chamberlain (1836-1914) se vypracoval na vlivného průmyslníka, který zpočátku zastával politické funkce na místní úrovni. Od 1876 zastupoval liberální stranu v Dolní sněmovně. V kabinetu Williama Gladstona byl v letech 1880-1885 ministrem obchodu. Byl to Chamberlain, kdo v roce 1886 způsobil rozkol liberální strany, a to jako vůdce opozice proti Gladstonovu návrhu irské samosprávy. Chamberlainovi stoupenci, unionisté, fakticky přešli na stranu konzervativců. V konzervativní vládě Roberta Salisburyho byl ministrem kolonií a stoupcem britského imperialismu a africké koloniální expanze. Po roce 1903 jako stoupenec a propagátor protekcionismu způsobil rozkol konzervativně-unionistické strany.

William Gladstone (1809-1898) vstoupil do parlamentu jako stoupenec konzervativních toryů, především jejich vůdce v první polovině 19. století Roberta Peela (1788-1850), v jehož vládě zastával různé funkce. Jako příznivec svobodného obchodu však po rozkolu konzervativní strany následující po Peelově úmrtí roku 1850 přešel postupně na pozice whigů a stal se jedním z nejvýznamnějších činitelů liberální strany. Zastával úřady ministra financí v konzervativních i liberálních vládách (1852-1855, 1858-1866), kdy zavedl řadu daňových reforem. Od roku 1866 byl vůdcem liberální strany, od roku 1868 poprvé předsedou vlády. Tato Gladstonova nejúspěšnější vláda zavedla řadu zásadních reforem (armáda, školství, státní správa) a likvidovala některá diskriminační opatření vůči Irům. Ačkoliv byl ve volbách roku 1874 poražen svým dlouholetým politicky konzervativním protivníkem Benjaminem Disraelim, vrátil se do úřadu premiéra o šest let později za proslulé Midlothianské volební kampaně považované za první moderní volební kampaň v dějinách. Druhá Gladstonova vláda zavedla roku 1884 další volební reformu, ale roku 1885 padla pod vlivem neúspěšné koloniální politiky. Třetí Gladstonovo vládní období trvalo jen pár měsíců roku 1886, neboť došlo k rozkolu v liberální straně v otázce irské samosprávy (*Home Rule*) navrhované premiérem. Poslední vládní období 1892-1894 Gladstone věnoval neúspěšné snaze prosadit přijetí *Home Rule* i přes odpor Sněmovny lordů.

William Gladstone je považován za faktického zakladatele liberální strany. Zůstal vždy věrný svému pojetí liberalismu: svobodný obchod, politické reformy a pacifistický postoj k zahraničním a imperiálním problémům.

Nejdůležitějším představitelem liberalismu v Severní Americe, respektive ve Spojených státech byl Abraham Lincoln, prezident USA v letech 1861-1865. V roce

1863 zrušil otroctví, což mu bohužel přineslo jen nepochopení (jako Gladstonovi ohledně *Home Rule*) a nakonec i smrt.

Tzv. klasický liberalismus, který se v 19. století prosazoval v západní Evropě a Spojených státech amerických, se zrodil v podmínkách mohutné industrializace. Ta provázela celý přechod společnosti ke kapitalismu. Industrializace umožnila, aby se ekonomicky a politicky emancipovali měšťané a příslušníci inteligence. Součástí jejich nového vědomí bylo odmítnutí tradičních stavovských privilegií a omezení a jejich nahrazení principem absolutní svobody jednotlivce. Podstatou byla představa, že jedinec je aktivní jen tehdy, může-li se svobodně rozhodovat, je-li mu dána taková svoboda, aby jiní nezasahovali do jeho života.⁵³

Stoupenci klasického liberalismu sice uznávali, že jedinec musí žít v komunitě, ale nesouhlasili, aby tuto komunitu řídil absolutistický stát. Tvrdili, že současný stát zneužívá svého privilegovaného postavení k nepřiměřenému zasahování do jeho života, že jedinec je státem omezován, diskriminován a utlačován. Odsuzovali zejména pravomoci státu trestat své občany, ukládat jim pokuty a brát jim tímto způsobem jejich majetek, zavírat je do vězení a zbavovat je tak svobody a používat i absolutní trest, s jehož pomocí je možné zbavit občana i života.⁵⁴ Současný stát chápali jako donucení. Cestu k občanské společnosti, kterou klasifikovali jako říši svobody, hledali v postupné minimalizaci úkolů státu. Pro současnost považovali za optimální ústavní stát, na jehož řízení by se maximálně podílel demokraticky volený sbor lidových zástupců. Konečným řešením pak měl být stav, kdy by stát plnil jen úlohu ochránce a kdy by byla co nejvíce rozšířena osobní odpovědnost jedince za sebe sama.⁵⁵

Klasický liberalismus se od poloviny 19. století rozšiřoval z Velké Británie do okolního světa. Tam se vlivem odlišných politických, ekonomických i sociálních podmínek proměňoval. Vznikaly specifické národní podoby, které spojovalo několik znaků, především víra v nutnost absolutní svobody jednotlivce a ve schopnost dosáhnout jejím prostřednictvím optimálního společenství.⁵⁶

Jednou z takových národních variant byl i liberalismus, který se vyvíjel v Rusku. Na jeho formování měly sice vliv myšlenky západoevropského osvícenství a západoevropského liberalismu, ale pro jeho podobu byly rozhodující podmínky ruského

---

⁵³ Srov. J. S. SCHAPIRO, *Liberalism: its meaning and history*. Princeton 1958, s. 12-26; B. Sobolowska, M. Sobolewski, *Myśl polityczna XIX i XX w. Liberalism*. Warszawa 1978, s. 5-20.

⁵⁴ Srov. A. HEYWOOD, *Politické ideologie*. Praha 1994, s. 36-38.

⁵⁵ Srov. T. M. GREENE, *Liberalism. Its theory and practice*. Austin 1957, s. 5-12.

⁵⁶ Srov. V. LEONTOVISCH, *Geschichte des Liberalismus in Rußland*. Frankfurt am Main 1957, s. 21-38.

státu. Ruské politické a duchovní prostředí se totiž vyznačovalo výrazným sklonem k tradicionalismu a konzervatismu. A to ovlivňovalo i liberalismus. Navíc se v Rusku rozvíjela pro liberalismus nezbytná industrializace a emancipace měšťanstva se zpožděním několika desetiletí. Ojedinelé, z osvícenství se rodící vize o potřebě liberalizovat ruskou společnost, dlouho nenacházely výraznější ohlas. V ruských podmínkách totiž absentovala touha po hospodářské a politické svobodě jednotlivce.

Ruské dějepisectví se však snaží najít oporu pro tvrzení, že liberalismus v Rusku kořenil stejně jako kdekoli jinde v Evropě. Protože si je vědoma, že to, co má na mysli, přesně neodpovídá liberalismu v obvyklém evropském pojetí, hovoří v souvislosti s ruskou podobou o byrokratickém liberalismu. Jeho specifickým rysem je zmíněné zřetelné ovlivnění ruským tradicionalismem s konzervatismem. Je mu vlastní skutečnost, že se neutváří spontánně, na bázi filozofických a politických myšlenek jako liberalismus v ostatní Evropě, ale že je pečlivě perlustrován a korigován oficiálním myšlením. Typickým představitelem tohoto byrokratického liberalismu je ruský reformátor první třetiny 19. století Michail M. Speranskij (1772-1839).

Speranskij si zřetelně uvědomoval, že Rusko potřebuje změny, a to v širokém politickém, ekonomickém, právním i sociálním smyslu. Byly mu sympatické myšlenky západoevropského osvícenství a liberalismu, které pak využil při konstruování svých vizí. Podle vzoru francouzského filozofa 18. století Charlese Louise Montesquieu (1689-1755) rozvinul teorii skutečné („istinnoj“) monarchie, jakéhosi typu absolutismu, v němž jsou práva a povinnosti panovníka a státních institucí, které naplňují rozdělenou moc zákonodárnou, výkonnou a soudní, jasně a zřetelně vymezeny zákony. Byl přesvědčen, že absence tzv. skutečné monarchie a jejich jednotlivých atributů je stěžejním důvodem, proč Rusko za ostatní Evropou zaostává. Speranskij dále uctíval a velebil Napoleonův *Code civil* stejně jako britské zákony pojednávající o nezasahování státu do života jednotlivce. I z nich si vzal inspiraci a vytýčil si cíl teoreticky definovat jasné a zřetelné rozdělení moci zákonodárné, výkonné a soudní v ruské říši a nejen jejich vymezení, ale i pravidel i běžného života, zákony. Součástí komplexu jeho reform se měla stát i reforma nevolnictví. Nešlo mu při tom o jeho zrušení, k tomu mělo, podle Speranského, dojít až ve vzdálené budoucnosti, ale o jeho striktní vymezení zákony. I v tomto případě tedy měla vítězit centralizace nad individualitou, prvek, zcela vzdálený skutečnému liberalismu.

Speranskij dále připravoval ustanovení volených volostních, okružních a guberniálních dům, jímž měla být nadřazena státní дума. Jejich volitelnost byla jedním

ze stěžejních liberálních znaků Speranského tzv. byrokratického liberalismu. Dumy se měly stát základem výkonné a soudní moci na příslušné úrovni. Zákonodárná moc měla být přičena výhradně centrálnímu orgánu. Společnost se měla dělit na tři stavy – šlechtu („dvorjanstvo“), střední vrstvy a pracující lid („narod rabočij“). Pro každý stav měla platit odlišná občanská i politická práva, přičemž pracující lid měl mít pouze občanská práva, nikoli politická. Pro volby pak měl platit daňový cenzus nezávislý na tomto rozdělení společnosti.

U Speranského rozhodně nenajdeme akcent osobnosti. Teprve ve třicátých a čtyřicátých letech 19. století, a to ještě jen velmi sporadicky, se začala v Rusku svoboda jednotlivce propagovat. Nositelem této myšlenky byla ruská inteligence nešlechtického původu, tzv. raznožinci. Přivedly ji k tomu úvahy nad způsobem, jak vyřešit hospodářské a sociální zaostávání Ruska za západní Evropou. Raznožinci totiž patřili k té části ruské společnosti, která sledovala nové svobodomyšlné proudy v západní Evropě a přebírala některé jejich názory. Ty pak konfrontovala s ruskou realitou a s myšlenkovým odkazem dřívějších ruských opozičníků především děkabristů. Politizující závěry ovšem většinou ponechávala ještě stranou. Nejznámějším představitelem této podoby ruského liberalismu byl penzionovaný carský důstojník Petr Ja. Čaadajev (1794-1856).⁵⁷

Krátce před polovinou 19. století v některých ruských pololegálních spolcích zintenzívnila raznožinská inteligence hledání cesty k modernizaci ruské společnosti v západoevropských vzorech. Stále však absentovala propagace liberalismu jako celku. Jejich liberalizující koncepce se sestávala jen z jednotlivých tezí o liberalizaci hospodářství, práva či sociální roviny.

Mohlo by se zdát, že samoděržaví vyšlo po Krymské válce prvním raznožinským liberálním opozičníkům vstříc. Car Alexandr II. nechal v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století zreformovat ruský ekonomický, správní, vojenský a právní systém. V reformách se objevily některé liberální představy a tím vznikla iluze, že se impérium rozhodlo jít liberální a demokratickou cestou. O Alexandru II. se hovořilo jako o caru-Osvoboditeli. Úměrně tomu zájem o liberální ideje uvnitř Ruska vzrostl. Zvláště patrný byl v zemstvech, do jejichž čela se v nejednom regionu prosadili právě raznožinci.⁵⁸

⁵⁷ Srov. Petr Ja. ČAADAJEV, *Filozofické listy; Apologie bláznova*. Praha 1989.

⁵⁸ Srov. D. OFFORG, *Portraits of early Russian liberals: A Study of the thought of T. N. Granovsky, V. P. Botkin, P. V. Annenkov, A. V. Druzhinin and K. D. Kavelin*. Cambridge 1985.

Osobnosti, které v této době v Rusku inklinovaly k liberalismu, v historických a filozofických souvislostech hledali argumentaci pro svoje názory. Z nich vznikaly výzvy a apelace, které, na rozdíl od dřívějších apelací na cara a aristokracii, aby realizovaly takové změny, které by napomohly rozvoji společnosti a ulehčily životu mas, byly adresovány lidu (mládeži, studentstvu inteligenci, rolníkům). Ve srovnání s pozdějšími narodnickými apelacemi jim nešlo o získání nejširších vrstev, ale zapojení středních složek městského a vesnického obyvatelstva do přípravy (alespoň formou výzev) změn. Současně se snažili vysvětlit, že reformy připravované, organizované a řízené inteligencí, jsou nejreálnější cestou k pozitivnímu vývoji Ruska. Tím se liberálové ve svém zaměření stále více odkláněli od radikálních demokratů a jim obdobných revolucionářů, kteří naopak s přibývajícím intenzitou hovořili o masách a adresovali svoje apely především jim. Základ změn viděli liberálové nejčastěji v důsledné přeměně zákonů, především ve vyhlášení zákonných omezení politické moci a garance práva na soukromý majetek. Jejich většina prosazovala ústavu, v níž by byla kodifikována státní moc a její meze. Za jedinou uznávanou formu považovali zatím legální reformu, na jejíž přípravě by se podílel i současný panovník. Někteří ovšem připustili, že nebudou-li vláda či panovník ochotni a nakloněni jít touto cestou, bude nutné využít radikálnější formy, tedy připravit revoluční začátek a na něj navázat intenzivním evolučním přístupem. Na rozdíl od radikálů tedy nechtěli vše bořit a ničit, ale měli v úmyslu provést politickou změnu, po níž by následovaly „potřebné“ a „reálné“ reformy. Takto se např. stavěl k budoucnosti Ruska v šedesátých letech Lavrov, který byl též příkladem radikálnější smýšlejícího liberála, který přešel v průběhu první poloviny sedmdesátých let 19. století na radikálně revoluční pozice, když zvýraznil efekt revoluce a dospěl k její nezbytnosti.

Mezi liberální názory patřil také projekt předního ruského slavjanofila Ivana S. Aksakova na zřízení šlechtické samosprávy. Tvrdil, že šlechta po zrušení nevolnictví ztratila své mimořádné stavovské postavení. Bude se snažit najít ztracenou pozici v identifikaci s lidem. Ten využije její schopnosti k tomu, aby jej vedla. Aksakovská vize, jakkoli se jevila jako nesmyslná, našla praktický projev. Jako experiment se tverská šlechta skutečně zřekla svých stavovských privilegií a sestavila adresu, ve které vyzývala k dalším reformám, ovšem nikoli iniciovaným vládou, ale samotným lidem. Jako konkrétní reformní kroky žádali zřízení nezávislého soudu, glasnost, zásadní změnu ve správě státu a finančnictví.

Ačkoli podobným apelem byla adresa moskevské šlechty, která opakovaně v letech 1862-1865 vyzývala cara Alexandra II. k vyhlášení konstituce, Tverská adresa, za kterou bylo třináct osob uvězněných v Petropavlovské pevnosti, se stala vyvrcholením liberální aktivity v době reformy cara Alexandra Druhého. Po ní následovala perzekuce, které se liberální činitelé zalekli. Byl to jeden z důvodů, proč se skutečný liberalismus založený na svobodě osobnosti a hospodářské samostatnosti v předrevolučním Rusku nikdy nerozvinul. Hospodářské reformy sice odstartovaly zlepšení státní ekonomiky, ale jejich zastřešující metodou bylo sevření centralismem odvíjejícím se od povinnosti, aby všechny hospodářské úkony kontroloval stát, především jeho Ministerstvo financí. Jakékoli modernizační kroky v hospodářské rovině nebyly myslitelné bez jeho aktivity.

Čím se zmíněné adresy a výzvy lišily od adres a proklamací radikální opozice? Tím, že byly určeny výhradně carovy a vládním orgánům. Na veřejnosti se objevily jen zřídka, pokud byly publikovány, pak se zpožděným. Liberalismus si v tomto smyslu zachovával jistou míru legitimismu odvíjejícího se od názoru, že reforma je rozvinutím a opravením předchozího. Nikoli jeho negací. Ačkoli mnohé apelovali na aktivitu lidu, na rozdíl od radikální opozice o tom nejprve informovali „věrchušku“. Takový byl i postup části narodníků, tzv. liberálních narodníků, kteří se snažili prosadit reformní narodnické vize nejprve apelem na vládnoucí kruhy, aby umožnily (a také se o to zasadily) obrození mas.

9. Konzervatismus

Konzervatismus patří spolu se socialismem a liberalismem ke třem hlavním politickým ideologiím současnosti, avšak na rozdíl od svých protivníků se vzpírá snadné definici, dokonce se sám za ideologii ani nepovažuje. Vychází totiž z přesvědčení, že jsme formováni tradicí a loajalitou vůči civilizaci a národní kultuře, z níž pocházíme. Že z ní máme vybírat všechno prověřené a zásadní – nejen proto, že jsme „trpaslíci na ramenou gigantických předchůdců“ a že pravá „politika znamená dát hlas mrtvým,“ ale díky vědomí, že nepochopíme, kde jsme, natož kam jdeme, nepochopíme-li, kde jsme byli až dosud. Konzervativní instinkt (solidní předsudek) „lze přirovnat k chabé naději, že svět může být lepší, která skomírá po boku zdrcujícího přesvědčení, že všechno může být daleko horší.“ V tradici Edmunda Burkeho (1729-1797) lze vyložit zásady konzervatismu jako skeptické, umírněné politické zásady svobody a občanské společnosti a vysvětlit tím konzervativní odpor

vůči konstruktivistickému, lidskou přirozenost popírajícímu státu i příklon k "spontánní racionalitě" svobodného trhu.

Konzervatismus je označením pro ideologii, politickou filozofii a hnutí, jejichž hlavním znakem je otevřená tendence bránit se rychlým změnám a podporovat tradiční normy. Konzervatismus preferuje hodnoty plynoucí z náboženských, kulturních a národních zkušeností a zvyků. Podstatou konzervatismu je důraz na řád a pořádek. Konzervatismus je často asociován s pravou částí politického spektra. Je ovšem mnohem starší než toto politické dělení.

Konzervativci jsou protějškem radikálů a revolucionářů. Většinou se snaží zachovat ve společnosti status quo nebo prosazovat jen pozvolné změny. Někteří konzervativci volají po návratu osvědčených dřívějších pořádků. Konzervativci věří, že nejdůležitějším rysem společnosti jsou hodnoty nedotknutelného, svobodného, důstojného a zodpovědného lidského života. V právu vidí nutný nástroj garance těchto svobod.

Konzervatismus má s liberalismem společný důraz na soukromé vlastnictví, se socialismem pak důraz na hodnotu každého člověka ve společnosti, tedy sociální zabezpečení. Za zakladatele konzervatismu je považován dlouholetý poslanec britské sněmovny za whigy Edmund Burke. Základní postuláty tohoto myšlenkového proudu položil ve svém ústředním díle *Úvahy o revoluci ve Francii*. Tato práce poprvé vyšla v listopadu roku 1790. Je koncipována jako dopis Burka "jistému mladému muži z Paříže", který jej požádal o vyslovení názoru na současné dění v jeho vlasti počínajíc Francouzskou revolucí. Burke zásadně nesouhlasí s vývojem událostí ve Francii a podrobuje důkladně kritice nejen události samotné, ale i myšlenky a představy vůdců, jimiž se revoluce zaštiťuje. Zpočátku je jeho kritika zaměřená na samou podstatu revoluce a její pojetí lidských práv, svobod a rovnosti. V dalších částech se zabývá jednotlivými oblastmi státního zřízení, které byly v revoluci významně či naprosto změněny, od ústavního práva po konkrétní prvky státní správy a moci. Ve svých skeptických úvahách velmi často předpovídá věci, které se později skutečně potvrdily.

Velmi významnou roli má pro Burka církev, jejíž privilegia jsou pro něho nedotknutelná. Burke je o církvi přesvědčen, že je ve společnosti naprosto nenahraditelná. "Přirozené" rozvrstvení společnosti na urozené, bohaté a ty ostatní je pro Burka zárukou kvalitního fungování společnosti, neboť nikdo nemá lepší předpoklady k vládnutí, než ten, kdo po svých předcích zdědí odpovědnost držet

majetek. Zajímavý je ovšem také jeho přístup ke zbohatlíkům, kteří profitují ze společenských změn ve Francii. Přestože je pro něho movitost člověka nezanedbatelným faktorem k hodnocení jeho kvalit, nepřiznává toto právo těm, kteří k majetku přišli „nemorálním“ způsobem (spekulanti, noví vlastníci zkonfiskovaného majetku apod.), na rozdíl od přirozených vlastníků (církve, šlechta, pozemkoví vlastníci). Některé části této knihy mají i dnes aktuální platnost, zejména pokud se jedná o apel proti bezbřehé liberalizaci společnosti či zavádění nových řádů bez návaznosti na tradiční a skutečně osvědčené principy.⁵⁹

Kořeny moderního ruského konzervatismus jsou spojeny se jménem dvorního historiografa cara Alexandra I. Nikolaje M. Karamzina (1766-1826). Karamzin, známý především dvanáctisvazkovými *Dějiny ruského státu* zachycujícími ruskou minulost od nejstarších dob do počátku 17. století,⁶⁰ panovníka opakovaně varoval před unáhleností reformních kroků. Jednalo se o bezprostřední reakci na návrhy, které předkládal carovi Michail Speranskij. Jejich odpůrcem byl z principu opírajícího se o tvrzení, že ruská společnost není na takové změny připravena. V politickém spisku *Memorandum o starém a novém Rusku v jeho politickém a občanském ohledu* („*Zapiska o drevněj i novoj Rossii v jejo političeskom i graždanskom otnošeníi*“), který dokončil roku 1811, upozorňoval na problémy, jež plynou ze skutečnosti, že car Alexandr věnuje větší pozornost mezinárodně politickým otázkám než záležitostem domácím. Nelíbilo se mu přitom, že dává průchod změnám v uspořádání politických institucí a je ochoten dokonce zajít až k přípravě ústavy. Varoval ho před jakýmkoli omezením samoděržaví. Zásadně nesouhlasil s posílením postavení Senátu a nelíbilo se mu ani jakékoli rozdělení moci v ruském státě. V delimitaci moci zákonodárné, výkonné a soudní mezi různé instituce spatřoval nesmírné nebezpečí pro stabilitu ruského státu. Podle Karamzina, opírajícího se o vlastní historické argumenty, musí být v Rusku soustředěna do jedné rukou. Samoděržaví bylo pro něj jediným tradicemi potvrzeným zdrojem nejvyšší moci v ruském impériu. Jeho hlavní oporou prý vždy byla, je a do budoucna musí zůstat šlechta („*dvorjanstvo*“). Ta se sice může členstvím v některých státních institucích podílet na vládě, zejména prostřednictvím Senátu a Synodu, ale může se jednat pouze o prostředek hlídající dodržování zákonů. Ani Senát ani Synod se nemohou podílet na výkonné moci či dokonce ve svých rukou soustředit moc soudní. Tam

---

⁵⁹ Srov. Edmund BURKE, *Úvahy o revoluci ve Francii*. Brno 1997.

⁶⁰ Srov. Nikolaj M. KARAMZIN, *Istorija Gosudarstva Rassijskogo*. Sankt-Peterburg 1816-1829¹.

musí vždy náležet samoděržavnému panovníkovi. Karamzin popíral i Speranského snahu kodifikovat činnost státních institucí zákony, a to především proto, že takové změny by podle jeho názoru neodpovídaly dobovým možnostem ruské říše. Byl přesvědčen, že místo, aby se jednalo s a o lidi, staly se předmětem úvah o změnách instituce. Z toho, co se podle Speranského návrhů zrealizovalo, zejména ustavení ministerstev v roce 1802, je, podle Karamzina, zřejmé, že nastal pouze rozvoj byrokracie. Skutečnost, že důležití jsou lidé, že s nimi se musí pracovat, oni musejí být vzděláváni a vychováváni dříve, než se jakákoli změna uvede do praxe, byla, podle Karamzina, pominuta. A to je zásadní chyba. Nesprávně se napřed připravily změny, aniž by se na ně lidé předem připravili a tudíž byli schopni je náležitě kriticky absorbovat.⁶¹

Zcela identické názory, jaké vyjádřil na počátku druhého desetiletí Nikolaj Karamzin, kterého lze považovat za zakladatele ruského konzervatismu jako proudu politického myšlení, lze identifikovat u mnohých představitelů ruské šlechty. V praxi se projevovaly mj. ve všech výborech a komisích, které svolávali Alexandrovi nástupci Mikuláš I. a Alexandr II. za účelem diskuse o rolnické otázce a zrušení nevolnictví. Jednotně z úst představitelů ruské šlechty znělo varování před unáhleností reformy, která by odstranila nevolnictví a tím narušila základní politické i ekonomické stavební kameny ruského státu a ruské společnosti. Shodně s Karamzinem varovali před marginalizací role šlechty tím, že bude zbavena svého základního výrobního prostředku – lidské síly. I oni ovšem ve své většině připouštěli, že rolnická reforma je nezbytná. Nikoli však v dané situaci, ve které, podle nich, ještě není „pracující lid“ na ni není dostatečně morálně ani jinak intelektuálně připraven.

Ruský konzervatismus vždy kladl velký důraz na pravoslavně duchovní a velkorusky nacionální aspekt jako státotvorný prvek. Nadřazoval tradiční vizi jednoty ruské společnosti a ruského státu (míněno velkoruského impéria) vyjadřované po staletí termínem jednota („sobornost“). Šlo v něm o totéž, co v polovině třicátých let 19. století pregnančně vyjádřil ve své tzv. Triádě tehdejší ministr osvěty, prezident petrohradské Akademie věd hrabě Sergej S. Uvarov (1786-1855). Tedy o odvěkou a „na věčné časy“ existující jednotu samoděržavného cara, pravoslavné víry (nikoli duchovenstva!) a ruského lidu („narod“). Podle vize „sobornosti“ i Uvarovovy triády je tato jednota základním stavebním kamenem života ruské společnosti. Jejím

---

⁶¹ Srov. Nikolaj M. KARAMZIN, *Zapiska o drenej i novoj Rossii*. Sankt-Peterburg 1914.

případným narušením nastane krize, která povede až k destrukci impéria. Její existence historicky prověřená a tudíž nezpochybnitelná. Ruská společnost ji přijala dobrovolně (mohli bychom říci: „na základě společenské smlouvy“), aby z ní učinila svůj typický rys odlišující ji od ostatních společností. Je to znak, který předurčuje ruskou společnost k poklidnému harmonickému evolučnímu vývoji, k vyvarování se dramatických revolučních skoků způsobujících destrukci.

Úměrně skutečnosti formujícího se moderního národního vědomí, postupující ovšem ve společnostech ruského impéria pomaleji a mnohem méně výrazně než v jiných evropských zemích, se ruské oficiální kruhy za podpory konzervativního myšlení snažily vyjádřit nezbytnost nadřazení velkoruského nacionalismu. To lze sledovat jak v Uvarově triádě, tak později v názorech předních ruských konzervativců poslední třetiny 19. století Michaila N. Katkova, Konstatina N. Leontjejeva a Konstantina P. Pobědonosceva. Stát byl v jejich pojetí stěžejní neměnnou hodnotou, kterou je nutné přesně reglementovat zákony. Společnost je nutné vzdělávat, a to tak, aby byly dodrženy a zvýrazněny hodnoty, na kterých byla budována. Tedy tradice. I Pobědonoscev se vracel k nutnosti pevného samoděržaví budovaného na pravoslavných a velkoruských hodnotách.

III. Svět v etapě kolonialismus a imperialismu

1. Moderní kolonizace

„Kolonizace je základním faktorem našich dějin“, napsal na počátku 20. století jeden z nejznámějších ruských historiků Vasil O. Ključevskij (1841-1911). „*Jejím postupem lze vysvětlit rozrůstání i změny státu a společnosti od časů Kyjevské Rusi*“.⁶² Ključevskij se věnoval nejstarším ruským dějinám. Měl tedy především na mysli výpady Kyjeva do Novgorodu a pak přes Suzdal k Uralu a ještě dál, výpady, které pak byly zahájeny ve 12. století a které vyústily v ovládnutí Mordvinů a dalších národů. Uznával, že tyto ruské výboje byly během tatarského vpádu první poloviny 13. století přerušeny, ale že po ruském vítězství nad Tatary v bitvě na Kulikově poli (1380) znovu nabraly na síle. A to až do konce 19. století, kdy ruská říše co do velikosti území a počtu obyvatel, dosáhla kulminačního bodu.

V návaznosti na Ključevského můžeme říci, že kyjevské, později moskevské a nakonec petrohradské Rusko se rozšiřovalo směrem na východ územní expanzí, jejíž nedílnou součástí bylo dobývání tatarských, osmanských, středoasijských a sibiřských území, a současně formou kolonizace. Obě tyto formy šly v ruském prostředí ruku v ruce. Dokonce je lze, shodně s Ključevským chápat jako bytostně prolnuté, a to natolik, že je v historiografii můžeme do značné míry užívat jako synonyma. Nelze však zapomenout na stěžejní dělítko mezi územní expanzí a kolonizací, kterým je rozdíl mezi rozšiřováním teritoria, tedy zabíráním cizích, jinonárodních území, což tematicky spadá především především do národnostní otázky, a kolonizací, která směřuje k přesídlování vlastních obyvatel a jejím prostřednictvím šíření hospodářského, politického i kulturně civilizačního vlivu.

Západní Evropa se od východní Evropy územní expanzí ani kolonizací příliš nelišila. Protože však v západní Evropě od středověku neexistoval volný prostor, do kterého by mocné státy západní Evropy mohly snadno expandovat, soustředila se jejich expanze a následně především kolonizace na zámořské prostory. V západní Evropě se proto oním dělítkem mezi expanzí a kolonizací stalo moře, kdežto ve východní Evropě pohoří Uralu.⁶³

Kolonialismus v obecném smyslu procházel různými dějinnými formami, jež se vzájemně více či méně lišily, ale také se prolínaly a překrývaly. Hnací silou

⁶² Srov. Vasilij O. KLJUČEVSKIJ, *Ruské dějiny* 1, Praha 1927, s. 27.

⁶³ Srov. Wojciech ZAJĄCZKOWSKI, *Rusko a národy: osmý kontinent: náčrt dějin Eurasie*. Praha 2011

kolonialismu a v tom se kolonialismus shodoval s územní expanzí, byla snaha o rozšíření vlastního státního, mateřského území, získání nových ekonomických zdrojů a odbytišť zemědělských, řemeslných i průmyslových výrobků. Významnou úlohu sehrávala snaha dosáhnout politickou a hospodářskou nadvládu nad jiným územím a nad na něm žijícími etniky. Co však kolonialismus od územní expanze výrazně odlišovalo, to byla vize o kulturně civilizační misi, šíření domněle vyspělejších kulturních, hospodářských, politických i náboženských životních stereotypů, jež byly vlastní pouze kolonialismu.

Koloniální úsilí moderních Evropanů probíhalo v etapách, ve kterých se podíl a role evropských mocností proměňovaly. V 16. a 17. století měli převahu Španělé a Portugalci, ve čtyřicátých letech 17. století se na první místo prosadili Nizozemci, ve druhé polovině 17. století získali prvenství Angličané a Francouzi. Ti pak dominovali koloniálnímu úsilí Evropanů i v 18. a 19. století. S koncem Sedmileté války v roce 1763 se v koloniálním úsilí potvrdila mocenská výjimečnost a mocenská převaha Velké Británie. Francie však pokračovala ve snaze se Velké Británii alespoň vyrovnat. To jí však stálo příliš mnoho úsilí. Jeho důsledkem byly hospodářské kolepsy ústící v nejednu sociálně revoluční událost.

V 19. století, zejména v jeho druhé polovině, se do koloniálního úsilí moderních evropských států zapojily také Rusko a sjednocené Německo. Přišly ke koloniálnímu dělení pozdě, ale i přesto se tyto země snažily koloniálně nejvyspělejší Velkou Británii dohnat, a pokud by to bylo alespoň trochu možné, i předehnat. Aktivitou ale i vzájemným soupeřením uvedených zemí, tedy především Velké Británie, Francie, Německa a Ruska koloniální úsilí Evropanů vyvrcholilo v posledních dvou desetiletích 19. století a na přelomu 19. a 20. století. Provázely je ostré boje o mocenskou koloniální převahu v různých částech světa. Koloniální úsilí přerostlo do koloniálního imperialismu, jehož signifikantním znakem bylo úsilí o ekonomické a politické mocenské ovládnutí již nikoli pouze jednotlivých zemí, ale celých velkých konglomerátů, tedy různých částí světa.

Imperialismus se stal dobovou globální záležitostí. Prolínal politikou, hospodářstvím, sociální i právní rovinou. Dominantním znakem imperialismu byl světový hospodářský trh. Z pohledu Evropanů představoval základ světového hospodářství imperialismu právě obchod s koloniemi. Byl pro ně ekonomicky jednostranně výhodný, což vedlo k rozporu s tradiční koloniální vizí šíření kulturně civilizačních znaků, domněle či skutečně vyspělejších znaků mateřské země. Vedlo

totiž k prohlubování hospodářské zaostalosti kolonií. Totéž bychom mohli říci i o politické rovině. Evropané z kolonií dováželi především velmi levně nerostné suroviny, drahé kovy a zemědělské produkty, např. kukuřici, rýži, cukrovou třtinu, tabák, kávu, kakao, čaj, koření a bavlnu, kdežto do kolonií naopak značně výhodně vyváželi ve své vlasti vyrobené zboží, především spotřebního charakteru. Kdežto imperialisté v mateřské zemi intenzívně budovali průmysl (a to platilo i pro Rusko druhé poloviny 19. století a přelomu 19. a 20. století), v koloniích jeho rozvoji maximálně bránili. Brzdili i politickou autonomii a snahu, aby se koloniální území samo spravovalo.

Kolonialismus 16. a 17. století byl založen na individuálním obsazování nového území. V praxi se tento proces nejčastěji uskutečňoval tak, že k zámořským břehům připlula jedna či více lodí a jejich „pasažéři“ vytvořili jednu či několik kolonizačních osad. Do nich se soustředili, aby z nich časem expandovali. Zaměřovali se na vlastní styl hospodaření. Jejich kulturně civilizační vliv na domácí obyvatelstvo nebyl přitom příliš výrazný. Oproti tomu kolonialismus 19. století uplatňoval vliv na celou domorodou společnost, a to v celé široké škále působení. Od hospodářství, přes politiku, po sociální a právní rovinu. Jednalo se o masovou záležitost s cílem získat nejen nová území, ale také odbytiště zboží a surovinové základny včetně politického mocensky bezbranného satelitu.

Koloniální země již od 16. století stále zřetelněji prosazovaly mesianismus celé své společnosti. V 19. století však již nikoli jen mesianismus jedince (činěný v 16. století nejčastěji v zájmu panovníka) jako v 16. a 17. století. V 19. století se jednalo o celek mateřské země, která s cílem šířit kulturní civilizační vliv expandovala do kolonie. Nikoli tedy jako její jednotliví příslušníci, ale jako celek. Na druhé straně byl celek kolonie navíc připojován k dalšímu celku kolonie, čímž vznikaly koloniální soubory, jež pak vytvářely základ moderního koloniálního impéria. „Klasický“ kolonialismus tím ztratil svoji podstatu a přerostl do globálního imperialismu.

Základem kolonialismu bylo zabírání cizí půdy, její obdělávání a usazování se na ní přistěhovalců - kolonistů. V tomto smyslu tkvěly kořeny kolonizace již ve starověkém Řecku. Již tam kolonizace přerostla do státní podoby, do kolonialismu, a proto lze hovořit o aténském a později i o římském kolonialismu. První koloniální snahy moderního světa lze datovat až do doby velkých zámořských objevů konce 15. a především 16. století. U jejich kořenů stálo rovněž (a to především) náboženské zanícení, ale i záliba v dobrodružství, touha po bohatství a odplata domorodým

obyvatelům. Vedle těchto, pro individuální chování kolonistů charakteristických rysů, sehrávalo podstatnou roli přemístění velkých obchodních cest. Šlo o následek velkých evropských konfliktů 14. a 15. století, mezi nimiž jmenujme zejména stoleté války mezi Anglií a Francií, ze souše na moře. Obchodníci tudíž museli v důsledku politických změn opustit suchozemské trasy mezi Flandry a Itálií a vydat se po moři z Janova přes Barcelonu, Lisabon, Bruggy, Antverpy do Amsterdamu.

S přicházejícími obchodníky se spojovala místní šlechta spatřující v obchodu prostředek svého posílení. Tato šlechta opojena renesancí a jejími vědeckými a technickými objevy současně podporovala výpravy do málo známých či neznámých oblastí. Svou úlohu při těchto cestách hrál rovněž demografický tlak: rychlý růst kastilské, mazurské či ruské populace, velmi zřetelný právě v 15. a 16. století. Nemenší význam pro podporu kolonizace měla funkce protiváhy a přenesení pozornosti od místních problémů či problémů sevřeně evropských mimo Evropu.

Všechny uvedené faktory včetně posledně jmenovaného lze zřetelně identifikovat i u projevů kolonizace a imperialismu 19. století: např. Francie se orientovala na dobovačnou politiku i proto, aby vymazala z paměti porážku od Prusů v bitvě u Sedanu v září 1870, krach evropské politiky Napoleona III. a ztrátu Alsaska-Lotrinska.

O získání nového území se na konci 19. století mimořádně snažilo i Německo, které k dělení koloniální kořisti přišlo pozdě. Extrémní podobu tohoto snažení představoval Všeněmecký svaz, který byl založen 9. dubna 1891 německým podnikatelem a cestovatelem Carlem Petersem (1856-1918). Jeho úkolem bylo všemožně podporovat německou koloniální expanzi. Společně s dalšími extrémně nacionalistickými společnostmi, např. Německým spolkem pro Východní marku rozsáhlou publikační a veřejnou činností výrazně ovlivňoval veřejné mínění. Současně činil nátlak na vládu s cílem prosadit germanizační politiku formou „Drang na Osten“ a protibritsky orientované „Weltpolitik“.

Totéž lze sledovat u ruského impéria 19. století, kdy se car po dvou neúspěšných pokusech o prosazení svých zájmů ve střední a jihovýchodní Evropě v podobě porážky v Krymské válce a diplomatického neúspěchu na Berlínském kongresu 1878 pokoušel o nastolení své vlády na severním Kavkazu a Střední Asii; a když byly v roce 1897 dohodou s rakousko-uherským císařem Františkem Josefem I. ukončeny konflikty na Balkánu, chtěl si car tuto panslavismu vnucenou překážku podruhé kompenzovat přesunutím centra ruských zájmů na Dálný východ a dále na

ostrovy Pacifiku. Ostatně ruská intervence v Číně v devadesátých letech 19. století a ruský válečný střet s Japonskem v letech 1904-1905 nebyly v Rusku původně interpretovány jako válečná hrozba, ale jako koloniální výpravy.

Jiným rysem, který je kolonialismu 19. století a jeho přerůstání do imperialismu přisuzován, je, jak uvádí francouzský historik Marc Ferro (*1924) „teritoriální bulimie“.⁶⁴ Tu lze nejspíše identifikovat při koloniálním dělení Afriky v letech 1885-1890. Soupeřícím mocnostem (Francii, Německu, Velké Británii, Portugalsku a Belgii) šlo o to, aby si pro sebe na mapě zajistily co nejvíce území a zabránily tak jakémukoli pozdějšímu pokusu některého z rivalů o jejich přivlastnění. Říkalo se tomu rovněž „urputné dostihy“.

Mocenské chování odvíjející se od „teritoriální bulimie“ se mezi mocnostmi objevilo mnohem dřív. Např. francouzský diplomat a cestovatel, první guvernér tzv. Nové Francie, tj. francouzského území kolonizovaného v Severní Americe, Samuel de Champlain (1567-1635) ospravedlňoval své ambice během obsazování Kanady v jednom hlášení králi Ludvíku XIII. (1601-1610-1643) z roku 1615 slovy: „*Neusadíme-li se tam my, přijdou do Québecu buď Angličané, nebo Nizozemci (tedy protestanti)*“.⁶⁵ První francouzská kolonie byla tedy preventivním výbojem, byť měla i jiné cíle: hledání cesty na západ k Pacifiku a do Japonska, osídlení a rozkvět, konverzi indiánů.

Toto zmocňování se neobsazených území dříve, než tak učiní někdo jiný, se v koloniální a následně i imperialistické éře obhajovalo i kritizovalo pomocí stejných argumentů. Fiktivní okupace byla zavrhována již v době německého politika Samuela von Pufendorfa (1632-1694) a francouzského filozofa Jeana-Jacquesa Rousseaua (1712-1778): „*Máme-li schválit právo prvního obsazení území*“ píše Rousseau ve *Společenské smlouvě*, „*musí se vlastnictví doložit nikoli planou ceremonií, nýbrž prací a kulturou*“.⁶⁶

Ačkoli se koloniální ideál a misionářské poslání prolínaly již od 16. století, došlo postupně k určitému významovému posunu: christianizace se stále častěji identifikovala s úlohou civilizační; z evropského pohledu může být civilizací jediné křesťanská. To platilo i pro Rusko, kde civilizační roli domněle hrála křesťanská ortodoxie. Civilizovat, kolonizovat, šířit vlastní kulturu, rozrůstat se, takové byly také

---

⁶⁴ Srov. Marc FERRO, *Dějiny kolonizace*. Praha 2007, s. 22.

⁶⁵ Srov. Tamtéž

⁶⁶ Srov. Jean-Jack ROUSSEAU, *O společenské smlouvě neboli O zásadách správního práva*. Dobrá voda 2002, s. 7.

první pohnutky později se formujícího imperialismu, přičemž kolonizace byla jakousi reprodukční silou, díky níž národ překonával vzdálenosti k šíření misí přeurčených kulturně civilizačních znaků.

Imperialismus, který byl pro jedny nejzazším zdrojem vznešené velikosti, a pro druhé zase plodivou silou, sice čerpal z ideologických pohnutek, avšak ty byly podpořeny záměry hmotnějšího rázu. Ostatně právě ony stály za nejrozšířenější formulací koloniální politiky jakožto nového způsobu, jak zbohatnout. S nástupem nových průmyslových mocností (USA, Rusko, Německo) se v 19. století znovu začalo tvrdit, že expanzi diktuje nutnost. K tomu se údajně připojovaly další důvody - argument humanitární, podle něhož jsou nadřazené rasy povinny splnit svoji úlohu vůči nižším rasám, které se ještě nevydaly na cestu pokroku, a argument národností – mít vliv a nejednat, znamená vzdát se.

Výše bylo naznačeno, že prvním velkým zlomem, který změnil vztah Velké Británie ke koloniím, byly úspěchy Velké Británie v Sedmileté válce. Až do té doby bylo impérium malé, relativně homogenní, velice anglické, anglikánské a zaměřené na obchod. Po dohodách z roku 1763 získala Anglie Québec, Floridu, Tobago – vesměs se jednalo o katolické země – a postupně i další území, takže se stala vládkyní velké říše (impéria), jež byla neúměrná ekonomickým prostředkům mateřské země a především byla politicky, sociálně i nábožehnsky (kulturně civilizačně) velmi nesourodá. Zatímco doposud bylo impérium snadno ovladatelné a v podstatě nemělo vliv na způsob, jakým si Britové vládli, náhle se stalo zátěží vyžadující bytostnou změnu uvnitř politiky a hospodářství mateřské země. Aby bylo impérium udrženo bylo nutné použít sílu. Především vojenskou. Ta se stala dominantní. A hlavně, udržování impéria se přestávalo slučovat se zásadami anglických svobod, protože vládlo nad nepřátelsky naladěnými národy. Velký šok, který Anglie zažila, to byla americká nezávislost – tj. občanská válka, která postavila Angličany proti Angličanům. Na místo anglických kolonií tak nyní nastupovalo britské impérium, živené revanšistickým vlastenectvím, jež vyústilo v reakci proti přehnané tolerantnosti předchozích období. *India Act* z roku 1784, *Canada Act* z roku 1791, *Act of Union* z roku 1800 o spojení s Irskem – všechny tyto zákony se staly projevem politiky imperiálního obrození a nadvlády ranného britského imperialismu. Velká Británie jím ukazovala cestu postupně se v průběhu 19. století šířícímu imperialismu v jiných částech světa a vrcholícímu globálnímu imperialismem konce 19. století a přelomu 19. a 20. století.

Počátkem 19. století byla ve Velké Británii touha po nadvládě natolik v kurzu, že když v roce 1919 rakousko-americký ekonom a politolog Joseph Schumpeter (1883-1950) bilancoval britský imperialismus uplynulého století, usoudil, že imperialismus existuje tehdy, když má stát sklony k násilné expanzi, která nemá žádné cíle a která překračuje jakékoli definovatelné hranice. To znamená, že se válečnická a dobytelská aktivita projevuje, aniž by byla skutečně prostředkem nějakého jiného cíle než toho, který je implikován v samotném jejím provozování. Pro dokreslení zvolil Schumpeter příklad Benjamina Disraeliho, který byl označován za hlasatele a ztělesnění modelu imperialistické expanze. A to i přesto, že Disraeli dříve hovořil o prokletých koloniích, jež jsou mlýnským kamenem uvázaným Anglii u krku. V době svého premiérování britské říši však hodlal dát říši federální uspořádání: kolonie se měly stát autonomními jednotkami, jež by byly v impériu spojeny celní unií. Neobsazená půda v koloniích měla být rezervována pro Brity (nikoli pouze Angličany), ale koordinaci těchto operací měl zajišťovat centrální anglický úřad v Londýně.

O několik let později převzal Disraeliho mechanismus řízení kolonií další britský politik, Joseph Chamberlain. Pozoruhodné je, že při této příležitosti užitý termín „zabezpečení impéria“ ve skutečnosti představoval rozšiřování území. Tento významově posunutý slogan imperialismu byl velmi účinný. A to i proto, že odváděl občany britských ostrovů od jejich každodenních sociálně ekonomických starostí, na které čelní britští politici své doby nedokázali odpovědět.

Zatímco na začátku 19. století bylo britské veřejné mínění stále nepřátelštější ke koloniální expanzi, neboť ji ztotožňovalo s obchodem s otroky a s ponižením Británie vázaným na vznik Spojených států amerických, stavělo se příznivě k imperialismu konce 19. století. Bylo tomu tak proto, že imperialismus otevřeně podporoval a bránil britské zájmy. Ať už na hranicích Indie proti „drancovníkům a raubířům“, nebo v jižní Africe, kde během búrské války „nebylo žebráka, který by nemluvil o našich vzbouřených poddaných“. Se stejným chováním se setkáváme i ve Francii, kde ve veřejném mínění začátku 20. století převažoval názor, že „ničemové“ z marockého pomezí „útočili na naše osadníky“ v Alžírsku.

Argumenty britských a francouzských imperialistů najdeme rovněž u ruského kancléře knížete Gorčakova, když např. hovořil o situaci na hranicích Kavkazu či střední Asie. „*Situace Ruska je situací všech civilizovaných států, jež se dostávají do styku s nomády, kteří nemají dobře organizovaný stát. Abychom předešli jejich*

*nájezdům a plenění, musíme si je podrobit a přísně je kontrolovat. Tam dál jsou však další, a proto je naší povinností jít také dál... To se přihodilo Francii v Africe, Spojeným státům v Americe, Anglii v Indii. Kupředu nás popohání jak nutnost, tak i ambice.*⁶⁷

Masová podpora expanzi je jedním ze specifických rysů imperialistické epochy, i když silné proudy, které se stavěly proti ní, existovaly také. Tato podpora se projevovala zejména prostřednictvím velko nákladového tisku, jehož rozvoj nastal v 19. století jako výsledek vzestupu průmyslu. Jeho nejznámějšími zástupci byly *Daily Mail* ve Velké Británii, *Tägliche Rundschau* v Německu, *Novoje Vremja* v Rusku, *Le Petit Parisien* a *Le Matin* ve Francii. Díky tomu se imperialismus stal jevem veřejným.

Neméně zásadní oporou a hnacím motorem imperialismu byl ekonomický zájem, což zřetelně vystihli soudobý britský ekonom prezentující se ostrými odsudky imperialismu v dílech *Evolution of Modern Capitalism* (1894) a *Imperialismus* (1902) John A. Hobson (1858-1940) a německý Marxovým socialismem ovlivněný ekonom Rudolf Hilferding (1877-1941) v knize *Finanční kapitál* z roku 1910. Jejich myšlenky později zpopularizoval Vladimír Iljič Uljanov zvaný Lenin, který se výše uvedenými texty, zejména pak Hilferdingovým pojetím organizovaného kapitalismu inspiroval pro svoje dílo *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu* (1916).

Mezi Hobsonovými a Leninovými tezemi byl významný rozdíl. Hobson spatřoval v britském imperialismu vůli dobře organizovaných průmyslových a finančních zájmových skupin k tomu, aby si na úkor obyvatelstva a prostřednictvím veřejné moci zajistily a rozvíjely soukromé trhy, na něž umístí svoje přebytky zboží a investují svoje přebytky kapitálu. Jinými slovy, Hobson považoval imperialismus za hodnotný návrat k merkantilismu, jelikož hnací silou imperialismu byla potřeba shromažďovat národní kapitál a konkurovat tak soupeřícím mocnostem. Lenin naproti tomu zaujímal stanovisko, že imperialismus je posledním, konečným vývojovým stadiem kapitalismu, jeho monopolní fází. Polemizoval s Kautským, který soudil, že v tomto stadiu už imperialistické konflikty nebudou rentabilní. Podle Lenina měl imperialismus několik tváří a byl výsledkem různých fází historického vývoje. I on připouštěl, že imperialismus ve své podstatě mohl leckde existovat dříve než kapitalismus, ale zdůrazňoval, že stejně tak existoval i za rozvoje kapitalismu, např.

---

⁶⁷ Srov. Georgij V. Vernadsky, *A History of Russia*, III, Yale 1946, s. 610

během utváření říše rakousko-uherské či ruské. A proto jsou, podle Lenina, současné národnostní a sociální boje pouze zlomkem celosvětového zápasu proti imperialismu: např. nynější boj pobaltských zemí proti Rusku je ekvivalentem boje Irů či Indiánů proti Britům. Na počátku 20. století se Lenin stále zřetelněji utvrzoval, že imperialismus vyprovokuje sociální bouři, která přeroste v celosvětový konflikt, světovou sociální revoluci, jejímž výsledkem bude celosvětové rovnostářské společenství.

Nutno ovšem zdůraznit, že se imperialismus konce 19. století a ve 20. století od koloniální expanze předchozích staletí, probíhající v duchu dobývání a nadvlády, odlišoval, a to zejména tím, že byl více vázán na finanční kapitál a že kolonizace či dobývání nebyly jediným projevem jeho existence. Příkladem bylo pronikání finančního kapitálu do Číny nebo do Osmanské říše či Ruska.

2. Búrská válka

V důsledku okupace Spojených nizozemských provincií francouzskými vojsky v roce 1795 rozhodla britská vláda po dohodě s exilovým oranžským domem o obsazení jihoafrického Kapska. Obávala se totiž, že by se toto strategicky významné území pro zámořské cesty mohlo dostat do rukou revoluční Francie. Zejména by tím byla ohrožena britská námořní cesta do Indie. V roce 1803 Britové sice jih Afriky opustili, protože mírovou smlouvou uzavřenou v Amiens vrátila Velká Británie Kapsko nově se utvářející Batávské republice, jak nyní zněl oficiální název revoluční Francií okupovaného Nizozemí, ale nová válka Velká Británie s Napoleonovou Francií v roce 1805 vedla Londýn k opětovnému návratu do Kapska. Stalo se tak v lednu 1806.

Strategický význam Kapska přiměl britského ministra zahraničí vikomta Castlereagha, aby na mírovém kongresu ve Vídni trval na potvrzení britské držby Kapska. Ta se stala skutečností nejen rozhodnutím Vídeňského kongresu ale i následnou britsko-nizozemskou smlouvou, jíž bývalé nizozemské kolonie Kapsko a Cejlon přešly do britských rukou. Nizozemí bylo za tyto své někdejší kolonie odškodněno šesti miliony liber.

Búrové byli přistěhovalci, kteří přišli na jih Afriky v průběhu 17. a 18. století. Kapské Město, původně malá námořní stanice, bylo na jihu Afriky založeno v roce 1652. Mělo být zásobovací stanicí pro lodě Nizozemské východoindické společnosti, která v 17. století podstatně monopolizovala obchod s Dálným východem. V čele města stál společností jmenovaný guvernér, jeho obyvatelé byli vesměs zaměstnanci

společnosti a neměli žádné kolonizační úkoly. Avšak s tím, jak se množily zastávky lodí, bylo třeba získávat stále více zásob. Šlo především o zemědělské plodiny a dobytek, které bylo možné získat od domorodých pastevců nebo je začít pěstovat / chovat vlastními silami. Obyvatelé Kapského Města proto začali usilovat, aby se mohli usazovat i mimo stanici. Guvernér neměl námitky a začal nakládat i s okolím jako s vlastním majetkem: zájemcům z řad bývalých obyvatel Kapského Města přiděloval, aby na nich zakládali farmy a věnovali se zemědělské činnosti. Dostatek volné půdy vedl k příjezdu několika tisíc nových evropských osadníků. Nejednalo se pouze o Nizozemce, mezi přistěhovalci byli zastoupeni rovněž Francouzi, Skandinávci nebo obyvatelé Svaté říše římské národa německého. Kromě ekonomických důvodů sehrávalo při jejich přestěhování roli i náboženství: část nových osadníků byli francouzští hugenoti.

Nově příchozí Evropané se postupně asimilovali s místními Nizozemci, a to vedlo ke vzniku specifického etnika označovaného jako Afrikánci neboli Búrové. Bylo to tedy původně farmáři, kteří následně a postupně pronikali do nitra jižní Afriky a zabírali další půdu tamních domorodců. To vyvolávalo jejich střety s místními kmeny. Kvůli migrování za půdou se pro expandující farmáře vžilo i označení trekbúrové.

Búrové žili v početných rodinách izolovaný život na farmách. Byli individualističtí a svobodomyšlní, stěžlí se podrobovali autoritám. Styky s jinými komunitami, a to i Búry udržovali jen příležitostně. Dorozumívacím prostředkem pro ně byla zjednodušená podoba nizozemštiny, pro niž se později ujalo označení afrikánština. Centrální úlohu mezi nimi hrálo kalvínské náboženství nizozemské reformované církve. Z něho pramenila i představa o rasové nerovnosti, tedy na jedné straně existujících Bohem vyvolených a na druhé straně těch, kteří jsou určeni k podřadnému postavení.

Od počátku dvacátých let 19. století se ve Velké Británii prosazovala myšlenka vytvořit z Kapska plnohodnotnou britskou kolonii. Začala být podporována imigrace britských osadníků, oficiálním jazykem se stala angličtina, oficiálním platidlem britská měna, byl zde zaveden britský justiční i správní systém.

Búrové se snažili dostat z dosahu britského vlivu, a to migrací do nitra jižní Afriky. První průzkumnou výpravu hlouběji do jihoafrického vnitrozemí s tímto cílem uskutečnili roku 1834. Na konci třicátých let 19. století Búrové ustavili na jihu Afriky nezávislou republiku Transvaal. V obou krocích ovšem naráželi na domorodé kmeny, zejména Zulů. Roku 1838 po krvavé porážce domorodého kmene Zulů byla Búry na

jihovýchodě Afriky ustanovena provincie Natal. Spravovali ji z Kapska. Ve čtyřicátých letech 19. století do tohoto území opakovaně intervenovaly britské jednotky.

Výsledkem následného kompromisu se v roce 1848 stalo vyhlášení Oranžského svrchovaného státu se sídlem v britské residenci Bloemfontein. Britové podpisem Bloemfonteinské konvence v únoru 1854 oficiálně uznali tento na sobě závislý Oranžský svobodný stát. Oproti tomu v téže době (17. ledna 1852) Britové uznali samostatnou búrskou Jihoafrickou republiku neboli Transvaal. Jihoafrická republika však byla Brity v roce 1877 anektována. To vyvolalo mezi Búry velkou vlnu odporu, jehož výsledkem se v prosinci 1880 stalo povstání označované jako první búrská válka. Ta skončila pro Brity neúspěchem. V roce 1881 byli Britové v bitvě u Jacobů poraženi. Následnou pretorijskou konvencí se zavázali uznat nezávislost Transvaalu.

Britové se však s touto situací nespokojili, jejich kolonizátoři a osadníci i přes zmíněnou konvenci i nadále do Transvaalu pronikali. Búrové se tomu bránili, snažili se rasantně hájit hranici, a pokud britští osadníci do Transvaalu přece jen pronikli, odmítali jim udělovat občanství. Velká Británie na podporu svých osadníků přisunula k hranicím Transvaalu vojenské jednotky. Když tyto nereagovaly na búrskou výzvu ke stažení, Búrové zahájili roku 1899 vojenské akce. Tak propukla druhá búrská válka, která byla vedena nesmírně krutými prostředky. Poprvé v dějinách se např. objevily koncentrační tábory moderního typu soustřeďující rodiny bojujícího nepřítele. Odhaduje se, že v nich jen na infekční nemoci zemřelo přes třicet tisíc lidí. Zajatí Búrové byli Brity deportováni např. na Cejlon a ostrov Svaté Heleny. Nejvíce však válkou trpělo domorodé černošské obyvatelstvo. Mělo velké ztráty a také bylo násilně přesídlováno, což výrazně měnilo jejich životní styl. Na něj nebyli zvyklí a tak mnozí z nich v důsledku přesídlení umírali.

Druhá búrská válka skončila především díky technicky lépe vybavené britské armádě v roce 1902 kapitulací Búrů. To znamenalo zánik búrských republik Transvaal a Orange. Búřům však bylo Brity přislíbeno, že se jim v budoucnu dostane rozsáhlé samosprávy. Slib byl částečně naplněn v roce 1910 vytvořením Jihoafrické unie.

IV. Svět na přelomu 19. a 20. století

1. Zhoršování mezinárodních vztahů

V posledních desetiletích 19. století se rozpory mezi velmocemi velmi výrazně zostřily. Přitom však byla devadesátá léta 19. století, a to i díky vrcholícímu imperialismu, ve většině evropských zemí údobím hospodářského vzestupu. To byl jeden z důvodů, proč bylo možné se alespoň dočasně vyhnout velkému válečnému konfliktu. Situace se však zásadně změnila kolem roku 1900, kdy se možnost získat nová území či novou sféru vlivu, aniž by došlo ke kolizi mezi mocnostmi, zcela vyčerpala.

Na zhoršení mezinárodně politických vztahů měl zejména podstatný vliv nový kontroverzní kurz německé politiky. Císař Vilém II., kancléř hrabě Leo von Caprivi (1831-1899) a sekretář ministerstva zahraniční Adolf Marschall von Bieberstein (1842-1912) nehodlali zlepšit vztah k Rusku, a proto již v květnu 1890 odmítli prodloužit platnost rusko-německé zajišťovací smlouvy. Následovalo zhoršení německo-ruských vztahů, které pro Rusko znamenalo novou hrozbu mezinárodní izolace. V obdobné situaci se nacházela Francie. A tak, vzhledem k tomu, že vědomí společného nepřítele spojuje, bylo přirozené, že Rusko a Francie nejen, že pokračovaly ve vzájemném sblížení, ale dokonce tento proces značně zintenzívnily. Podstatné kroky byly k tomuto sblížení učiněny nejprve v hospodářské oblasti. Rusku byly francouzskou stranou v krátké době upsány tři a půl miliardy franků. Dalším krokem ve vzájemném rusko-francouzském sblížení se stala dohoda o společných opatřeních pro případ útoku některého z členů Trojspolku. Ta byla podepsána 17. září 1892.

Od podzimu 1891 se ke stávajícímu prohlubování napětí nejen mezi Ruskem a Německem připojilo i napětí mezi Ruskem a Velkou Británií. Jeho eskalace hrozila zejména kvůli kolonizačním střetům ve Střední Asii. V červnu 1893 propukla mezi Německem a Ruskem ostrá celní válka. Nejen kvůli zhoršení vztahů s Ruskem 15. července 1893 německý říšský sněm schválil návrh nového branného zákona, kterým se zvýšil mírový stav německých ozbrojených sil i výdaje na německou armádu. Francii v téže době přivedl na pokraj války s Velkou Británií další spor o kolonie v Africe a Asii. Šlo zejména o tzv. siamskou krizi, způsobenou v létě 1893 francouzskou snahou připojit Siam (dnešní Thajsko) k Francii již patřící Indočíně.

Problémy v mezinárodních vztazích přiměly Rusko a Francii k dalšímu upevnění soudržnosti. Vyvrcholila na přelomu let 1893 a 1894 podpisem řádné spoje-necké smlouvy. Berlín byl rozčarován. Jeho zahraničně politický kurz usilující o

atomizaci protivníků byl neúspěšný. V říjnu 1894 proto skončil ve svém úřadu kancléř Leo von Caprivi. Císař Vilém II. se přece jen začal zabývat úvahami, jak zlepšit vztah k Rusku.⁶⁸

V polovině devadesátých let 19. století se však pozornost Německa, stejně jako ostatních evropských mocností, obrátila k Osmanské říši. Sultán Abdülhamid II. (1842-1876-1909-1918) znovu vystupňoval útlak nemuslimských poddaných a nerespektoval závazky vůči nim, které byly Osmanskou říší přijaty v roce 1878. Vrcholem se staly v letech 1894-1895 a poté znovu v letech 1915 a 1918 arménské masakry, během nichž bylo Osmany povražděno na sto tisíc příslušníků arménské komunity. Evropské mocnosti konfrontovány s probíhající krvavou řeží našly společnou řeč: na jaře 1895 Velká Británie, Francie a Rusko předložily Osmanské říši požadavek, aby bylo zastaveno krveprolévání a aby sultán konečně učinil reformní opatření zabraňující genocidě nemuslimského obyvatelstva. Ten však odmítl. Dobře věděl, že evropské mocnosti mají sice shodnou dikci, ale skutečný úmysl zasáhnout proti němu vojenskou silou nikoli.

Další mocenské spory se odehrávaly i zcela mimo evropské území. Jednalo se např. o spory o vliv v Koreji, které vyvrcholily v letech 1894-1895 čínsko-japonskou válkou. Průběh střetnutí byl pro mnohé překvapením. Byl však přirozeným: moderně vyzbrojené a organizované japonské jednotky poměrně rychle porazily čínskou armádu a mírová smlouva uzavřená 17. dubna 1895 přinesla Japonsku značné výhody. Čína se musela vzdát vlivu v Koreji, postoupit Japonsku ostrov Tchaj-wan a Liao-tungský poloostrov v jižním Mandžusku. Kromě toho se musela zavázat zaplatit velkou válečnou náhradu a otevřít cizímu obchodu dalších sedm přístavů.

Postoupení Liao-tungského poloostrova Japoncům považovalo Rusko za pro sebe naprosto nepřijatelné, a to s ohledem na vlastní zájem v Mandžusku. Za podpory Francie a Německa proto požadovalo změnu podmínek mírové smlouvy. Ku podivu se mu to podařilo. Diplomatická intervence těchto tří velmocí tedy přinutila Japonsko, aby se za náhradu deseti milionů liber Liao-tungského poloostrova vzdalo.

Již z uvedeného plyne, že v devadesátých letech 19. století byla v této oblasti rozhodujícím impulzem velmocenského soupeření ruská aktivita. Důležitým nástrojem jejího pronikání se přitom měla stát Transsibiřská železnice. Rusko ji začalo budovat v roce 1891. V ruské politice týkající se Dálného východu tehdy působily dva směry.

---

⁶⁸ Srov. František STELLNER, *Poslední německý císař: z německých dějin v epoše Viléma II.* Praha 1995.

První prosazoval mírové pronikání, doporučoval vyčkat dostavění železnice a soustředit se na dosažení hospodářských cílů. Hlavním stoupencem této orientace byl vlivný ministr financí hrabě Sergej Ju. Witte. Druhý směr prosazoval důraznější politiku včetně vojenské intervence. Měla vést k rychlému získání nezamrzajícího přístavu na Dálném východě. Zprvu se v devadesátých letech 19. století prosadil Witteho kurz. V jeho rámci s cílem získat maximum čínské náklonnosti tento ruský ministr zprostředkoval půjčku čínské vládě, aby mohla zaplatit Japonsku válečnou náhradu. V prosinci 1895 pak stál u zrodu Rusko-čínské banky, která fungovala v úzké vazbě na Transsibiřskou železnici. Byla ovšem vybavena širokými pravomocemi dalece překračujícími obvyklé bankovní meze. Kromě běžných finančních operací mohla např. v daném regionu vybírat daně, organizovat místní obchod, razit vlastní mince, jednat jako obchodní komisionář a především zajišťovat obchodní, průmyslové a železniční koncese.

S postupem stavby Transsibiřské magistrály vznikla důležitá otázka týkající se posledního úseku trati budované od Bajkalského jezera do Vladivostoku. Šlo o to, zda železnice povede po ruském území podél oblouku řeky Amur, nebo podaří-li se prosadit stavbu přímější, přes čínské střední Mandžusko. Realizace druhé varianty by podstatně zkrátila poslední úsek, stavbu výrazně zlevnila a vedla k posílení ruského vlivu v celé oblasti Mandžuska. Po vcelku krátkém politickém jednání Čína přistoupila na ruský návrh: 3. června 1896 byla v Moskvě podepsána tajná rusko-čínská smlouva, jíž si Čína zajistila obranné spojení s Ruskem výměnou za koncesi na stavbu úseku Transsibiřské magistrály (zde nazývané Východočínská dráha) přes Mandžusko.

Koncem roku 1897 se však na Dálném východě začalo výrazně prosazovat Německo. Zpočátku nevystupovalo protirusky. Sledovalo totiž dva cíle: především, aby se zvyšovala zainteresovanost Ruska v této oblasti a tím se oslabovala jeho aktivita plynoucí z rusko-francouzské smlouvy v Evropě. Za druhé Německo chtělo získat vojenskou základnu na čínském pobřeží Číny jako základnu pro své další kolonizační úsilí. Čína však vážala takový krok na dohodu Německa s Ruskem. V srpnu 1897 proto přijel německý císař Vilém II. v doprovodu kancléře Chlodwiga von Hohenlohe-Schillingsfürs (1819-1901) a zehdejšího šéfa německého zahraničního úřadu (ministra zahraničí), pozdějšího kancléře Bernharda von Bülowa (1849-1929) do Petrohradu. Výsledkem jednání bylo rusko-německé souznění týkající se Asie. Navíc Rusko získalo od Německa půjčku dvanácti milionů liber. Ruský ministr zahraničí Michail N. Muravjov (1845-1900) známý svými protiněmeckými postoji měl prý prohlásit, že vždy dával přednost spojení s Německem před svazkem s Francií.

V listopadu 1897 však došlo k zavraždění dvou německých misionářů v čínské provincii Šan-tung. Němci toho využili k ozbrojenému zásahu a k realizaci svých expanzivních záměrů i přesto, že jednání s Ruskem ještě neskončila. Čína byla v nastalém boji poražena a 6. března 1898 nucena podepsat s Německem smlouvu, ve které mu na 99 let pronajala území kolem města Ťiao-čou, včetně strategicky významného přístavu Čching-tao. Rusové neodporovali. Naopak. Doufali, že se tím německé ambice uspokojí a nebudou vůči jejich v konfliktu.

Navíc se pro Rusy stal německý zákrok signálem k podobným akcím. Následovaly další ruské požadavky vůči Číně. Jejich výsledkem se stala smlouva z 27. března 1898. Čína jí pod nátlakem Rusku pronajala jižní výběžek Liao-tungského poloostrova s pevností Port Arthur a přístavem Ta-lien. Podíváme-li se několik let zpátky, zjistíme, že Rusko nyní získalo přesně to, čeho se Japonsko muselo v roce 1895 vzdát. To vyvolalo v Tokiu silné rozhořčení. Navíc pronájem Port Arthuru a přilehlé části Liao-tungského poloostrova značně zkomplikoval vztahy mezi Petrohradem a Londýnem. I Velká Británie zde totiž měla svoje mocenské zájmy. Opíraly se právě o Japonsko. Urovnání přinesla až rusko-britská výměna nót z 28. dubna 1899, kterými se obě velmoci dohodly na vymezení sfér vlivu v Číně.

Stranou aktivity v této oblasti nezůstala ani Francie. Její zájmy se však tradičně soustředily jižněji: od října 1887 totiž spojením Annámu, Tonkinu a Kočincíny (tedy dnešního Vietnamu) s Kambodžským královstvím zde existovala francouzská kolonie – Francouzská Indočína. Ta se po francouzsko-siamské válce, jež se odehrála v roce 1893, rozšířila o Laos. Francouzi zde sice ponechali jistou moc v rukou místních vládců, tj. vietnamských císařů a laoských a kambodžských králů, ale ve skutečnosti o všem rozhodovali sami. To vyvolávalo zášť nejen ve Velké Británii, ale i v Rusku a v Německu.

Největší a nejimpozantnější ze všech evropských zámořských držav byla Indie. Projevy nespokojenosti s vládou bílých tam proto byly obzvlášť významné. Britové v některých indických provinciích vládli prostřednictvím indické civilní správy, v jiných nepřímo úmluvami s místními vládci. Od poloviny 19. století byla většina Indie sjednocena pod Britský Rádž, jak zněl v letech 1858-1947 oficiální název Indie ovládané Brity. Mezníkem na cestě modernizace Indie se stalo povstání v roce 1857, jež bylo obdobou čínského boxerského povstání. Bylo nekoordinovanou soustavou výbuchů proti autoritě Východoindické společnosti, která britské Indii tehdy vládla. Začala povstáním hinduistických vojáků Společnosti, kteří se obávali nečistoty

nových nábojů natřených živočišným tukem. To vypovídá o příčinách povstání reagujících na inovace. Nejednalo se o národněosvobozené hnutí. Nicméně způsobilo krach Východoindické společnosti a převedení Indie pod přímou správu britského ministerstva, které ji řídilo prostřednictvím místokrále. Roku 1877 prohlásil britský parlament královnu Viktorii císařovnou Indie.

Historickým centrem britské moci bylo Bengálsko, které bylo v roce 1905 rozděleno na dvě části: Západní Bengálsko s většinovou hinduistickou populací a na Východní, kde většinu tvořili muslimové. Rozdělení však způsobilo mezi místním obyvatelstvem vlnu nevole. Nastalá krize prokázala význam Indického národního kongresu, který byl ustaven z britské iniciativy v roce 1885. Tato původně probritsky loajální politická instituce se později stala místem nacionalistických myšlenek, z nichž se formovaly představy o indické nezávislosti.

Na přelomu století se Velká Británie několikrát přesvědčila, že její po desetiletí praktikovaná politika skvělé izolace se přežila a další sledování tohoto kurzu by vedlo k vážnému ohrožení britských pozicí ve světové politice. Šlo především o ruské mocenské ambice na Dálném východě, kde bylo Rusko odhodláno ještě více rozšířit svůj vliv. Jednou z možností, jak tomu zabránit, představovalo britské sblížení s Japonskem. K tomu se ve Velké Británii vytvořilo příznivé politické klima: v nové britské vládě, která vzešla z voleb roku 1900, někteří přední britští politici, např. Joseph Chamberlain, preferovali dohodu s Německem. Po jistou dobu se k této myšlence klonil i nový panovník, král Edvard VII. (1841-1901-1910). Premiér Robert Cecil vévoda ze Salisbury, přesvědčený „izolacionista“, byl však ochoten dát přednost dorozumění s Ruskem. Komplikovaná britsko-německá jednání ovšem na jaře 1901 uvázla ve slepé uličce, pozitivně se nevyvíjela ani jednání s Ruskem. A tak se nakonec východiskem stala třetí varianta - spojenecká smlouva s Japonskem. Byla podepsaná 30. ledna 1902. Pro případ konfliktu s jednou mocností si signatáři vzájemně zaručovali neutralitu, v případě války se dvěma protivníky si měli poskytnout vojenskou pomoc. V britské zahraniční politice šlo o základní mezník - éra „skvělé izolace“ podpisem uvedené smlouvy skončila.

Dalším krokem nového kurzu zahraniční politiky Velké Británie bylo zlepšení vztahu k Francii. Od přelomu století nacházely vlády v Londýně i Paříži stále více pádných důvodů pro odstranění vzájemných třecích ploch a rozporů. Tento trend se odrazil na obou stranách i v publicistice, k jeho prosazení přispěly i významné osobnosti. Velkým stoupencem sblížení byl zejména britský král Edward VII., který se

ve francouzském prostředí těšil značným sympatiím. Podobný názor zastávali i někteří vlivní členové britské vlády. Na francouzské straně se příznivé podmínky začaly vytvářet od roku 1899, kdy byl prezidentem zvolen Emile Loubet (1838-1899-1906-1929). Rozhodným zastáncem ideje urovnání sporů s ostrovní říší se především stal ministr zahraničí Théophile Delcassé (1852-1923), který byl přesvědčen, že bez dorozumění s Velkou Británií nelze realizovat důležité cíle francouzské koloniální expanze. Mimořádně aktivní roli v procesu sblížování sehrál také tehdejší francouzský velvyslanec v Londýně Paul Cambon (1843-1924), který byl koncem léta 1902 oficiálně zmocněn nabídnout Britům urovnání vzájemných sporů.

Za důležitý zlom v britsko-francouzských vztazích lze označit návštěvu krále Edvarda VII. ve Francii na jaře roku 1903. Král přijel 1. května do Paříže a jednoznačně prohlásil, že nepřátelství mezi Velkou Británií a Francií je věcí minulosti. Výměnou za tuto návštěvu byl v červenci 1903 okázale přijat francouzský prezident Loubet v Londýně. Vlastní jednání pak urychlilo vypuknutí rusko-japonské války v únoru 1904. Možnost zatažení do války na Dálném východě vyvolávala obavy jak v Paříži, tak v Londýně. Britsko-francouzská smlouva, historiografii obvykle označovaná jako „srdečná dohoda“ (entente cordiale), byla podepsána v Londýně 8. dubna 1904. Britský premiér Artur Balfour (1848-1930), ministr zahraničí Henry Charles markýz z Lansdowne (1845-1927) a francouzský velvyslanec Paul Cambon (1843-1923) připojili své podpisy k dokumentu, který fakticky znamenal klíčový mezník ve vývoji mezinárodních vztahů. Pokud šlo o vlastní obsah, smlouva pouze vedla k odstranění sporů obou velmocí v různých mimoevropských oblastech (v západní Africe, na Nových Hebridách, v Siamu, na Madagaskaru). Nejdůležitější součástí byla dohoda ohledně Egypta a Maroka. Svým způsobem šlo o koloniální „obchod“ - Francie se zavázala dále nečinit Britům potíže v Egyptě, londýnská vláda zase dala Francouzům volnou ruku v Maroku. Třebaže v roce 1904 bylo jednání o vojenské spolupráci mezi Francií a Velkou Británií věcí budoucnosti a v dokumentu nepadla jediná zmínka o Německu, stala se „srdečná dohoda“ významným milníkem na cestě k vytváření velmocenských bloků, které se posléze střetly v první světové válce.

Zatímco ve vztazích Velké Británie a Francie došlo k obratu a výraznému zlepšení, na Dálném východě, rozpory mezi zájmy Ruska a Japonska vyústily do ozbrojeného konfliktu. Zhruba od podzimu roku 1902 začal v ruské politice na Dálném východě získávat převahu směr požadující důraznou akci. Jeho hlavními stoupenci byli ministr vnitra Vjačeslav K. Pleve (1846-1904), carův místodržící na

ruském Dálném východě admirál Jevgenij I. Alexejev (1843-1917) a carův přední poradce tajný rada Alexandr M. Bezobrazov (1855-1931). Tuto skupinu nakonec po jistých váháních podpořil i ministr války Alexej N. Kuropatkin (1848-1925). Jejich hlavním odpůrcem a zastáncem mírového řešení problému byl ministr zahraničí Vladimír N. Lambsdorff (1844-1907), kterému poskytovala důležitou podporu francouzská diplomacie, obávající se ozbrojeného střetu svého spojence s britsko-japonskou aliancí.

Nakonec se v Rusku přece jen prosadil válečný směr. Rusové zvyšovali na Čínu nátlak, jehož vyvrcholením byl opětovný vstup ruských jednotek do mandžuského Mukdenu. Stalo se tak 28. října 1903. Diplomatická jednání, která měla rusko-čínské problémy urovnat, uvízla ve slepé uličce. Za těchto okolností dospělo japonské vedení k závěru, že je třeba udeřit nečekaně a dosáhnout úspěchu dříve, než Rusko dokáže na Dálném východě nasadit jádro svých sil. Dne 7. února 1904 přerušila japonská vláda s Ruskem diplomatické styky a o dva dny později napadlo japonské loďstvo ruské lodi kotvící v dnes čínském Port Arthuru (Lü-šun-kchou) a jihokorejském Čemulpchu (dnes Inčchon). Úder přinesl Japoncům úspěch, ruská tichomořská flotila v těchto přístavech kotvící byla ochromena. Poté japonské vrchní velení přesunulo svoje pozemní síly na kontinent. První japonská armáda okupovala Koreu, porazila ruské jednotky na řece Jalu a vstoupila dále do Mandžuska. Druhá japonská armáda se 5. května 1904 vylodila na Liao-tungském poloostrově a obsadila dnes čínský přístav Dalnyj (Da-lien). Třetí japonská armáda zahájila pod velením generála Nogi Maresuka (1849-1913) obléhání Port Arthuru. Jiné seskupení japonských armád postupovalo proti ruským pozicím u Liao-jangu, kde na konci srpna došlo ke střetnutí, jež nemělo vítěze. Třebaže měli Rusové v bitvě menší ztráty a zůstaly jim větší rezervy, dal generál Kuropatkin rozkaz k ústupu. Rozhodnutí nepřinesla ani další velká bitva na řece Ša-ho, která se odehrála ve dnech 5. - 18. října 1904. Po ní ruské jednotky ustoupily směrem na Mukden (Šen-jang).

Naděje, že zima 1904-1905 přinese pro Rusko příznivý obrát, se nenaplnily. Přesun ruské baltské flotily na Dálný východ vedl jen ke zhoršení vztahu Ruska s Velkou Británií. Příčinou se stal tzv. Hullský incident 21. října 1904, během něhož ruské válečné lodi ostřelovaly čluny britských rybářů v domnění, že jde o japonské torpédovky. Japonci mezi tím stupňovali své válečné úsilí. Od konce listopadu 1904 vedl generál Nogi své vojáky do opakovaných útoků proti Port Arthuru. Japonské ztráty byly značné: před pevností prý padlo sto tisíc mužů. Přesto japonský velitel dosáhl

svého cíle. Dne 2. ledna 1905 Port Arthur kapituloval. Jeho pád měl značný morální účinek. K tomu lze přičíst i skutečnost, že krátce poté, i když nikoli v přímé závislosti na pád Arthuru, vyvrcholila v Rusku vnitřní krize: po tzv. Krvavé neděli v něm propukla série protivládních opozičních akcí označovaných ve svém celku za proticarskou revoluci.

Kapitulace port arthurské pevnosti měla velký význam i z čistě vojenského hlediska, neboť Japoncům uvolnila síly pro další střetnutí, zejména pro rozhodující bitvu rusko-japonské války, která proběhla mezi 21. únorem a 10. březnem 1905 u mandžuského města Mukdenu. Na frontě široké dvě stě kilometrů bojovalo na každé straně více než tři sta tisíc vojáků. Jednalo se patrně o největší bitvu v dějinách, předobraz velkých střetnutí první světové války. Vrchní velitel ruských vojsk generál. Kuropatkin obávající se obklíčení, vydal rozkaz k ústupu ještě dřív, než byla bitva prohraná. Ústup byl chaotický, proměnil se v katastrofu. Zahynulo při ní přes sto tisíc ruských vojáků. Fatálně špatné Kuropatkinovo rozhodnutí vedlo k jeho okamžitému odvolání a nahrazení novým vrchním velitelem generálem Nikolajem P. Liněvičem (1838-1908). Ten však již nebyl schopen rusko-japonskou válku zvrátit. Ostatně také na moři se situace vyvinula pro Rusko nepříznivě: 27. května 1905 zničil japonský admirál Haihachiro Tógó (1848-1934) u Cušimy ruskou baltskou flotilu.

Lidské i materiální zdroje obou zemí byly boji velmi vyčerpány. Jelikož Japonsko již nebylo schopno nést finanční náklady války, obrátilo se na amerického prezidenta Theodora Roosevelta (1858-1901-1909-1919) s prosbou o zprostředkování míru. Zástupci znesvářených stran zasedli k jednacímu stolu na konferenci v Portsmouthu v americkém státě New Hampshire a 5. září 1905 podepsali mírovou smlouvu. Rusko uznalo převládající japonský vliv v Koreji a jižním Mandžusku. Japonci získali někdejší ruský pronájem na Liao-tungském poloostrově včetně pevnosti Port Arthuru. Kromě toho jim připadla jižní část ostrova Sachalinu a Jihomandžuská dráha (spojnice Liao-tungského poloostrova s Východočínskou železnicí). Rusku nebyly uloženy nikterak katastrofální podmínky. Zasloužil se o to vedoucí ruské delegace, někdejší ministr financí Sergej Ju. Witte, který se krátce na to tzv. říjnovým manifestem výrazně podílel i na zklidnění revoluční situace uvnitř Ruska (srov. dále).

V Japonsku vyvolala rusko-japonská mírová smlouva rozhořčení. Došlo až do fáze demonstrací, které si v Tokiu vynutily vyhlášení stanného práva. Nicméně japonského válečného cíle bylo dosaženo. Rusko se vzdalo snahy uchvátit převahu na Dálném východě. V roce 1907 pak výslovně uznalo zvláštní japonské zájmy v Koreji.

Následovalo japonské převzetí korejské zahraniční politiky, rozpuštění korejských ozbrojených sil a již jen formální anexe Koreje Japonskem. Ačkoli šlo o výrazné mocensko-politické přeskupení sil v Asii, evropské mocnosti ani USA v tomto směru nevykázaly žádnou aktivitu. Asi je tyto záležitosti příliš nezaujaly. Reakcí na korejské protesty jejich bylo mlčení. Naopak japonské postavení zvýraznilo v roce 1911 prodloužení britsko-japonské vojenské smlouvy z roku 1902 o další rok a krok Spojených států amerických, který uznal zvláštní japonské postavení na Filipínách.

Když na počátku roku 1905 utrpělo Rusko těžké porážky na Dálném východě a zdálo se, že jeho mezinárodně politické postavení výrazně pokleslo, dospěli němečtí politici v Berlíně k názoru, že nastal příhodný okamžik k nátlaku na Francii v souvislosti s prosazením německých nároků v doposud francouzském Maroku. Vyvrcholením celé záležitosti byl osobní zásah německého císaře Viléma II., když připlul 31. března 1905 do severomarockého přístavu Tangeru, vyslovil se tam pro zachování nezávislosti Maroka a marockému sultánovi nabídl pomoc a ochranu. Výsledkem Vilémovi aktivity se stla tzv. první marocké krize. Francouzská vláda na jejím počátku dala najevo ochodu ke kompromisu a ústupku. Souhlasila proto s tím, aby se otázkou mocenských zájmů v Maroku zabývala mezinárodní konference. Ta se také uskutečnila, a to ve španělských lázních Algecirasu v lednu 1906. Její jednání však ukázalo, že Německo nemá žádnou další podporu, snad s výjimkou Rakouska-Uherska. Německu se proto jeho zájmy prosadit nepodařilo: konference uznala rozdělení Maroka na francouzskou a španělskou zájmovou sféru. Za zmínku jistě stojí skutečnost, že za tímto francouzským diplomatickým vítězstvím stála podpora Velké Británie, vyplývající ze „srdečné dohody“, která byla podepsána o dva roky dříve roku 1904.

První marocká krize ovšem ukázala, že v poslední dekádě před vypuknutím velkého světového konfliktu velmoci stupňovaly přípravy na válku. Zvláště výrazně se to projevovalo v oblasti námořního zbrojení. Historiografie nejčastěji zdůrazňuje aktivitu Velké Británie a hovoří o tom, že roku 1905 zahájili Britové nové kolo zbrojení pro námořní válku.⁶⁹ Důležitá ovšem byla rovněž změněná britská strategie, jejímž rozhodujícím krokem bylo spojení britské flotily z Atlantiku s flotilou v Lamanšském průlivu a přesunutí tohoto nového seskupení do Severního moře, kde očekávali střetnutí s Německem. Britským Jejich hlavním triumfem přitom byla výstavba nového

---

⁶⁹ Srov. xxx

typu bitevní lodi, která výzbrojí, pancéřováním i rychlostí předčila všechny dosavadní bitevní lodi. První plavidlo tohoto typu bylo spuštěno na vodu v únoru roku 1906.⁷⁰

Němci pečlivě sledující britské aktivity, nehodlali hrát „druhé housle“. A proto se stále intenzivněji zapojovali do takto vzniklých závodů v námořním zbrojení. Otcem jejich námořního zbrojního programu, sestaveného nejprve v devadesátých letech 19. století, byl admirál Alfred von Tirpitz (1849-1930), od roku 1897 státní tajemník námořního úřadu. Ten dobře věděl, že v dohledné době nebude Německo schopno vybudovat válečné loďstvo, které by se údernou silou mohlo měřit s britským. Jeho cíle proto vyplynuly z tzv. doktríny rizika, jejímž byl autorem. Admirál Tirpitz v ní prosazoval, aby Německo mělo alespoň tak silné loďstvo, aby jeho soustředění v Severním moři představovalo pro útočníka podstatné riziko. Zejména pro případ, pokud by bylo nepřitelem napadeno. Tirpitz měl především na mysli střetnutí s flotilou určenou k obraně Britských ostrovů. Tirpitz byl ve svých plánech natolik úspěšný, že finanční prostředky uvolněné německým říšským sněmem v letech 1898 a 1900 plně satureovaly výstavbu Tirpitzem navrhované nové německé flotily.

2. Mírové konference v Haagu

Velká Británie a Německo nebyly jedinými státy, které soustředily rozpočtové prostředky na zbrojení. Nejinak tomu bylo zejména ve Francii, Rakousku-Uhersku a Rusku. Tyto země si však více než Velká Británie a Německou uvědomovaly, že jejich průmysl a hospodářství jako celek nejsou tak rozvinuté, aby byly schopny ve zbrojení plně konkurovat Velké Británii a Německu. Mnohdy se v nich hovořilo o desetiletí nezbytném k tomu, aby se hospodářsky vyrovnaly nejvyspělejším zemím. Signifikanční byla tato situace zejména v Rusku, kde ministerský předseda let 1906-1911 Petr Stolypin, snažící si již na počátku svého ministerského působení o uvedení do praxe zásadních zemědělských reforem, prohlásil, že Rusko potřebuje pro hospodářský rozvoj alespoň dvacet let klidu.⁷¹

Z uvedeného plyne zásadní důvod, proč se od devadesátých let 19. století i v mezinárodních diplomatických kruzích hovořilo o nutnosti zastavit hektičnost zbrojení všeobecnou dohodou. Pokusem jak v praxi dosáhnout zastavení závodů ve zbrojení alespoň mezi nejvýznamnějšími mocnostmi se staly dvě mezinárodní odzbrojovací konference. Uskutečnily se v letech 1899 a 1907 ve švýcarském městě Haagu. V obou

---

⁷⁰ Srov. xxx

⁷¹ Srov. xxx

případech bylo iniciátorem svolání Rusko. To bylo poněkud nešťastné, neboť to vyvolávalo u představitelů ostatních evropských států podezření o upřímnosti mírových cílů. Daleko od pravdy totiž nebyla domněnka, že hlavním záměrem carského režimu není nalezení cesty k mezinárodnímu dorozumění a k odzbrojení, ale pouze dohoda o omezení zbrojení. Rusko přece potřebuje získat čas na shromáždění dostatečných prostředků na zbrojení a na jeho náležité technické zajištění. Stávající možnosti Ruska přece limituje jeho finanční slabost. Navíc v Evropě rozhodně nepanovala iluze o mírumilovnosti ruského cara Mikuláše II. Nejen diplomati proto zdůrazňovali, že ruský podnět ke svolání mírových konferencí vyplynul z praktických potřeb carské vlády.

Uvedeným předpokladům a stanoviskům odpovídal průběh i výsledky obou „mírových“ konferencí. I když se konference pod tíhou těchto tvrzení mohly mnohým jevit jako zbytečný podnik, přece jen něco pozitivního přinesly: projednaly alespoň to, co bychom mohli označit jako pravidla vedení války. A pozitivní také bylo, že přispěly k vytvoření mezinárodního arbitrážního dvora. Mezinárodní arbitrážní dvůr však byl orgánem omezeného významu a kompetence. Neměl totiž však žádnou reálnou moc k eventuálnímu prosazování svých rozhodnutí. V Haagské konvenci z roku 1907 se ve válečných konfliktech zakazovalo úmyslné poškozování nebo ničení památníků nebo kulturních a uměleckých děl.

Důvodem ke svolání mírových konferencí v Haagu byla napjatá mezinárodní situace a jejich hlavním deklarovaným cílem bylo zastavení závodů ve zbrojení cestou mezinárodní dohody. První mírová konference v Haagu byla svolána z iniciativy ruského cara Mikuláše II., za níž stál ruský humanista Fjodor F. Martens (1845-1909). Ten připravil její program a předlohy závěrečných dohod. Jednání probíhala od 18. května do 29. července 1899 a zúčastnilo se jich 26 států. Na konferenci nedošlo ke schválení žádné dohody o omezení zbrojení, ale byly přijaty tři úmluvy o úpravě mezinárodního práva: o mírovém řešení sporů, o zákonech a obyčejích války pozemní a o rozšíření Ženevské úmluvy z roku 1864 o zdravotnické službě ve válce. Dále byly přijaty tři deklarace upravující právo válečné: o zákazu vrhání střel ze vzducholodí, o zákazu střel s jedovatými plyny a o zákazu střel dum-dum. Dále byl roku 1900 zřízen stálý arbitrážní dvůr v Haagu, jenž měl však řešit jen méně významné spory signatářů. Svou činnost zahájil roku 1902.

Druhá Haagská mírová konference se konala od 15. června do 18. října roku 1907. Svolali ji společně ruský car Mikuláš II., prezident USA Theodore Roosevelt a nizozemská královna Vilemína (1860-1890-1948-1962). Sešlo se na ní celkem

čtyřicet čtyři států. Byly na ní revidovány a rozvinuty závěry z konference z roku 1899. Celkem zde vzniklo čtrnáct mezinárodních smluv:

1. Úmluva o řešení sporů mírovou cestou a teprve v případě neúspěchu jednání se státy mohou chopit zbraní,
2. Úmluva omezující užívání síly při vymáhání smluvních dluhů,
3. Úmluva o počátku nepřátelství – vyhlášení války, ultimátum,
4. Úmluva o zákonech a zvycích pozemní války, která regulovala způsoby a prostředky vedení války,
5. Úmluva o právech a povinnostech neutrálních mocností, tedy úmluva o tom, že neutrální státy nesmějí být využívány k podpoře válečného úsilí. Využití je lze jen k přepravě či léčení raněných a nemocných při dodržení rovného přístupu k oběma stranám,
6. Úmluva o režimu nepřátelských lodí na počátku války,
7. Úmluva o přeměňování obchodních lodí ve válečné,
8. Úmluva o kladení samočinných dotekových podmořských min,
9. Úmluva o bombardování námořními silami za války,
10. Úmluva o úpravě Ženevské úmluvy pro válku námořní (Rozšiřuje na námořní konflikty zásady Ženevské úmluvy o zlepšení osudu raněných a nemocných příslušníků polních armád z roku 1906.)
11. Úmluva o některých omezeních kořistního práva ve válce námořní
12. Úmluva o vytvoření Mezinárodního kořistního soudu (Kořistní soud měl rozhodovat spory o ukořistěné loď. Tato úmluva však nebyla ratifikována.)
13. Úmluva o právech a povinnostech neutrálních mocností ve válce námořní
14. Deklarace o zákazu vrhání střel a výbušných látek z balónů.

Hlavního cíle – odzbrojení – ani jedna z haagských konferencí nedosáhla.

Naplánována byla i třetí mírová konference v Haagu, k ní už ale nedošlo. Propukla 1. světová válka, v níž byly některými státy úmluvy porušovány. Přesto však tvoří přijaté úmluvy významný příspěvek v oblasti mezinárodního humanitárního práva a oblasti regulace práva na použití síly. Některé z nich platí dodnes.

Do 20. století vstoupily jako republiky v Evropě jedině Francie, Švýcarsko a San Marino. Roku 1910 k nim po revoluci přibylo Portugalsko. Ve většině zemí byla konstituční monarchie, formálně se k nim v roce 1906 připojilo i Rusko. V Evropě ovšem existovala jakási mezinárodní společnost královských rodin, jejíž příslušníci se

navzájem znali, navštěvovali v palácích a především mezi sebou uzavírali sňatky a tvořili jakousi separátní kastu.

Formování moderních států vedlo na konci 19. století k utužení teritoriálních hranic. Státy zaujímaly určité území, v jehož hranicích měli jejich vlastní představitelé výlučné právo uplatňovat moc silou. Hraniční hlídky, vlajky a jiné atributy symbolizovaly rozsah autority a realitu jejich vlády. Narušení takto vyjádřené suverenity bylo obvykle považováno za čin rovnající se vyhlášení války. Zformuloval se soubor mezinárodně právních ustanovení, jenž zavazoval vlády k určitým pravidlům. Byla zaznamenána i řada diplomatických úspěchů při řešení složitých mezinárodních problémů.

Vzrůstající tlak Německa na mezinárodní scéně přiměl ke sblížení dávné soupeře - Velkou Británii a Rusko. Důležitá úloha v tomto procesu připadla novému ruskému ministru zahraničí Alexandru P. Izvolskému (1856-1919), který věřil, že spolupráce s Francií a Velkou Británií pomůže Rusku obnovit jeho prestiž a pozici po prohrané rusko-japonské válce. Také nová orientace britské zahraniční politiky, již řídil od roku 1905 Edward Grey (1862-1933), znamenala obrat pozornosti od mimoevropských problémů k situaci na kontinentě, k podpoře Francie a principu rovnováhy. Na druhé straně válkou oslabené Rusko již nebylo oním soupeřem, jemuž Velká Británie musela čelit po dlouhá desetiletí. Podstatnou roli na obou stranách jistě sehrály i obavy z Německa. Přesto cesta k urovnání nebyla snadná. Teprve 31. srpna 1907 podepsali v Petrohradě ministr Izvolskij a britský velvyslanec oficiální dokument. Podobně jako v případě „srdečné dohody“ mezi Francií a Velkou Británií, ani tentokrát nešlo o spojeneckou smlouvu, ale pouze o dohody o urovnání vzájemných vztahů v mimoevropských oblastech, které se týkaly vymezení zájmů signatářských velmocí v Persii, Tibetu a Afghánistánu. Přesto byla britsko-ruská dohoda z léta roku 1907 dalším klíčovým mezníkem ve vývoji mezinárodních vztahů před první světovou válkou. Jí bylo v podstatě ukončeno vytváření mocenského bloku Dohody. Ke zlepšení mezinárodního postavení Ruska pak přispěly i podpisy smluv s Japonskem v červnu a červenci 1907.

Na přelomu století bylo mezi Ruskem a Rakouskem-Uherskem podepsáno několik dohod o zachování existujícího stavu na Balkáně (1897, 1903). Přesto opakovaně docházelo k růstu napětí, vyvolané střetáváním zájmů těchto velmocí. K velmi vážné krizi došlo v roce 1908. Rusko, posíleno spojenectvím s Francií i dohodami z roku 1907, se rozhodlo dosáhnout mezinárodního uznání práva průjezdu Dardanelami a Bosporem pro své válečné lodi. Petrohradská vláda předpokládala, že

se v této věci může spolehnout na podporu Francie a Velké Británie. Souhlas Rakouska-Uherska chtěla získat uznáním případné anexe Bosny a Hercegoviny habsburskou monarchií. Výsledkem jednání ministrů zahraničí Alexandra P. Izvolského (1856-1919) a Aloise Lexy von Aehrenthala (1854-1912) v září 1908 byla dohoda, jíž Rakousko-Uhersko akceptovalo ruský plán ohledně úžin a současně získalo souhlas Petrohradu s anexí. Izvolskij chápal ujednání tak, že habsburská monarchie s připojením balkánských provincií vyčká, dokud Rusko nezíská souhlas západoevropských velmocí. S cílem dosáhnout tohoto záměru podnikl ruský ministr okružní diplomatickou cestu Evropou. Ovšem Vídeň nehodlala čekat na výsledek jeho mise. Izvolskij se cítil zaskočen a podveden Aehrenthalem, když se během cesty do Paříže dozvěděl, že Rakousko-Uhersko oznámilo na 6. října 1908 anexi. Navíc po příjezdu do francouzské metropole zjistil, že snadno nezíská souhlas francouzského spojence, který vázal podporu ruského požadavku na souhlas Velké Británie. Když potom neuspěl v Londýně, pochopil, že Rakousko-Uhersko využilo situace k posílení svého postavení na Balkáně, aniž by pomohlo Rusku dosáhnout jeho cíle. Výsledkem byla mimořádně vážná mezinárodní krize, během níž Německo nakonec důrazně podpořilo Rakousko-Uhersko, zatímco petrohradská vláda podobnou podporu Francie a Velké Británie nezískala. Proto muselo nakonec Rusko ustoupit a 31. března 1909 uznalo připojení Bosny a Hercegoviny k habsburské monarchii.

Během bosenské krize se ukázalo, že západoevropské velmoci nejsou ochotny Rusko podpořit. Proto se petrohradská vláda rozhodla dalšími jednáními zlepšit své mezinárodní postavení. Za carovy návštěvy v Itálii podepsali ministři zahraničí Alexandr P. Izvolskij (1856-1919) a italský vyslanec Tommaso Tittoni (1855-1931) 24. října 1909 v Racconigi tajnou dohodu, jíž se oba státy zavazovaly usilovat o udržení statu quo na Balkáně. Italové přislíbili podporovat ruské nároky ohledně úžin, Rusové se podobně zavázali ve věci italských nároků v severní Africe (Tripolsko, Kyrenaika).

Ruská diplomacie také podnikla nový pokus zlepšit vztahy s Německem. Pro řešení tohoto úkolu nebyl Izvolskij vhodnou osobou, proto byl přemístěn do funkce velvyslance v Paříži a úřad ruského ministra zahraničí převzal v září 1910 Sergej D. Sazonov (1860-1927), který pak v listopadu doprovázel cara Mikuláše II. na státní návštěvu do Německa. Výsledkem jednání byly tzv. postupimské dohody z listopadu 1910, jimiž obě velmoci mj. dosáhly dohody o otázce železniční výstavby ve sféře východní otázky, zvláště ohledně Bagdádské dráhy. Krátce po skončení těchto jednání zaslal nový německý kancléř let 1909-1917 Theobald von Bethmann-Hollweg (1856-

1921) do Petrohradu návrh rusko-německé dohody. Podle něj se Rusko mělo zcela zřít spolupráce s Velkou Británií výměnou za to, že Berlín přestane podporovat balkánskou politiku Rakouska-Uherska. Rusko však nehodlalo riskovat roztržku se západními velmocemi. Proto návrh nepřijalo.

Dosáhnout urovnání mezinárodních krizí bylo stále obtížnější, což ukázala druhá marocká krize v létě 1911. Občanská válka v této severoafrické zemi poskytla Francii záminku k vojenskému zásahu. Berlínská vláda reagovala velice ostře, 1. července 1911 připlul do marockého přístavu Agadir německý dělový člun Panther. Důrazná britská podpora znovu umožnila Francii čelit německému tlaku. Svět se octl na pokraji války – Velká Británie uvedla válečné loďstvo do stavu pohotovosti, začaly přípravy vyslání expedičního sboru na pomoc Francii. I tentokrát zůstalo Německo osamoceno a muselo ustoupit. Smlouvou ze 4. listopadu 1911 se vzdalo nároků v Maroku. Určitou náhradou mu byl zisk části území Francouzského Konga.

Na počátku roku 1912 došlo k poslednímu pokusu dosáhnout urovnání v britsko-německých vztazích. Londýnská vláda vyslala do Berlína ministra války Richarda Burtona Haldanea (1856-1928), který byl znám sympatiemi k Německu. Haldane nabídl Němcům odškodnění v koloniální oblasti za to, omezí-li Němci námořní zbrojení. Císař Vilém II. však trval na uskutečnění námořního zbrojního programu admirála Tirpitz a požadoval, aby Velká Británie zachovala neutralitu v případě konfliktu na kontinentě. To bylo pro londýnskou vládu nepřijatelné: britský ministr odjel s nepořízenou.

Italský zájem v Tripolsku a Kyrenaice, severoafrických državách Osmanské říše tvořící podstatnou část dnešní Libye, byl staršího data. Italská expanze do těchto oblastí byla diplomaticky připravována od přelomu 19. a 20. století. Řím využil mezinárodního napětí vyvolaného druhou marockou krizí a předložil 28. září 1911 Osmanské říše ultimátum, v němž oznámil záměr obsadit severoafrická území. O den později Itálie vyhlásila válku. Italské jednotky poměrně rychle obsadily velká města na pobřeží. Ale jejich pokus proniknout do vnitrozemí narazil na odpor arabských kmenů. V dubnu 1912 italské válečné loďstvo ostřelovalo osmanské pevnosti v Dardanelách a v květnu Italové okupovali Dodekanéské souostroví v Egejském moři. Hrozba konfliktu s balkánskými státy nakonec v červenci 1912 přiměla Osmany k jednání. Konflikt mezi Itálií a Osmanskou říší byl nakonec uzavřen mírovou smlouvou podepsanou ve švýcarském Lausanne 18. října 1912. Itálie jí získala Tripolsko a Kyrenaiku, z nichž vznikla italská kolonie Libye.

V této době se balkánské státy rozhodly zlikvidovat zbytky osmanského panství na poloostrově. V březnu 1912 bylo dosaženo dohody mezi Srbskem a Bulharskem a přistoupením k ní Řecka a Černé Hory vznikl Balkánský blok, který v říjnu 1912 zahájil proti Osmanům válečné operace. Koalice balkánských států rychle dosáhla cenných úspěchů. Po podpisu mírové smlouvy v Londýně 30. května 1913 prakticky přestalo osmanské panství na Balkáně existovat. V držení Osmanů zůstalo pouze malé území kolem Konstantinopole. Rozpory mezi vítězi však vedly k novému válečnému střetnutí. Tentokrát stála koalice, posílená ještě o Rumunsko a Osmanskou říši, proti osamocenému Bulharsku. Jediný měsíc dokázalo Bulharsko vzdorovat, 29. července 1913 kapitulovalo. Podpisem Bukurešťského míru 10. srpna 1913 ztratilo nejen podstatnou část zisků z první balkánské války, ale i část svého starého území.

Balkánské války posílily pozice států orientovaných na blok Dohody - Srbska, Černé Hory a Řecka. Nespokojenost s výsledky obou válek pak přivedla poražené – Osmanská říše a Bulharsko – na stranu Německa a Rakouska-Uherska.

Také poslední rok míru přinesl další diplomatická jednání, která však nedokázala zmírnit napětí a odstranit rozpory. Zavražděním rakouského následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este (1863-1914) v Sarajevu 28. června 1914 se pak stalo bezprostřední záminkou k rozpoutání obecného konfliktu. Ještě čtyři týdny po atentátu probíhala složitá diplomatická jednání, oba bloky zvažovaly mnohá pro a proti. Rakouské vyhlášení války Srbsku 28. července 1914 však uvedlo lavinu do pohybu. Začala první světová válka, která přinesla zkázu dosud nepoznaných rozměrů.

3. Rusko-japonská válka

Rusko-japonská válka představovala konflikt, ve kterém se završil vývoj mnohých událostí, jež měly své dávné kořeny v 19. století, a který ačkoli se odehrával na Dálném východě, daleko od hlavních velmocenských center, strhnul na sebe pozornost řady zemí světa. Důvodů pro tento zvýšený zájem bylo několik, k hlavním patřilo i probíhající rozdělování sfér vlivů mocností v jednotlivých částech světa spolu s koloniální expanzí.

Na počátku 19. století bylo Japonsko polo rozvinutou, diferencovanou společností s peněžní ekonomikou a velkými městy. Doposud bylo uzavřeno před okolním světem, žilo ve svých dávných tradicích. Obrat v jeho politice, počátek otevírání se vnějším vlivům světa je spojován s expedicí velitele americké námořní

flotily Matthewu C. Perryho (1794-1858) do Japonska v roce 1853.⁷² Perry se na počátku padesátých let 19. století vylodil na japonských ostrovech a donutil japonský šogunát k otevření přístavů. Uzavřením obchodní smlouvy Spojených států amerických s Japonskem byla prolomena více než dvou set letá izolace Japonska.

Následkem Perryho aktivity se v padesátých a šedesátých letech 19. století zrychlilo tempo japonských reforem. Roku 1868 reformy císaře Meidži (1852-1867-1912) zařadily Japonsko do moderního světa. Císař se přestěhoval do Eda přejmenovaného na Tokio, ustavil parlament, sněm a nejvyšší soud. Dále zavedl veřejný systém poštovních služeb, přijal jednotnou měnu a otevřel tokijskou burzu. Meidži rovněž povolal řadu západoevropských odborníků, s jejichž pomocí byla budována železnice i průmysl. Začal vznikat moderní výrobní sektor, který se na světové scéně uplatňoval zejména produkcí levného textilu. V očích zahraničních investorů získalo Japonsko velký kreditní rating. Japonská armáda byla nově cvičená v Německu a námořnictvo ve Velké Británii. Díky tomu japonská armáda dosáhla skvělých úspěchů v roce 1895 ve válce proti Číně. Touto válkou Japonsko zvěstovalo, že má zájem expandovat, zařadit se mezi koloniální země.

Rusko a Japonsko nebyly jediné země, které usilovaly o rozšíření svých zájmů na Dálném východě. O vliv na území vnitřně oslabené Číny a jejich nejbližších sousedů usilovaly i další evropské země. Některé z nich dosáhly pronájmu čínských přístavů a jejich bezprostředního zázemí na pevnině: např. Britové získali v roce 1898 Wej-chan a nová území Hongkongu, Němci přístav Čching-tao na poloostrově Šan-tung, Rusové Kuan-tung s přístavem Lü-šun (Port Arthur) a Francouzi Kuang-čou.⁷³

Ruská politika na Dálném východě se rozvíjela tak, jak se postupně posouvaly hranice impéria na východě. V roce 1822 se Rusové dostali až na Aljašku, kterou prodali Spojeným státům roku 1867. Důvody ruských expanzivních a kolonizačních snah na Dálném východě byly podobné kdysi v černomořské oblasti: rozhodující bylo získat nezamrzající přístav a kontrolovat námořní obchod. Rusko sice mělo na Dálním východě od roku 1861 přístav Vladivostok, ale ten byl tři měsíce v roce ledem odříznutý od světa.

---

⁷² Richard CONNAUGHTON, *Vycházející slunce a skolený medvěd. Rusko-japonská válka 1904 – 1905*. Praha 2004, s. 13.

⁷³ Srov. J. M. ROBERTS, *Dvacáté století. Dějiny světa od roku 1901 do současnosti*. Praha – Plzeň 2004, s. 90.

Roku 1875 Rusko s Japonskem podepsalo hraniční dohodu, kterou se Japonsko vzdalo nároků na Sachalin výměnou za Kurilské ostrovy. Budování stále pevnějších vazeb na Dálném východě si vyžadovalo zajistit spolehlivé spojení západní a východní části ruského impéria. Proto byly v roce 1891 položeny základní kameny transsibiřské magistrály, jež byla dokončena v roce 1901. Vzhledem k pozdějším válečným operacím je potřeba podotknout, že tato železniční trať byla jednokolejná, což mělo později negativní vliv na přesuny a zásobování ruské armády.

Cílem císaře Meidžiho bylo vyjednání revize dohod, které byla bakufu (administrativa, prostřednictvím, které někdejší šógun vládnul) v uplynulých letech donucena podepsat s evropskými mocnostmi a které odsunuly Japonsko do podřízeného postavení. „*Smlouvy zabraňovaly Japoncům, aby mohli na zahraniční dovoz uvalit více než symbolické celní poplatky, a protože tyto smlouvy vyňaly cizince trvale žijící v Japonsku z místní jurisdikce, podléhali zákonům své mateřské země uplatňované zvláštními konzulárními dvory.*“⁷⁴ Snaha vlády odstranit toto nerovnoprávné postavení byla úspěšná. Zřeknutí se politiky izolace a nastolení otevřené diplomacie přineslo podepsání první rovnoprávné dohody v roce 1894 s Velkou Británií, kterou vzápětí následovaly další země.

Vládce Koreje přijal císařský titul teprve v roce 1897. V Koreji měla zájem řada zemí: Američané a Britové již dlouho podporovali otevření země obchodu a reformám, Rusové a Japonci tam soutěžili o politickou nadvládu a případné teritoriální rozšíření. Číňané stále prohlašovali, že Korea je državou Říše středu.

V Číně vládla v letech 1644-1911 mandžuská dynastie Čching. Podobně jako Japonsko se i Čína snažila na přelomu 19. a 20. století řešit otázku industrializace země, skloubení původních tradic s modernizací, která přicházela ze Západu. Tento proces nebyl nijak jednoduchý a narážel jak na překážky kulturní plynoucí z tradičních myšlenek konfucianismu, tak hospodářské (nedostatek podnikatelských schopností, kapitálu). Nutnost reform si uvědomoval pouze úzký okruh lidí, a i když se mnohé projekty s úřední podporou jevily zprvu nadějně, skončila čínská industrializace na konci 19. století celkovým fiaskem. Klesal i čínský mocenský vliv. V osmdesátých letech 19. století smetli Britové a Francouzi čínské nároky v Barmě a v Indočíně. Čína se musela vzdát Formosy ve prospěch Japonců a klesal její dlouhodobý rozhodující vliv v Koreji. V roce 1904 Britové obsadili Tibet. Boxerské

---

⁷⁴ R. H. P. MASON – J. G. CAIGER, *Dějiny Japonska*. Praha 2007, s. 264.

hnutí, využití císařovnou vdovou Cch'-si podstatě zpátečnické. Byli vraždění misionáři a konvertité, byla obléhána zahraniční zastupitelství v Pekingu, zvedla se veliká vlna xenofobního násilí. Boxeři rozpoutali nenávist vůči cizincům. Čína však nemusela odstoupit žádné území. V roce 1907 naopak získala zpět Mandžusko, které před tím bylo v rukách Ruska.⁷⁵

Zájmy Číny a Japonska se střetávaly v Koreji, jejíž svrchovanost byla v rukou Číny. Výsledkem vojenského zásahu Japonska v Koreji, ke kterému došlo v roce 1894, údajně pro potlačení místního povstání, byla čínsko-japonská válka (1894–1895), ve které Čína prohrála, ačkoli byla vzhledem ke své velikosti považována za favorita. To jen potvrdilo její vnitřní oslabení. Proběhlý konflikt ovšem nezůstal bez povšimnutí Ruska, které pokračovalo mimo jiné ve stavbě Transsibiřské magistrály a pro které nebylo žádoucí růst vlivu Japonska v této oblasti. Proto v roce 1895 přinutilo Rusko Japonsko, aby navrátilo Číně Liao-tungský poloostrov, a s tou uzavřelo tajnou dohodu, v níž požadovalo právo na postavení konce východní části Transsibiřské magistrály přes Mandžusko.⁷⁶ (Při tomto upravování Šimonosecké smlouvy mezi Čínou a Japonskem asistovalo Rusku ještě Německo s Francií – jak to komentoval japonský císař: „Musel jsem ustoupit diktátu velkomyslnosti a přijal jsem radu tří mocností.“ Evropské mocnosti nechtěly připustit, aby Japonsko získávalo nové pozice na mezinárodní politické scéně.)⁷⁷

Nestabilita Číny se naplno projevila při boxerském povstání (1898–1901), které ukázalo otevřeně odpor vůči cizincům a změnám přicházejícím ze Západu. Rusko využilo tohoto konfliktu k tomu, aby posílilo své pozice v Mandžusku, kam poslalo za vzniklé situace velké vojenské síly, které zde zůstaly i po potlačení povstání. Dalo tak jasně najevo, že si chce ponechat získaný vliv v oblasti.

Čína neměla v tomto směru výhrady. Hledala přirozeného spojence proti Japonsku na straně Ruska, které se jí zastalo po prohrané čínsko-japonské válce. Japonsko naopak zastávalo vůči Číně arogantní postoj. Panoval v něm názor, že jeho úspěšná modernizace mu ukládá povinnost pomoci zaostalé Číně v pokroku na stejné cestě. Jeho vliv nebyl nezanedbatelný – např. čchingský reformní program – Nová politika (1901) – vycházel z japonského vzoru.⁷⁸

---

⁷⁵ John F. FAIRBANK, *Dějiny Číny*. Praha 1998, s. 251–255.

⁷⁶ Edward W. WAGNER a kol., *Dějiny Koreje*. Praha 2001, s. 172.

⁷⁷ R. CONNAUGHTON, *Vycházející slunce a skolený medvěd*, s. 17.

⁷⁸ Edward W. WAGNER a kol., *Dějiny Koreje*. Praha 2001, s. 172 - 278.

Doplňme, že na podepsání britské a japonské smlouvy z 30. ledna 1902 zareagovalo Rusko a Francie deklarací z 16. dubna a následně došlo k podpisu i Mandžuské konvence mezi Ruskem a Čínou.

Při charakteristice politických vztahů v této oblasti nesmí být opomenuty Spojené státy americké. Ty zde sice ještě nerozvíjely takové aktivity jako některé evropské mocnosti, ale vzhledem k tomu, že se podílely na uzavření míru rusko-japonské války, je vhodné nastínit, jakou měly motivaci při zasahování do výsledků války v této oblasti. Zahraniční politiku USA ovlivňovala snaha rozšířit vliv jednak do Pacifiku, a jednak do karibské oblasti. Již na konci 19. století lze sledovat snahy o připojení havajských ostrovů, stavbu vojenské základny v souostroví Samoa a střety se Španělskem v roce 1898, na Filipínách a na Kubě.⁷⁹ Nicméně jakkoli se v této době projevovaly expanzivní touhy, existovala i početná skupina Američanů, která se odvolávala na tradiční izolacionismus. Zmíněná území nakonec nebyla v této době pevně připojena k USA, v řadě byla dosazena nová vláda nebo byla okupována. Každopádně už zde je možné vidět zárodky budoucího amerického mesianismu, i když často se skrytými zájmy ekonomickými. V případě Filipín tomu tak bylo bezpochyby. Tyto ostrovy totiž představovaly dveře na čínský trh. A zde tedy narážíme na příčiny zájmu USA o ruské i japonské ambice na Dálném východě. Na začátku války stály spíše na straně Japonska znepokojeny tím, jak Rusko zvrátilo výsledek čínsko-japonské války. Japonská demonstrace síly ale vzbudila obavy USA o bezpečnost Filipín.

Z uvedených souvislostí vyplývá, proč byla oblast Dálného východu pod pečlivým dohledem řady zemí. Ve chvíli, kdy Japonsko napadlo bez vyhlášení války Rusko v únoru 1904, nedošlo jen k vypuknutí lokálního konfliktu kdesi daleko na východě. Došlo k narušení rovnováhy sil, kterou zajišťovala řada států. Na jedné straně stálo Rusko, představitel tradiční evropské mocnosti, na druhé Japonsko, představitel nově se rodící asijské mocnosti. V tomto směru šlo o střet dvou kultur. Rusko-japonská válka také ukázala politickou provázanost jednotlivých států danou řadou laterálních smluv. Její vypuknutí rozvířilo spekulace o tom, kdo by mohl komu a jak pomoci a proti komu. Z tohoto pohledu se začaly řešit vztahy mezi Ruskem a Německem, jak se zachová Velká Británie, co to bude znamenat pro Francii. Vzhledem k tomu, že i Rakousko-Uhersko bylo zapojeno do řady mezinárodních

---

⁷⁹ G. B. TINDALL, D. E. Shi, *Dějiny USA*, s. 453–466.

smluv, i v něm se řešilo, přestože samo nemělo na Dálném východě žádné imperiální zájmy, jaký dopad by pro něj měl jaký výsledek.

4. Ruské revoluce přelomu 19. a 20. století

Ruské impérium bylo v prvních desetiletích 20. století rozporuplnou zemí. Bylo uznávanou velmocí, intenzívně budovalo železnici, rychle rozvíjelo těžbu nerostných surovin, obstojně se dařilo jeho zahraničnímu obchodu a průmyslu. Např. objem průmyslové výroby ruského impéria vzrostl od počátku 20. století do první světové války o 35 procent - z 861,7 miliónů rublů v roce 1900 na 1.165 miliónů rublů v roce 1913. Hrubý objem ruské průmyslové výroby byl pátý největší na světě. Tempo růstu výrobního sektoru dosahovalo v devadesátých letech 19. století osmi procent ročně.⁸⁰

Tento vcelku příznivý vývoj však byl v příkrém kontrastu se stavem zemědělství. Rusko bylo stále agrárním státem, v zemědělství mělo na přelomu 19. a 20. století zaměstnáno téměř devadesát procent obyvatelstva. Přesto byla produkce ruského zemědělství nedostatečná, ruské zemědělství jen stěží uživilo více než sto padesát miliónů obyvatel ruské říše, jehož počet jen mezi léty 1885-1914 vzrostl o 13,3 procenta.⁸¹

Příčinou nedostatku zemědělské produkce byla především nízká efektivita zemědělských prací. Podařilo-li se v úrodné černozemní oblasti vyprodukovat dva metrické centy obilí z hektaru, považovalo se to téměř za zázrak. Další příčinou byla kompenzace dovozu spotřebního zboží vývozem zemědělských produktů. Od konce osmdesátých let 19. století takto Rusko vyváželo až čtvrtinu zemědělské produkce - mezi 225 a 400 milióny tun obilí). Další problémy prohlubovaly vážné chyby v obchodu a transportu, kterým nepřispívala tristní situace se vzděláním a výchovou ruského obyvatelstva, nemluvě o úrovni zdravotnictví a péče o pracující.⁸² A nelze ani pominout mimořádnou závislost ruského zemědělství na klimatických podmínkách. Pokud byly několik let po sobě nepříznivé, nastala katastrofa. Příkladem byl počátek devadesátých let 19. století, kdy následkem velkých mrazů a sucha způsobujících neúrodu vypuknul v Rusku hladomor, kterému jen v letech 1891-1892 ve spojení s nízkou úrovní zdravotnictví padlo za oběť šest miliónů lidí. V dalších i nadále

---

⁸⁰ Srov. K. C. THALHEIM, *Russia's economic development*. In: *Russias Enters the Twentieth Century 1894-1917*. Ed. by G. Katkov, E. Oberländer, N. Poppe and G. von Rauch. London 1971, s. 89.

⁸¹ Srov. Tamtéž, s. 87-89.

⁸² V roce 1901 bylo v celém ruském impériu 84.544 obecných škol. Jen asi padesát procent učitelů bylo kvalifikovaných, školy navštěvovalo méně než padesát procent dětí. Srov. *Obecné školství v Rusku*. *Slovanský přehled* 6, 1904, s. 116-119.

klimaticky ne právě příznivých letech se situace zlepšila jen zčásti, hladomory, i když v menší míře, postihovaly Rusko i v dalších letech. Nicméně po celá devadesátá léta se rolnická problematika zásadně neřešila. Witte tvrdil, že Rusko nejprve potřebuje industrializaci. Jejím prostřednictvím vytvořený volný kapitál pak chtěl přesunout do zemědělství, a tak odstranit jeho nejpalčivější problémy. Teprve na počátku 20. století, v roce 1902 začal uvažovat o potřebě výraznějších změn ve struktuře a organizaci ruského zemědělství. V té době však Rusko prožívalo velkou hospodářskou krizi. Byla důsledkem světové hospodářské krize, která propukla na konci 19. století. Ruské hospodářství závislé na zahraničních půjčkách a investicích ji velmi rychle pocítilo. Prostředky, se kterými najisto počítalo, že budou přesunuty z průmyslu do zemědělství, chyběly. Zemědělská produkce poklesla, zhoršil se obchod se zemědělskými produkty, rozmohl se nelegální černý trh s potravinami, obyvatelstvo znovu hladovělo.

Špatná situace v zemědělství, negativně se podepisující na zásobování měst, životní podmínky ruských obyvatel zhoršovalo. Jejich životní úroveň nerostla, spíše klesala. Úměrně tomu rostla nespokojenost. Stávky, demonstrace a různé formy kritik stávajících hospodářských ale i politických poměrů se staly běžnou záležitostí. Carský režim nebyl schopen čelit vzrůstající nespokojenosti jinak, než represemi.

Stávky a demonstrace se stále více přesouvaly do měst, v nichž se od osmdesátých let 19. století překotně rozvíjel průmysl. Zahraniční investice a dostatek nerostných surovin umožnily budování mamutích podniků zaměstnávajících často stovky či dokonce tisíce zaměstnanců. K největším patřily Putilovy (dnes Kirovy) strojírenské závody v Petrohradě, které měly na přelomu 19. a 20. století více než dva tisíce zaměstnanců. Tento, po stránce ekonomické jistě pozitivní trend, s sebou přinášel nemalé sociální problémy. Pro příchozí dělníky často nebylo zajištěno ubytování nebo jen ve velmi špatných podmínkách. Např. v Petrohradě nebylo výjimkou, aby se na ubytovně střídali na jednom lůžku dva až tři nocležníci. Mnohým tedy v mimopracovní době, která však byla velmi krátká, pracovní doba se často pohybovala v rozmezí dvanácti až šestnácti hodin, nezbyvalo nic jiného než bezcílně bloumat ulicemi. A to byla úrodná půda pro agitátory vykřikující nejrůznější hesla o nutném zlepšení životních podmínek. Kdo chtěl, zastavil se, vyslechl, šel dál. Jenže se začaly formovat kroužky profesionálních revolucionářů, ve kterých se propracovávala účinnost propagandy. Zejména marxistické kroužky dokázaly v tomto směru využít nejrůznější ochoty bloumajících posluchačů vidících realitu světa pouze prizmatem svých tíživých životních podmínek. Jejich agitátorské formy, díky nimž svými slogany o nutné

revoluční změně stávajících poměrů získávaly nejen posluchače ale i příznivce, se ukázaly jako účinné.

Rozvoj ruského průmyslu však nelze sledovat pouze z negativního pohledu. Naopak! Pro ruské národní hospodářství byl nesmírně cenný. Umožňoval, aby se Rusko zapojovalo do světového trhu a v leckterém průmyslovém odvětví se vydávalo samostatnou konkurenceschopnou cestou. V tomto smyslu je třeba ocenit aktivity, které byly v posledních třech desetiletích 19. století spojené s liberálně hospodářskými myšlenkami koketujících ruských ministrů financí Nikolaje Ch. Bungeho, Ivana A. Vyšněgradského a zejména Sergeje Ju Witteho. Tito národohospodáři rozpracovali ekonomické reformy šedesátých a sedmdesátých let 19. století do podoby protekcionistického systému, jehož prostřednictvím daňově a investičně preferovali ta odvětví ruského průmyslu, která považovali za perspektivní. Na jejich zvýhodnění zahraničních půjček a kapitálu reagovali vstřícně zahraniční investoři, především z Francie a Německa. Nelze proto přehlédnout, že příčiněm těchto kroků se začalo na konci 19. století ruské hospodářství (a dokonce i část zemědělství díky volným investicím převedeným z průmyslu) vcelku úspěšně rozvíjet. Jenomže již počátek devadesátých let 19. století však naznačil, že mezinárodní kontakty nejsou schopny vyřešit všechny ruské vnitro ekonomické problémy.

Často se tvrdí, že situace, do které se Rusko na přelomu 19. a 20. století dostalo, byla neřešitelná. Pravda to je jen do té míry, když uznáme, že Rusko se nemohlo vzdát své velmocenské politiky. V době, kdy statisíce jeho obyvatel hladovělo, vydávalo třetinu svého rozpočtu na vojenské výdaje.⁸³ A na rozdíl od předních evropských mocností nemělo dostatečné zdroje z kolonií, protože obdobně jako Prusko, resp. Německo přišlo k dělení koloniálních kořistí až poté, co jejich první dělení skončilo. Rusko je stále chtělo dohnat, muselo však najít jiný prostor. Jako doposud málo rozdělený se jevil Dálný Východ, resp. území Koreje, Číny a Japonska. Samotné Japonsko však činilo vše proto, aby se vyrovnalo mocnostem, a tak Rusko muselo ve svých aspiracích hledět nejen na zájmy Evropy. Pod záminkou stavby transsibiřské magistrály a ochrany severočínského území, tzv. Mandžuska, okupovalo v roce 1896 značnou část této oblasti. Ve stejném roce vstoupila ruská vojska do Koreje a začala se připravovat na válku s Japonskem. Ta vypukla až v roce 1904, nicméně skončila pro

---

⁸³ V roce 1900 vydalo Rusko na vojenské potřeby čtyři stav dvacet milionů rublů z celkového rozpočtu 1.555,5 miliónů, v roce 1905 494,7 miliónů z celkového 1.925, jeden milion, v roce 1910 580,7 miliónů z 2.473,1 miliónů a v roce 1914 849,4 miliónů z 3.302,7 miliónů. Srov. A. F. JAKOVLEV, *Ekonomičeskije krizisy v Rossii*. Moskva 1955, s. 236.

Rusko katastrofou. Soudobí političtí činitelé sice tvrdili, že chod ruské společnosti nikterak neovlivnila, nicméně suma peněz, kterou spotřebovala, se nutně odrazila na životní úrovni obyvatel.⁸⁴

Zhoršující se ekonomická a sociální situace ruských mas radikalizovala opozičního hnutí. Nepokoje, které na počátku století vypukly téměř v celém impériu, ukázaly, že nenávist mas nebyla namířena proti carské dynastii, kterou reprezentoval syn Alexandra III., car Mikuláš II., nýbrž proti příslušníkům neruských národů. Pod vlivem emocionálně laděné agitace na ně svalovaly vinu za drahotu, špatné zásobování a nezaměstnanost. Jen v letech 1903-1905 došlo k několika desítkám antisemitských násilností, při nichž byly pleněny židovské domy, obchody a výrobní závody.⁸⁵ Jestliže vůči Židům a bohatším příslušníkům neruských národností zvláště tzv. Povolžským Němcům směřovala nespokojenost i značná část měšťanů, pak vyšší vrstvy a inteligence viděli oprávněně hlavního viníka neutěšeného stavu ve vládě a v jejich konzervativně a tradicionalisticky orientovaných jednotlivcích. Čelo ruské politiky tehdy ovládli konzervativci reprezentovaní prokurátorem Nejsvětějšího synodu ruské pravoslavné církve Konstantinem P. Pobědonoscevem a ministrem vnitra Vjačeslavem K. Plevem. Oba se oprávněně stali terčem kritiky i studentů a raznočinské inteligence, která již několik desetiletí prosazovala liberalizující a demokratizující názory ve venkovských zemstvech a v městských dumách. Vždyť právě oni odmítli jakoukoli reformu impéria (stavěli se např. i proti ekonomickým reformám Witteho) a byli to právě oni, jejichž zahraniční politika vedla k tomu, že vláda neměla prostředky, jak pomoci chudým.

Málokdo z kritiků však myslel na revoluci. V osmdesátých a devadesátých letech 19. století se sice ruské radikálně opoziční hnutí rychle rozvíjelo, konkretizovalo svoje představy o stávajícím a budoucím Rusku a o způsobu, jak svého cíle dosáhnout, nicméně přes četné snahy, aby vznikla základna pro široké spektrum radikálně opozičních názorů, se nezdařila. I na počátku 20. století byla řada stoupenců radikální opozice přesvědčena, že odstranění nenáviděného Plevého, Pobědonosceva a dalších konzervativních činitelů, otevře brány reformem. Činnost radikálního křídla opozice marxistická historiografie, jejíž příručky jsou stále nejdostupnějším studijním materiálem, generalizovala a přečeňovala. Interpretovala ho jako základ ruského

---

⁸⁴ Válka s Japonskem stála Rusko 2.316,8 miliónů rublů, a to se Wittemu, který vedl rozhovory s japonskou stranou, podařilo zabránit požadovaným reparacím.

⁸⁵ Zvláště výrazné byly pogromy v Petrohradě, Moskvě, Kišiněvě a Baku.

dělnického proti carsky orientovaného hnutí. Méně již informovala o tom, že samotný zdroj radikální opozice, tzv. narodnici, kteří od sedmdesátých let 19. století tvrdili, že hlavním problémem Ruska je jeho intelektuální zaostalost, se neorientovali na dělníky (dělnictvo tehdy v Rusku zdaleka nebylo tak silnou a uvědomělou silou, jak se tvrdilo), ale na inteligenci a rolníky. Podstatou původního narodnického hnutí byl úkol „chodit mezi lid“ a vysvětlovat mu jeho postavení a možnosti jeho zlepšení, tedy agitace. Uvažovalo se sice o revoluci, primární však byla zmíněná etická obroda a shora udělené reformy včetně konstituce. V tomto duchu byli přesvědčeni, že Rusko spěje k revoluci, která otevře novou lepší společnost. Nicméně ve druhé polovině sedmdesátých let se narodnici rozdělili na dvě části na skupinu anarchistů (Narodnaja volja) a mírnější Čornyj pereděl. Anarchisté byli přesvědčeni, že opozičnímu hnutí nejvíce prospívají tím, že osunují atentáty na přední činitele státu. Ve skutečnosti však aktivovali pozornost těch, kteří řídili represivní instituce. Navíc jejich způsoby boje vyvolaly značný odpor společnosti. Důsledkem byla rostoucí nedůvěra ke všem často i mírnějším a tedy reálnějším formám opozice.⁸⁶

V osmdesátých letech 19. století se radikální opozice profilovala a diferencovala. Důsledkem byl vznik řady více či méně menších skupin tvořících *široké spektrum* opozičních názorů začínajících blízko umírněné opozice hájící zásady liberalismu a končící na krajní levici reprezentované esery a Leninovými bolševiky. Vládní orgány od začátku o existenci těchto skupin věděly, nebyly však ochotny s nimi účinně bojovat. Nejen v Rusku, ale i v zahraničí je sledovala carova tajná policie. Výsledkem však byla pouze věznění, která radikály jen povzbuzovala k další aktivitě. Teprve o desetiletí později pochopily, že lze využít rozdílnosti názorů. Za nejvíce nebezpečné považovaly teroristy rekrutující se původně z narodovoleckých skupin. Stoupence marxismu označily za jednu z extravagantních skupin, která tím, že ostře kriticky vystupuje proti anarchistům (např. Leninova vystoupení v novinách Jiskra), jim pomáhá. Proto Leninovi, Plechanovovi i Martovovi⁸⁷ u vědomí, že budou vystupovat proti anarchistické taktice po krátkém věznění na konci devadesátých let 19. století, umožnily odjezd za hranice. Teprve mnohem později pochopily, že jejich úvahy o úhlavním nepříteli carismu nebyly správné.

---

⁸⁶ Srov. V. L. BURCEV, *Bořba za svobodnuju Rossiju. Moji vospominanija. (1882-1922 gg.). I.*, Berlin 1923, s. 150-151.

⁸⁷ Julij O. Martov byl vůdcem menševické frakce Ruské sociálně demokratické dělnické strany.

Mistrem intriky byl carský policejní důstojník a agent tajné policie (tzv. Ochranky) Sergej V. Zubatov (1864-1917), který pomáhal organizovat umírněnou opozici popa Georgije A. Gaponu (1870-1906), mezi petrohradskými dělníky známého misionáře zakládajícího roku 1904 záhy masové (mělo až osm tisíc členů) Shromáždění ruských továrních dělníků kladoucího si za úkol zklidnit napětí mezi dělníky a aktivovat je v duchu ruského imperiálního cítění. Cílem jeho tzv. zubatovštiny bylo vytvořit legální policii kontrolované dělnické hnutí, které by veřejnosti ukazovalo, jak mu vláda pomáhá.

Obě křídla opozice byla nadšena, když v srpnu 1904 vystřídal na postu ministra vnitra atentátem smrtelně zraněného konzervativního Vjačeslava Plevého liberálnější Pjotr D. Svjatopolk-Mirskij (1857-1914). Věřili, že na tento post nastoupil představitel těch politických činitelů, kteří uvažují o změnách. Připodobňovali ho k již zmíněnému ministru financí Sergeji Juljeviči Wittemu, který byl v jejich očích prosazovatelem liberálních a demokratických reforem. Svjatopol-Mirskij se ve svém programovém projektu, který vyhlásil 16. září 1904, zaštilil heslem *důvěra ke společnosti*. Aby ji získal, omezil represe: vyhlásil amnestii pro spisovatele, kteří za svoji práci byli ve vyhnanství, omezil cenzuru a povolil vydávání nových periodik. Neřešil však sociální situaci mas, a tak se záhy vzedmula vlna dělnických stávek provázená nepokoji na vesnici, v armádě i mezi studenty. Teprve nyní opozice pochopila, že její povrchní pohled nepochopil, že reformní úvahy Svjatopolka-Mirského a Witteho se soustředily výhradně na ekonomickou strukturu, na průmysl a rolnickou prvovýrobu (nahrazení občin volnějším korporativním sdružením, zvýhodněním středně bohatých rolníků tzv. kulaků apod.), nikoli na skutečnou sociální či politickou rovinu. Pokud se u nich objevily úvahy o politických změnách, pak až pod vlivem poznání radikalizace společnosti, tedy jako stanovisko, vynucené vnějšími okolnostmi, nikoli vnitřním přesvědčením. Proto ani reformní návrhy Witteho či Svjatopolka-Mirského nikam nevedly a nebyly alternativou ruského vývoje, za jakou ji někteří pozdější emigranti vydávali. Na otázku proč, lze odpovědět stručně a jasně: Na nevýrazné zásahy, které navrhovali Witte či Svjatopolk-Mirskij již bylo pozdě. Ruský stát měl před sebou jen dvě možnosti: buď rázně změnit ruský zemědělský systém a přeměnit ho v nájemně kapitálový a jeho prostřednictvím zajistit obyvatelům impéria obživu nebo konzervovat stávající postup a počítat s tím, že v dohledné době přeroste nespokojenost v revoluci. Car, vláda a v podstatě i liberalizující činitelé zvolili druhé řešení.

Že taková je situace, upozornila jako první liberální opozice, která v zahraničí ustavila liberální skupinu Svaz osvobození. Tatáž organizace připravila na říjen 1904 setkání zástupců různých vrstev ruské opozice. Na konzultativní schůzce v Paříži hodlala sblížit různé opoziční představy na liberálně demokratických zásadách. Iniciovala vznik Svazu svazů, který již v květnu 1905 v čele s významným liberálním politikem a historikem Pavlem Nikolajevičem Miljukovem (1859-1943) nabízel na bázi sjednocené liberální platformy liberálně demokratizující řešení krize. V Paříži bylo v říjnu 1904 zdůrazněno, aby byly prostřednictvím zemstevních organizací vydávány rezoluce o nezbytnost ústavy, aby ústavu propagoval připravovaný zemstevní sjezd, aby se ve všech částech Ruska konaly při příležitosti čtyřicátého výročí zavedení soudní reformy politické bankety a aby se ke Svazu svazů připojily profesní organizace.

Zemstevní sjezd byl připraven na listopad 1904. Svjatopolk-Mirskij nejprve s jeho konáním souhlasil, když však proti němu zaútočili konzervativní politici za to, že zástupci zemstev chtějí diskutovat o politických otázkách a směřovat k platformě opozičních požadavků přednesených na pařížském setkání, vydané povolení ke konání sjezdu zrušil. Nicméně sjezd se i přesto v jakési tolerované ilegalitě uskutečnil, aniž by Svjatopolk-Mirskij proti němu zasáhl.

Na listopadovém zemstevním sjezdu byl zformulován program další práce zemstev. Aby byl naplněn, sjezd požadoval zavedení občanských práv a svolání celoříšského voleného zákonodárského orgánu. Představitelé zemstev si uvědomovali, že se jedná o radikální požadavek, a proto byly ochotni ustoupit k volenému poradnímu orgánu, který by byl předstupněm v budoucnu zvoleného ústavodárského shromáždění.

Jak program, tak s ním související požadavky byly vzápětí tlumočeny nejen Svjatopolku-Mirskému, ale i carovi. Car je odmítl, Svjatopolk-Mirskij váhal. A tak se na Svjatopolka-Mirského ze strany konzervativců a tradicionalistů snesla snůška kritik. Byl obviňován z přílišné tolerance vůči opozici, z politiky, která vede k narušení harmonického vývoje ruského impéria a sociálního smíru. Kritiky vyústily v obvinění Svjatopolka-Mirského ze slabošství a neschopnosti.

Svjatopolk-Mirskij rozhodně nechtěl narušit základní politický princip ruského impéria - samoděržaví. Byl sice ochoten s opozicí vyjednávat, ale o jeho skutečném postoji vůči opozici nejlépe svědčí jeho kategorické stanovisko, že konstituci, která by jasně a zřetelně vymezila práva a povinnost státních institucí, cara a občanů není pro Rusko nutná. Dokonce hájil opak, tedy názor, že ústava je pro Rusko nevhodná,

protože by narušila Rusku tradicemi vžitý princip důvěry a oddanosti a tím vnesla do ruského veřejného myšlení chaos a zmatek.

Přes výše uvedené postoje Svjatoslav-Mirskij přesvědčil cara, aby 12. prosince 1904 zveřejnil výnos, který ukládal výboru ministrů zamyslet se nad ruským zákonodárstvím a nad případným rozšířením občanských svobod, přesněji zrušením některých omezení. Politická podstata, tj. samoděržavný princip tím nikterak nebyla dotčena. Svjatoslav-Mirskij tehdy vyhlásil, že samoděržaví je pravou a jedinou formou vlády v ruském impériu, a že nesmí být nikdy a nijak narušena.

Konzervativci a tradicionalisté ve snaze diskvalifikovat Svjatoslava-Mirského označovali opoziční hlasy za největší problém Ruska. Pokud se však jednalo o liberály, jichž byla v zemstvech většina, neměli v tom pravdu. Jednak podstatně nebezpečnější byli radikálové nekladoucí si ve svých populistických výkřicích hrozících destrukcí samoděržaví žádné skrupule, a jednak daleko větším nebezpečím než liberální opozice byly důsledky nesmyslného vedení války s Japonskem. V únoru 1904, kdy válka vypukla, sice značná část ruské společnosti věřila v ruský úspěch, avšak řada katastrofálních porážek ukázala neschopnost Ruska bojovat s takovým protivníkem. Armáda žádala nové finance, výzbroj, výstroj, nové bojovníky. Boj o Port-Arthur trval 157 dní. Stál tisíce životů ruských vojáků. A to ještě nebyl vrchol vojů: daleko největší bitva se odehrála v únoru 1905 u Mukdenu, kde bylo ztraceno více než devadesát tisíc mužů. Bojeschopnost ruské dálněvýchodní armády byla velmi vážně ohrožena.

Tak jako každá válečná prohra, tak i tato upozornila na problémy uvnitř impéria. Nicméně čelní představitelé tvrdili, že válka s Japonskem neměla na masu žádný vliv: vždyť se odehrávala prakticky mimo ruské území. Ekonomické, sociální a koneckonců i morální aspekty porážky byly bagatelizovány. Přesto car Mikuláš právě po ukončení neslavné rusko-japonské války souhlasil s některými reformami. Takovými, které podle jeho mínění měly vyřešit všechny problémy impéria. Ani v září roku 1905 ještě nechtěl měnit politickou podstatu. Pouze byl ochoten udělit některé občanské svobody a nabídnout opozici v duchu někdejší politiky Svjatoslava-Mirského dialog. Byl však, na rozdíl od Svjatoslava-Mirského přesvědčen, že si v něm podrží vůdčí pozici a tím i rozhodovací pravomoci při jakémkoli řešení.

Ani tyto nevýrazné carovy ústupky nebyly výsledkem jeho poznání chodu impéria. Aby je car vyhlásil, muselo dojít k řadě sociálních nepokojů, stávek a demonstrací. Bez tlaku zdola by se Mikuláš k takovému kroku nikdy neodhodlal.

První vlna nespokojeností, která měla zajistit kontinuitu s nepokoji z podzimu roku 1904, vypukla na samotném počátku roku 1905. Do jisté míry byla náhodnou a pramenila z nedorozumění. V Putilovském závodu bylo propuštěno několik dělníků. Dílčí konflikt vyústil ve velkou stávku, která se 21. ledna (podle ruského juliánského kalendáře 8. ledna) stala všeobecnou. Dne 19. (6.) ledna 1905 se tak jako každý rok uskutečnilo v Petrohradě tradiční tříkrálové tedy v duchu převažujícího náboženského ritu vedeného procesí. Podle zvyku se ho zúčastnil i car Mikuláš. Nálada lidu nebyla sice vzhledem ke špatnému zásobování potravinami dobrá, nicméně cara nikdo během tohoto dne nekritizoval. Přesto došlo k incidentu, který již tak vypjatou atmosféru zhoršil. Z pušky jednoho z hlídkujících vojáků vyšel náhodný výstřel právě v okamžiku, kdy kolem procházel car. Nikomu se nic nestalo, nicméně car a jeho družina se domnívali, že došlo k pokusu o atentát. Ministr vnitra a náčelník petrohradské policie dostali za úkol důkladně vyšetřit, jak k tomu došlo a který atentátník či celá nihilistická skupina za tím stojí.

Následujícího dne se sešli u popa Gapona delegáti Shromáždění ruských továrních dělníků, aby v odkazu na připravovanou všeobecnou stávku připravili pro cara prosebnou petici. Chtěli ho jejím prostřednictvím především informovat o svých tíživých životních podmínkách. Na uvedeném setkání bylo rozhodnuto, že v neděli 9. ledna se uskuteční další procesí, jehož cílem bude carský palác: v závěru carovi dělnická delegace vedená Gaponem v Zimním paláci předá petici.

Gapon, který byl jako jeden z předáků organizovaného dohledu nad dělníky ve spojení s policií, o zamýšlené akci informoval politické a policejní představitele Petrohradu. Následujícího dne se proto uskutečnila schůzka ministra vnitra Svjatopolka-Mirského, pozdějšího petrohradského generálního gubernátora a náměstka ministra vnitra Dmitrije F. Trepova (1855-1906), tajného rady, pozdějšího ministerského předsedy Vladimíra M. Kokovcova (1853-1943) a představitelů petrohradské policie a petrohradského vojenského okruhu. Dospělo se na ní k závěru, že situace v Petrohradě je nyní zjitřená a natolik nepřehledná, že se car oprávněně obává útoku na svoji osobu. A nejen car, ale i další čelní představitelé státu a města Petrohradu. Je proto nezbytné minimalizovat masová setkání, a pokud už se uskuteční, pak nedopustit, aby se dostala ke kontaktu s osobami, kterým hrozí napadení. Připravovaná Gaponova akce byla označena za rizikovou. Byla proto v celém městě přijata mimořádná bezpečnostní opatření, přičemž hlavní důraz byl položen na carovo sídlo v Zimním paláci. Palácové náměstí svou pěti hektarovou rozlohou vévodí celému

městu. Dominuje mu čtyřicet sedm a půl metrový Alexandrovský sloup vztyčený v roce 1834 na oslavu vítězství nad Napoleonem. Palácové náměstí obklopuje palác Admirality, budova Hlavního vojenského štábu a Zimní palác. Bylo proto přirozené, že procesí směřovalo právě sem.

Na poradě u Svjatopolka-Mirského bylo dohodnuto, že v zájmu ochrany všech ohrožených osob musí být učiněno vše pro to, aby procesí za žádných okolností nepřiblížilo pod carova okna v Zimním paláci. Ke splnění tohoto úkolu byly uvedeny do stavu mimořádné pohotovosti vojenská jednotky, které plnily úlohu pozdějších vojsk ministerstva vnitra, tedy byly v Petrohradě dislokovány jako pomocné jednotky pro zajištění klidu.

Dne 9. ledna se po ranních bohoslužbách vydalo z různých petrohradských kostelů několik tisíc Petrohraďanů včetně žen a dětí s ikonami a církevními prapory k Palácovému náměstí. Postupně se slévaly v jeden proud, v jehož čele krácel pop Gapon. Policie se jejich cestě nejprve snažila zabránit zdviženými mosty, poté již ve spojení s vojskem přehrazením přístupových cest k Palácovému náměstí. Nic však nepomohlo, dav vstoupil na Palácové náměstí a krácel pod carova okna. Ta střežil kordon vojáků s puškami připravenými k výstřelu. V okamžiku, kdy se i přes opakovaná varování dav přiblížil, ozvala se střelba. Dav se však tlačil dál. Byl tak početný, že ti, kteří byli vzadu, nemohli vědět, co se děje vpředu. Vojáci propadli panice a učinili vše pro svoji záchranu. Další salvy si vyžádaly další mrtvé a zraněné. Dav se zastavil a začal v panice prchat. Řada lidí byla ušlapána. Další pronásledovali policisté na koních s tasenými šavlemi. Následky byly děsivé: krvavé řeži padlo za oběť na tisíc osob, dalších více než pět tisíc bylo raněných. Tak skončila událost, která se zapsala do dějin jako Krvavá neděle.

Car se o tragédii dozvěděl zanedlouho. Očití svědci tvrdili, že byl informací zděšen. Patrně ano, protože krveprolití bylo zbytečné. Dne 22. (9.) ledna 1905 v Zimním paláci nebyl. Na naléhání náčelníka petrohradské policie odjel v noci do své rezidence v Carském Selu (dnes Puškino). Tam pak po několik dní přijímal představitele vlády a další přední politické činitele, kteří mu referovali o dění v Petrohradě. Např. o skutečnosti, že se procesí 22. (9.) ledna zúčastnilo na sto čtyřicet tisíc lidí. Mnohem později se dozvěděl, že petrohradské události se projeví stávkami a demonstracemi i v dalších částech Ruska a že vlastně Rusko v důsledku Krvavé neděle zachvátila doposud největší vlna nespokojenosti a kritiky.

V duchu ruské tradice bylo třeba najít konkrétního viníka. Na doporučení konzervativních kruhů za něj car označil Svjatopolka-Mirského. Vyčetl mu, že jeho politika byla od samotného počátku slabá a bezzásadová. Konstatoval, že Svjatopolk-Mirskij na svůj úřad nestačí, a že politika kompromisů, kterou Svjatopolk-Mirskij prosazoval, není pro Rusko vhodná. Odvolal ho z postu ministra vnitra a na jeho místo jmenoval 18. února konzervativně smýšlejícího Alexandra Grigorjeviče Bulygina (1851-1919). Jemu ku pomoci, ale v podstatě na jeho dohled, určil konzervativními názory známého Dmitrije F. Trepova. Trepov se stal nejen náměstkem ministra vnitra, ale i petrohradským generálním gubernátorem, tedy člověkem, zodpovědným v hlavním městě za administrativní, policejní i vojenský dohled.

Ke zklidnění situace měl Bulyginovi a Trepovi pomoci carský reskript, kterým Mikuláš II. oznamoval vytvoření komise, která připraví návrh na svolání státního poradního orgánu voleného zástupci lidu. Tato komise se za Bulygina předsednictví vskutku záhy sešla a vydala pokyn, aby zemstevní, šlechtická a různá profesní sdružení podala návrhy na zřízení zastupitelského orgánu, nazvaného podle staroruské tradice Státní дума.

Souběžně s touto komisí car obdobně vytvořil komisi pro dělnickou otázku. Její zřízení bylo výsledkem carova slibu, který dal delegaci petrohradských dělníků (přesněji intelektuálů zastupující dělníky), již car po bedlivém prolustrování jednotlivých jejich členů přijal měsíc po Krvavé neděli. Na ní car emotivně vyjádřil, jak si váží práce prostých lidí, jak se snaží zmírnit jejich životní útrapy a jak bude do budoucna činit vše proto, aby jejich postavení zlepšil. Sliboval zřízení speciální komise (subkomise), která zevrubně a objektivně zmapuje postavení dělníků a jejich životní podmínky a navrhne mu řešení problémů.

Komise pro dělnickou otázku se v průběhu jara a léta 1905 vskutku několikrát sešla, k žádnému podstatnému závěru však nikdy nedošla. Dělnická otázka, tak jak byla slibována, nikdy řešena nebyla. Přitom se životní podmínky dělníků stále více zhoršovaly. Bylo proto přirozené, že se na jaře 1905 vzedmula vlna stávek a demonstrací, které zachvátily daleko větší okruh měst a vesnic, než stávky v lednu. Nespokojenost se projevila rovněž ve vojsku a námořnictvu. V červnu 1905 propuklo povstání na křižníku Kníže Potěmkin Tauridský. Vědět o sobě dala i umírněná opozice, nespokojená s nerealizovanými sliby. Liberální zástupci v zemstvech a městských dumách vytvářeli rezoluce, v nichž již zcela jednoznačně požadovali politické změny v konstitučním smyslu. Např. v dubnu 1905 se v Moskvě uskutečnil sjezd zemstev, jehož

ústředním tématem byla rolnická otázka. K ničemu podstatnému ve smyslu řešení rolnické otázky sice nedospěli, ale jednání mělo mimořádný význam pro další prezentování liberálně politických požadavků: tedy občanských svobod, celostátního zastupitelského systému a nově i ústavy.

V květnu 1905 se na bázi uvedených požadavků liberální činitelé zemstev sblížili s činiteli z městských dum natolik, že vypracovali společný projekt konstituce. Car by patrně byl ochoten o něm jednat, byl však ve dvojím ohni. Tak jak sílily hlasy radikální a umírněné opozice, dávaly o sobě vědět i hlasy konzervativních a tradicionalisticky orientovaných činitelů. Prostřednictvím shromáždění šlechticů prezentovaly požadavek upevnit tradiční politický systém. Žádali sice svolání zemského sněmu, ale ten chápali v duchu staroruské tradice jako carův poradní orgán složený převážnou měrou z privilegovaných vrstev.⁸⁸

Vzhledem k osobnímu přesvědčení cara, že samoděržavný systém nesmí být nikterak narušen a že by bylo vhodné naopak posílit pozice tradiční opory ruského trůnu - šlechty -, s rozhodnutím váhal. Dal např. průchod zákonu o náboženské toleranci [30 (17.) dubna 1905], to, co by se mělo týkat politického systému, však odkládal. Spoléhal se na konzervativní vládu, některé záležitosti ovšem konzultoval i s činiteli nakloněnými umírněným reformám. Opět ke dvoru povolal Sergeje Ju. Witteho a vedle pověření, aby vyjednal s Japonci mír, s ním debatoval o případných ekonomických a politických změnách.

Car Mikuláš nikdy nebyl autoritativní osobností. Tím se mimořádně lišil od svého otce. V hierarchii ruských panovníků byl spíše nerozhodný, často se od okolí nechávajícím ovlivnit panovníkem. V jeho rozhodnutích hrál roli mysticismus, víra v ruskou duši a strach z toho, že by svým rozhodnutím uškodil síle a velikosti impéria. Proto se upínal k osobnostem typu Grigorije Je. Rasputina (1869-1916) zvaného Nových upevňujících v něm víru v neomylnost.

Novou revoluční vlnu zahájily masové oslavy 1. máje, konané po celé zemi. Proletariát tento den oslavil demonstracemi a politickými stávkami, kterých se zúčastnilo na 220 tisíc dělníků. O dva týdny později, 25. (12.) května 1905 následovala stávka textilních dělníků v Ivanovo-Vozněsensku. Té se zúčastnilo sedmdesát tisíc dělníků. V červnu vypukla povstání v Polsku, na Ukrajině, v Bělorusku, Povolží a

---

⁸⁸ Srov. Alexandr A. KIZEVETTER, *Na rubeže dvou století. (Vospominanija 1881-1914)*. Praga 1929, s. 385.

Zakavkazsku. Dne 27. (14.) června vzplanulo povstání na křižníku Kníže Potěmkin Tauridský, největší lodi černomořské flotily.

V polovině roku 1905 se však Rusko zmítalo v takovém množství revolt a mírnějších i radikálnějších projevů nespokojenosti, že nemohlo být pochyb, že se odehrává revoluce. Bylo jen otázkou, zda má impérium dostatek sil, aby ji utopilo v krvi, jak žádali konzervativci. Mikuláš se domníval, že nikoli, a proto alespoň zprvu volil cestu kompromisu. Věřil, že lavírováním a ústupky dosáhne uklidnění situace a že později bude opět moci samoděržavný systém posílit.

Dne 19. (6.) srpna 1905 Mikuláš II. vydal manifest o zřízení Státní dumy a o volbách do ní. Podle zákona se ruští občané pro tyto volby dělili na tři volební kurie. Volebního práva byly zbaveny ženy, vojáci a mladší dvaceti pěti let. Dalším carovým významným ústupkem bylo jeho vyhlášení univerzitních svobod. Stalo se tak o tři týdny později – 9. září (27. srpna). Nicméně v polovině září 1905 opět vypukly stávky a demonstrace. Zahájili je moskevští pekaři a tiskaři, k nimž se na počátku října připojili dělníci v Petrohradě. Dne 20. (7.) října byla vyhlášena generální stávka na železnici. Lavinovitě se šířila z moskevského uzlu všemi směry. O pět dní později již nevyjely vlaky ani z Petrohradu či Varšavy. K tomu začali stávkovat zaměstnanci telefonu a telegrafu. Stávky se pak dotkly všech sfér činnosti: od továren po školy. Hospodářství ruského impéria začalo kolabovat. V četných městech se objevily barikády, stávkující se scházely na shromážděních a schůzích. Hlavními požadavky, které na nich zaznívaly, byly amnestie uvězněných za politické delikty, občanské svobody, osmihodinový pracovní den, ústavodárné shromáždění. Na jednom z takových shromáždění se 23. (10.) října večer zrodil návrh vytvořit radu dělnických zástupců, která by petrohradské (a později snad nejen petrohradské), doposud živelně se šířící akce, koordinovala. Dne 26. (13.) října 1905 se sešel spontánně vytvořený petrohradský sovět dělnických delegátů. Byl tvořen třiceti členy. Na jeho prvním zasedání bylo dohodnuto vyhlásit všeobecnou politickou stávku a vyzvat všechny petrohradské podniky k volbám dělnických zástupců do sovětu. Těch se pak postupně v petrohradském sovětu scházelo stále víc, až na svém vrcholu, na konci listopadu 1905 byl tvořen pěti sty šedesáti dvěma delegáty.

Ustanovení petrohradského sovětu dělnických zástupců na podzim 1905 bylo výsledkem spontánní dělnické aktivity. Nikoli výsledkem kroků nějaké politické strany, bolševiků, jak se později snažila tvrdit sovětská ideologie, již vůbec ne. A navíc je třeba aktivitu sovětu dát do souvislosti s činností liberální opozice. Protože ani ona nemlčela.

Již na konci jara 1905 její představitelé konstatovali, že skončila fáze oddělených politických akcí a že je nyní nezbytné vytvořit jednotnou liberální politickou stranu. K ustavení dvou velkých liberálních politických stran - radikálnějších konstitučních demokratů (tzv. kadetů) a umírněnějších oktjabristů, pod jejichž vedením byly prosazovány politické požadavky liberální opozice, došlo ve druhé polovině října 1905.

Minimálně od srpna 1905 se v Rusku odehrávaly tak závažné věci, že značná část ruské společnosti nabyla přesvědčení, že staré Rusko umírá a že se rodí Rusko nové.⁸⁹ Nemalou měrou k tomu přispěl samotný car, který 21. (8.) října pod tlakem dění navázal opět rozhovor s bývalým ministrem financí a bývalým předsedou výboru ministrů S. Ju. Wittem. Označil ho za realistického politika schopného najít optimální politickou a ekonomickou alternativu. Když car slíbil, že přebuduje výbor ministrů v radu ministrů, která bude koncipována po vzoru západních zemí, Witte souhlasil s tím, že se ujme jejího řízení. Oficiálně se tak stalo 31. (18.) října. Avšak již několik dní před tím splnil Witte další významný úkol. Zkoncipovat manifest, ve kterém car sliboval darovat lidu demokratické svobody a vytvořit zákonodárnou Státní dumu. Car k tomuto svolil po dlouhých váháních. Vyjednával současně s Wittem i jeho antipody konzervativním Ivanem L. Goremykinem (1839-1917). Stál v podstatě před dvěma alternativami: buď dát Rusku svobody a konstituci nebo nastolit diktaturu.

Witte nebyl stoupcem konstituce. Nicméně v situaci, ve které se Rusko zachvácené stávkami a demonstracemi ocitlo, neviděl lepší řešení než její vytvoření. Diktátorem nechtěl být ani on, ani Goremykin. Na carovo konečné rozhodnutí však měl zřejmě ještě někdo jiný: jeho strýc velkokníže Nikolaj Nikolajevič (1856-1929), pozdější vrchní velitel ruských vojsk, který cara upozornil na problémy, které jsou po prohrané válce v armádě.

Witte prakticky přes noc zkoncipoval s carovým nejvěrnějším poradcem knížetem Vladimírem P. Meščerským (1839-1914) manifest: 30. (17.) října ráno byl uveřejněn: rušilo se samoděržaví. Rusko se stalo konstituční monarchií. Byly vyhlášeny občanské svobody. Státní дума obdržela politická práva. Následujícího dne vyšel petrohradský lid do ulic, aby oslavil vítězství. Brzy se však ukázalo, že se vlastně nic nezměnilo. Přesto se obyvatelé Petrohradu věnovali různým diskusím a mítinkům, na nichž je představitelé různých politických uskupení přesvědčovali, že jejich názor je nejsprávnější.

---

⁸⁹ Srov. Vladimir L. BURCEV, *Bor'ba za svobodnuju Rossiju*. Sankt-Pererburg 2012, s. 159.

Vrcholná politika šla mezi tím svým vlastním tempem. Witte zahájil rozhovory se zástupci společenských organizací a nabídl těm z nich, aby vstoupili do ministerského kabinetu. Ti však s odvoláním se na fakt, že vláda bude i nadále složena především z nekonstruktivních konzervativců, odmítli.

V posledních říjnových dnech a v listopadu vypukla řada povstání námořníků a vojáků v Kronštadu, Vladivostoku, na Černém moři. Tato a další vystoupení se carismu podařilo potlačit. Potom začal nápor na sověty. Za této situace moskevský sovět, v souladu s usnesením městské konference bolševiků, schválil rozhodnutí o generální stávce a o jejím přechodu v ozbrojené povstání. Dne 20. (7.) prosince politická generální stávka začala. Toho dne byli zatčeni vedoucí představitelé bolševiků Virgilij L. Šancer (1867-1911) a Michail I. Vasiljev-Južin (1876-1937). O dva dny později, 9. prosince podnikla vojska četné útoky na stávkující a 23. (10.) prosince byla již značná část města pokryta barikádami a vedla nerovný hrdinný boj proti trestním oddílům. Hromadným střelením povstalců bez soudu a vyšetřování oslavil carismus porážku povstání. Velkého rozsahu dosáhla v prosinci 1905 revoluční vystoupení na venkově. Rolníci zapalovali statkářské usedlosti a obsazovali statkářskou půdu. Revoluční výbuchy v různých končinách Ruska nesplynuly do jednotného celoruského povstání, akcím proletariátu se nedostalo dostatečné podpory od rolníků a vojáků.

Léta 1906-1907 se vyznačovala ústupem a slábnutím revoluční vlny. Proletariát však neustupoval bez boje. Stávky si nadále udržovaly politický charakter, měly však už spíš obranný ráz proti perzekučním akcím úřadů. Carské úřady tvrdě vystoupily proti revolučním dělníkům i rolníkům. Na sedmdesát pět tisíc aktivních revolucionářů bylo vsazeno do žalářů, na čtrnáct tisíc jich bylo zabito, zastřeleno nebo popraveno.

V létě roku 1906 znovu začaly stávky v závodech a rolnická vystoupení, vypukla námořnická povstání v Sveaborgu (dnešní Suomenlinna ve Finsku), v Kronštadu a Revelu (dnešní Tallinn). Ministerský předseda Stolypin reagoval na novou vlnu ustupující revoluce především zřízením stanných soudů, které vynášely rozsudky smrti nad účastníky osvobozeneckého hnutí, aniž seobeméně dbaly zákonů. Potom zahájil politiku potlačování revoluce: zaváděl na vesnici nový systém sociálních vztahů, který měl podle jeho záměru podlomit základ revolučního hnutí rolnictva. Dne 22. (9.) listopadu 1906 byl vydán výnos dovolující vystupování rolníků

z obcí a přidělení pozemku, který obdělávali jako členové obcí, do jejich vlastnictví. Což stanovilo pro zbohatlé rolníky různé úlevy při jejich odchodu z obcí.

Mikuláš II. v dubnu 1906 vyhlásil ústavu a po předchozích volbách v témže měsíci svolal Státní dumu jako dolní komoru parlamentu. De iure Rusko přestalo být samoděržavím a změnilo se v konstituční monarchii. Praktická politika následujících měsíců a let však jako by tuto změnu nezaznamenala. Např. kvůli údajnému překročení politických kompetencí car záhy po ustanovení do funkce první i druhou státní dumu rozpustil a následně vždy měnil volební census tak, aby liberálové a demokraté nemohli získat ve Státní dumě většinu. Podobně tomu bylo i s dalšími reformami, jako v říjnu 1905 vyhlášenou svobodu tisku, projevu a shromažďování. Projevy nespokojenosti proto nenechaly na sebe dlouho čekat.

V říjnu 1905 byla mezi jiným vyhlášena svoboda spolčování. Poprvé v historii Ruska mohly začít legálně fungovat politické strany. Mnohé z nich existovaly již několik let, ilegálně. Nevznikaly proto, ale jen vystoupily ze své ilegality. Šlo o široké politické spektrum, od konzervativních pro monarchistických stran typu strany Archanděla Michaela či Archanděla Gabriela, přes liberální typu okťabristů a konstitučních demokratů po sociálně levicové jako byli trudovici, menševici, bolševici a eseri. Menševici a bolševici v roce 1905 sice ještě vystupovali pod hlavičkou jedné strany – ruské sociální demokracie, od svého prvního skutečného sjezdu, který se uskutečnil v Londýně v roce 1903, však již byli organizačně i programově výrazně odlišeni. K jejich definitivnímu oddělení došlo v roce 1912. Lenin totiž od roku 1903 šel důsledně za konstituováním elitářské strany plnící roli jakéhosi radikálně revolučního předvoje, strany profesionálních revolucionářů složené z intelektuálů jakýmsi nájemním (žoldněrským) způsobem připravujícím teorii revolučního převzetí moci.

Na úsvitu roku 1914 se přesto zdálo, že typ vypjatého radikalismu reprezentovaný Leninem není v Rusku jediným uchazečem o moc. Politický život v Rusku sice silně inklinoval doleva, ale levice byla velice různorodá s těžištěm zhruba mezi kadety a esery. Většina obyvatel neměla o Leninovi a jeho hnutí ani tušení. Navíc relativní porážka revoluce z roku 1905 zbavila iluzí nemalou část inteligence, pokud jde o posvátné pojmy pokroku, materialismu a lidové revoluce; tento posun se projevil v podivuhodném, sebekritickém sborníku inteligence, jenž vyšel roku 1909 pod názvem *Vechi* (Milníky).

V celkové výrobě se Rusko stalo roku 1914 pátou největší průmyslovou velmocí světa, za Spojenými státy, Německem, Velkou Británií a Francií. Dostalo se dokonce před Rakousko-Uhersko, Itálií či Japonsko.

Dne 30. (17.) července 1914 Rusko vstoupilo do první světové války. Během ní mobilizovalo jedenáct milionů vojáků. Do počátku roku 1917 jich tři miliony ztratilo (což v absolutních číslech představovalo nejvíce ze všech válčících zemí), zhruba osm milionů jich na počátku roku 1917 ještě pobývalo na frontové linii táhnoucí se třemi tisíci dvěma sty kilometry od Pobaltí až k Černému moři. Všichni, kdo válečná jatka přežili, přivykli násilí jakožto běžnému životnímu způsobu. Přitom se zdálo, že nezměrné lidské oběti nejsou k ničemu: carská armáda kráčela od porážky k porážce a do roku 1917 ztratila podstatnou část západních gubernií říše. Je nepochybné, že morální povaha bolševické revoluce byla dědictvím války, v níž se zrodila.

Přesto oproti všeobecně rozšířenému názoru nezaujímaloby obyvatelstvo ruského impéria až do počátku léta 1917 protiválečný postoj. Jeden z očitých svědků událostí února 1917, bolševik Nikolaj N. Suchanov (1882-1940) uvedl: *„Řadový voják v Petrohradě by nejen nenaslouchal řečem o míru, ale nepřipustil by ani pouhou narážku na něco podobného, byl by připraven okamžitě probodnout bajonetem zrádce, který otevírá dveře nepříteli“*.⁹⁰ Bolševici, kteří považovali konec nepřátelství za předeheru občanské války a klíč k moci, se propagandě proti válce opatrně vyhýbali.

Nicméně válka přispívala k dezorganizaci hospodářství, zejména průmyslu. Zemědělství na tom bylo jen o něco lépe. Jenomže blokáda ruských přístavů u Baltu a Černého moře zcela zabránila vývozu obilí a dovozu nezbytných průmyslových zařízení a spotřebního zboží. Co se týče potravin, nastal paradox: v Rusku bylo sice poměrně dost obilí, ale rolníci jej neprodávali. Nebylo zač toto obilí směniti. A tak města záhy pociťovala potravinovou nouzi. Situaci zhoršovala válečná výroba, která zmonopolizovala dopravu, průmysl a těžbu paliv. Nakonec propukla obrovská inflace. Vláda totiž válečné výdaje, které činily do 1. března 1917 třicet devět miliard rublů, hradila překotně tištěnými bankovkami.

V každé válce se výkonná moc posiluje na úkor moci zákonodárné a soudní. V Rusku byl tento proces o to výraznější, oč byl více spojen s nostalgií cara Mikuláše II. k takové formě vlády, kterou zdědil od svých předchůdců, tedy ke klasickému

---

⁹⁰ Srov. Nikolaj N. SUCHANOV, *Zapiski o revoljucii*, Berlin 1923, s. xxx

samoděržaví. Rád tedy využil válečné situace k obnovení absolutistického rozhodování. S ohledem na válečný konflikt by stále ještě patriarchálnímu Rusku tento krok patrně příliš nevadil. Co ale veřejnost dráždilo, to byla skutečnost, že velké politické pravomoci přenechával příslušníkům carské rodiny [v Rusku neoblíbené carově manželce Alexandře Fjodorovně přezdívané Alix (1872-1918), svým strýcům a bratrancům – tedy velkoknížatům) a politicky neschopným osobám (Rasputinovi, ministrům typu ministra vnitra Alexandra D. Protopopova (1866-1917), trefně označovaným termínem kariévní byrokrati].

Liberální opozice za této situace podnikla jakýsi protipuč vytvořením Progresivního bloku. Ten sahal od kadetů až po umírněné konzervativce. Od podzimu 1916 vedl silnou proticarskou kampaň a požadoval sestavení vlády, jež by se těšila důvěře národa – což vlastně znamenalo opravdovou ústavu.

Podobně jako na počátku 21. století jsou některé zimy mírné, byly poměrně mírné i válečné zimy let 1914-1915 a 1915-1916. Zima 1916/17 jako by pak chtěla vše vynahradit. Teplota klesla tak nízko, že i fungující zbytky zásobování ruských měst zkolabovaly. Provoz petrohradských pekáren musel být zastaven, kvůli nedostatku pohonných hmot, byly uzavřeny některé továrny a z práce tak vyřazeny desetitisíce dělníků. Car ubezpečený Protopopovem, že má situaci pevně v rukou, odjel 7. března (22. února) na frontu. V Petrohradě pobýval od prosincového pohřbu Grigorije Rasputina.

Následujícího dne se v Petrohradě v důsledku drahoty, hladu a lelkujících pracujících, jejichž továrny byly kvůli nedostatku uhlí zavřeny, vzedmula protestní vlna. Dne 23. února, podle v ostatní Evropě tehdy již několik století užívaného Gregoriánského kalendáře to bylo 8. března, tedy při příležitosti oslav Mezinárodního dne žen, vyšlo v Petrohradě do ulic více než čtyři sta tisíc dělníků. Petrohrad měl tehdy dva miliony obyvatel. Často se tvrdí, že této masové demonstraci předcházely stávky. Ve skutečnosti se sice jednalo o velká shromáždění dělníků, nikoli však kvůli stávkám. Dělníci kvůli špatnému zásobování surovinami a zimě v továrnách pracovat nemohli. A proto raději vyšli do ulic, než aby zůstali doma. Mnozí navíc domov v Petrohradě neměli. Byli to nájemní dělníci, kteří přišli z venkova s cílem snáze si ve městě vydělat peníze a poté se opět na venkov ke svým rodinám vrátit. V Petrohradě žili v ubytovnách, ve kterých se pro jejich malý počet často na jedné posteli dva či tři střídali. Navíc kvůli nedostatku topiva v příbytcích hrozilo podchlazení. Pohyb, byť i

na mrazu, přece jen zahřál. A to již nemluvě o blízkosti tělesného tepla, je-li při takové demonstraci člověk člověku blíž a vykřikují-li se nějaká hesla.

Přes toto jisté zlehčování byly únorové nepokoje dobře mířenou akcí. Nikdo je nevyprovokoval, vypuknuly spontánně a vedení, které se z nich během několika dní v podobně Prozatímní vlády ustavilo, ihned získalo celonárodní podporu. Podobně Sovět dělnických a vojenských zástupců, který původně nebyl chápán jako antipod Prozatímní vlády, ale jako její doplněk vzešlý z lidu. Tedy prezentující názory lidu a rozvíjející o ně pohled vlády. Jenomže socialističtí vůdcové z něj záhy učinili nástroj svých zájmů, prostředek prosazování socialistických vizí.

Dne 12. března (27. února), kdy se situace vyhrotila, car, který pobýval v Hlavním vojenském stanu v Mogiljově, dnes běloruském městě, na doporučení ministerského předsedy Nikolaje D. Golicyna (1850-1925) oficiálně rozpustil Státní dumu. Očekával, že liberálové se jeho rozhodnutí podřídí a tím vnese rozkol do lůna opozice. Jenomže liberálové sdružení ve Státní dumě do Progresivního bloku neuposlechli a vydali se cestou illegality. Ze svého středu okamžitě zvolili prozatímní (dočasný) výbor dumy. Svěřili mu úkol jednat s carem o dalším osudu Ruska. S oznámením, že tento výbor přebírá výkonnou moc, ovšem váhali. Existovala přece carem oficiálně jmenovaná Golicynova vláda. Staletími zakořeněný legitimismus liberálové přece jen respektovali i v takto vyhrocené situaci.

Jenomže masy očekávaly něco jiného než projevy legitimismu. To byla úrodná půda pro socialisty – bolševiky, menševiky a esery. Jednotliví bolševici se pohybovali v ulicích, řečnili a podněcovali další stávky a demonstrace. Jejich vůdce Lenin sice tehdy ještě dlel ve švýcarském Curychu a o únorové revoluci se dozvěděl až z tamních novin se zpožděním, ale přece jen o sobě i bolševici dávali vědět. Nicméně Lenin ještě tři týdny před únorovou revolucí v projevu před socialistickou mládeží konstatoval, že se jeho generace revolučního zvratu patrně nedožije.

Menševici a eseři byli akčnější. Během bolševických řečnění ustavili v Tauridském paláci, sídle Státní dumy po dohodě s Prozatímním výborem Státní dumy Sovět dělnických a vojenských delegátů. Měli pro něj vzor z roku 1905, kdy v Petrohradě za mimořádné aktivity Lva D. Trockého první takový dělnický zastupitelský orgán vzniknul. Do čela tohoto Sovětu se postavil menševik Nikolaj K. Čcheidze (1864-1926), pravá ruka předsedy menševiků Julije O. Cederbauma známého pod pseudonymem L. Martov (1873-1923). Čcheidze okamžitě začal pod hlavičkou Sovětu organizovat komise zabývající se obnovou a udržením pořádku ve

městě, zásobováním, lékařskou péčí. To se pochopitelně setkalo s pozitivními reakcemi Petrohradčanů.

Mikuláš II. na nerespektování svého pokynu o rozpuštění Státní dumy na vytvoření Sovětu zareagoval rozkazem k vyslání trestních oddílů. Prozatímní výbor Státní dumy naopak rozkázal petrohradským jednotkám, aby vrátily zbraně do zbrojnic. Petrohradští vojáci poslechli Prozatímní výbor. Věřili, že tak činí v zájmu prvního kroku k míru, o němž Prozatímní výbor ihned začne jednat. Nikoli v zájmu socialistické revoluce. Jenomže Prozatímní výbor Státní dumy jim přinesl zklamání: mluvil sice o zachování klidu, ale záhy i o pokračování ve válce. To se nejen u vojáků, ale i civilistů nesešlo s nadšením. Vojáci stojící na straně revoluce proto vtrhli do Sovětu a žádali jej, aby rozkaz Prozatímního výboru o odevzdání zbraní zrušil. Tak 14. (1.) března 1917 vzniknul *Rozkaz č. 1, který vedle volby vojenských zástupců do Sovětu nařizoval plnit příkazy Prozatímního výboru Státní dumy jen tehdy, nejsou-li v rozporu s příkazy Sovětu. Předpokládali, že Sovět učiní kroky k míru a Prozatímní výbor se jim podvolí. Ostatně Sovět vzápětí vyhlásil heslo demokratický mír bez anexí a kontribucí.*

Dne 15. (2.) března 1917 byl na základě dohody liberálů, menševiků a eserů a se souhlasem uděleným předchozího dne dosavadním carem Mikulášem II. přeměněn dosavadní prozatímní výbor státní dumy v prozatímní vládu vedenou knížetem Georgijem Je. Lvovem (1861-1925). Menševici a eseri uznali její nadřazení Sovětu, ale nevstoupili do ní. I přesto petrohradské masy věřily, že Sovět bude natolik silný, že zabrání pokračování ve válce. Jak se totiž záhy ukázalo, otázka ruského pokračování ve válce se stala klíčovou politickou otázkou pro osud ruského impéria.

Dne 14. (1.) března 1917, tehdy ještě Prozatímní výbor Státní dumy netrpělivě očekával zprávu svého předsedy konstitučního demokrata Michaila V. Rodzjanka (1859-1924), který měl za úkol přesvědčit v Mogiljově cara k rezignaci. Následujícího dne se Mikuláš II., jehož vlak byl na cestě do Petrohradu zadržen vojáky a vrácen zpět do sídla hlavního vojenského stanu – Mogiljova -, skutečně vlády zřekl. Chtěl tak nejprve učinit zcela v duchu tradičního legitimismu ve prospěch svého syna velkoknížete Alexeje Nikolajeviče (1904-1918). Uvědomoval si sice, že jeho syn je vážně nemocný hemofilik, věřil však, že se naplní vize nedávno zahynuvšího mystika Grigorije Rasputina, že se Alexej nejpozději v roce 1917 zázračně uzdraví. Nechal se však lékaři přece jen přesvědčit, že stávající Alexejův zdravotní stav nedovoluje, aby

se ujal tak náročného úkolu. A tak Mikuláš rezignoval ve prospěch svého bratra velkoknížete Michaila Alexandroviče (1878-1918).

Rodzjanko tedy přijel do Petrohradu s touto zprávou. Stejně jako ostatní liberálové byl navýsost spokojený. Cílem liberálů přece byla skutečná konstituční monarchie, a té se nyní otevíraly dveře. Navíc měl carův příslib, že ještě dříve, než nabude carova abdikace platnosti, bude odvolána vláda ministerského předsedy Nikolaje Golicyna a nahrazena vládou složenou ze členů Prozatímního výboru Státní dumy, tedy ruských liberálů. To se také vzápětí stalo. Nová – Prozatímní – vláda začala pracovat 15. (2.) března 1917.

Jenže velkokníže Michail Alexejevič po dvaceti čtyř hodinovém zvažování o svém carování sdělil, že rovněž on na carský úřad rezignuje. Liberálové v Prozatímní vládě tím byli tak překvapeni, že se nezmohli ani na to, aby Rusko prohlásili republikou. A tak ruské impérium až do 14. (1.) září 1917 de iure fungovalo jako konstituční monarchie, v níž úkoly hlavy státu převzala vláda. Ta také převzala veškerou výkonnou moc. Její slib, že Ústavodárné shromáždění, které bude řešit zásadní politické věci a zejména splní zákonodárnou roli, bude svoláno krátce po demokratických všeobecných volbách během několika týdnů, se zrealizovala. Přesto, že pod tlakem veřejnosti v létě 1917 Prozatímní vláda stanovila, že se sejde 25. (12.) listopadu, Ústavodárné shromáždění se nakonec sešlo až 19. (6.) ledna 1918. To již o demokracii nemohla být řeč. Moc drželi bolševici, kteří měli od 20. (7.) prosince 1917 ustavenou Mimořádnou komisi pro boj s kontrarevolucí a sabotáží, onu nechvalně známou Čeku, represivní aparát proti všem, jakýmkoli způsobem ohrožujícím jejich revoluci, tedy i demokraticky zvolené a demokraticky rozhodující Ústavodárné shromáždění. A tak Lenin bez skrupulí ještě téhož dne, kdy se Ústavodárné shromáždění, v němž sice zvítězily socialistické strany jako celek osmdesát pět procent, ale bolševici získali jen dvacet čtyři procent, kdežto esei čtyřicet procent rozpustil. Jednoduše v tom napodobil vzor cara při rozpouštění první a druhé státní dumy v letech 1906 a 1907. Vždyť přece říjnovým pučem převzal carské kompetence. Jeho slova o rovnosti slova či dokonce o rovnosti podle socialismu byla bohapustým klišé.

Únorová revoluce měla formu krátkého výbuchu. Jejím nejvýraznějším rysem byla neobyčejná rychlost, s jakou dokázala rozložit carský aparát. Starý ruský režim se zhroutil během devíti dnů se, aniž by se zmohl na výraznější odpor. Literární kritik a publicista Vasilij V. Rozanov (1856-1919) k tomu konstatoval: „*Rusko uvadlo*

během dvou dnů, nanejvýš během dnů tří. Dokonce ani The New Times by nemohly ukončit činnost za tak krátkou dobu, jako ji ukončilo Rusko. Je nepředstavitelné, jak rychle se rozpadlo, naprosto celé, na malé kousky. Až na „velké stěhování národů“ dějiny doposud takový převrat nezažily.... Už neexistovala žádná říše, náboženství, armáda ani dělnická třída. A co zbylo? Těžko říci. Zůstaly jen masy.“⁹¹

Třebaže rozbuškou únorového povstání byli petrohradští dělníci, rozhodujícím činitelem se stali rolníci v uniformě. Ti totiž carské vládě vypověděli poslušnost: petrohradští vojáci, a to byli právě ti zmínění „rolníci v uniformě“, odmítli střílet do stávkujících.⁹² Únorová revoluce byla relativně nekrvavou záležitostí. Počet zraněných se odhaduje na tisíc čtyři sta padesát, z toho „jen“ sto šedesát devět smrtelně. O život by ale patrně přišlo daleko víc lidí, kdyby tehdejší zástupce předsedy sovětu Alexandr F. Kerenskij (1881-1970) za cenu svého značného osobního rizika neochránil carské úředníky před lynčováním davem. Na čtyři tisíce carských úředníků se mu vzdalo a bylo jím vzato pod ochranu nové policie. Nejdůležitější z nich včetně carských ministrů byli převezeni do Petropavlovské pevnosti. Dne 7. března pak byla internována i carská rodina. Nikoli ovšem do Petropavlovské pevnosti, ale do svého někdejšího sídla v Carském sele. Tam následujícího půl roku v podstatě v poklidu přežívala. Přitom se jednalo o jejím azylu ve Velké Británii. Po několika měsících oficiálně ohlášené distancování se britské vlády od úvah o převozu carské rodiny do Británie bylo pro Mikuláše II. a jeho rodinu obrovským zklamáním. Tragický osud, stejně jako tragický osud většiny carských úředníků, byl však zpečetěn až říjnovým převratem. „Zmizeli“ v období „rudého teroru“.

Únorová revoluce se rozšířila z Petrohradu do regionů pokojnou cestou. Ve většině okresů carští úředníci prostě odstoupili a moc přešla do rukou zemstev a městských dům nebo nově ustavených místních sovětů.

V den ustanovení Prozatímní vlády, 15. (2.) března, byli amnestováni všichni političtí vězni. Mezi nimi byli propuštěni i členové petrohradského výboru bolševiků. Lenin pobýval v Curychu. Na všeruské konferenci bolševiků, konané od 10. dubna (28. března) do 17. (4.) dubna, se Josef V. Stalin (1878-1953), zastávající společně

---

⁹¹ Srov. Vasilij V. ROZANOV, xxx

⁹² Ruské bezpečnostní složky byly vždy tvořeny rovněž řádnými vojenskými jednotkami. V jejich čele stál vojenský velitel příslušného města. Carská vláda totiž žila v permanentním strachu z lidového povstání. A tak i v době války byly tisíce dobře vyzbrojených vojáků vázány ve městech, kde plnili úlohu pořádkových jednotek.

se Lvem Kameněvem funkci dočasného vůdce, ztotožnil s politikou menševiků. Prohlásil, že nyní je úkolem bolševiků spolupracovat s ostatními „pokrokovými stranami“ na potlačení „kontrarevoluce“.

Prozatímní vláda se v této době pokoušela stabilizovat hospodářskou situaci země. K tomu očekávala dodávky potravin ze zahraničí. Získat je Rusko mohlo jen od spojenců. Ti zato požadovali udržet ruskou frontu. Na počátku dubna 1917 proto ministr zahraničí Pavel Miljukov připravil prohlášení, že Rusko setrvává ve válce. Zveřejnění tohoto prohlášení okamžitě vyvolalo obrovské bouře nevole.

Této situace využil Lenin, který se 16. (3.) dubna krátce před půlnocí objevil v Petrohradě, aby jako „deus ex machina“ definoval v poslední den všeruské bolševické konference jediné správnou cestu. Leninův návrat byl podporován německou vládou, která se tím snažila co nejvíc oslabit bojeschopnost Ruska a přimět je k uzavření příměří. O německé podpoře bolševické rozvratné činnosti se v odborných historických kruzích stále hojně diskutuje. Sovětští historici ji důsledně popírali, ruská emigrantská historiografie a pod jejím vlivem značná část tzv. západoevropského dějepisceví ji naopak obhajovali. Naším cílem není tuto diskusi brzdit ani rozvíjet. Konstatujme jen, že německá vláda se od počátku světové války snažila organizovat uvnitř dohodových států nejrůznější destrukční akce. Např. byla ve spojení s irským separatistickým hnutím, především jeho částí soustředěnou kolem Irského republikánského bratrstva (IRB) známého rovněž jako feniáni. IRB bylo tajnou vojenskou organizací, která vznikla v roce 1858. Hlásala vizi irské nezávislosti na Británii dosažitelné jediné vojenskou cestou, kterou průběžně připravovala.⁹³ Po vypuknutí světové války se IRB rozhodlo, že ještě před jejím koncem rozpoutá povstání. Ke spolupráci získalo sesterskou separatistickou organizaci Občanskou armádu vedenou socialistou Jamesem Connolym (1868-1916) a ochotně přijalo nabídku německých politiků podporovat je. Spolupráce byla stvrzena memorandem, které za německou stranou podepsali přední diplomaté. Výsledkem bylo Velikonoční povstání v roce 1916. Bylo sice Brity potlačeno, ale zanechalo velmi výrazné stopy. Britská veřejnost nesla nelibě, že z devadesáti rebelů odsouzených k smrti, bylo patnáct skutečně popraveno. V Irsku muselo být vyhlášeno stanné právo a byla zatčena spousta irských intelektuálů včetně řady těch,

---

⁹³ Srov. Theodore W. MOODY, Francis X. MARTIN a kolektiv, *Dějiny Irska*. Praha 1996, s. 212-213.

kterí se povstání neúčastnili. Pro Němce to byl cenný skalp ohrožující vnitřní bezpečnost jednoho z jeho největších nepřátel.⁹⁴

Již 6. srpna 1914 se rozhodla rakousko-uherská vláda, že poskytne finanční pomoc Svazu pro osvobození Ukrajiny, jenž měl být použit k podpoře protiruské a separatistické agitace.⁹⁵

Podobně jako s irskými separatisty byla německá diplomacie od počátku války v kontaktu s ruskými revolucionáři. Šlo zejména o to, že německý vyslanec v Bernu Konrád Gisbert von Romberg (1866-1939) a vyslanec v Kodani Ulrich von Brockdorff-Rantzau (1869-1928) udržovali styky s ruskými socialistickými emigranty žijícími v zemích, které se do světové války nezapojily. Mezi ruskými revolucionáři patřil k agentům majícím přímé spojení s německými politiky Izrail Lazarič Helfand známý pod krycím jménem Alaxandr Parvus (1867-1924). Parvus získával pro ruské revolucionáře včetně Lenina prostředky od německého ministerstva financí.⁹⁶

Dne 23. března 1917 informoval z Bernu von Romberg státního sekretáře německého ministra zahraničí Arthura Zimmermanna (1864-1940), že se Vladimír I. Lenin a další ruští revolucionáři dočasně zabydlení ve Švýcarsku chtějí kvůli vypuknutí revoluce co nejrychleji vrátit domů a že by chtěli pro svoji cestu domů zvolit Německo. Ministr zahraničí informoval o těchto zprávách kancléře Theobalda von Bethmanna-Hollwega (1856-1921) a ten souhlasil, aby byl ruským revolucionářům umožněn bezpečný průjezd Německem.

Odhaduje se, že císařské Německo vyplatilo na podporu činnosti bolševiků až padesát milionů marek ve zlatě (asi devět tun zlata). A tak Lenin 16. (3.) dubna 1917 ve 23.10 dorazil do Petrohradu, aby se vzápětí zúčastnil nočního zasedání ústředního výboru bolševiků. Leninovo vystoupení na něm bylo ostře protivládni. Kritizovalo prozatímní vládu jako exponenta třídní buržoazní diktatury. Lenin na tomto zasedání poprvé vyslovil tezi, že budoucnost Ruska náleží výhradně sovětům. Měl však na mysli pouze takové sověty, které ovládají bolševici. Ti prý jako jediní chápou problémy mas a také jako jediní jsou schopni je skutečně řešit. Totéž se stalo ústřední myšlenkou jeho dokumentu *Úkoly proletariátu v současné revoluci* známém jako *Dubnové teze*. V něm také proklamoval populistický program vyjádřitelný hesly: „Pryč s válkou!“, „Pryč s Prozatímní vládou!“ a „Všechnu moc sovětům“.

---

⁹⁴ Srov. Tamtéž, s. 236-237.

⁹⁵ Srov. Martin GILBERT, *První světová válka. Úplná historie*, B.m., 1995, s. 77.

⁹⁶ Srov. Robert SERVICE, *Lenin. Životopis*. Praha 2002, s. 266-267.

Reakcí na následné vládní prohlášení o pokračování ve válce se staly stotisícové protiválečné demonstrace využívající i (ale nejen je) bolševická hesla převzatá z Leninových *Dubnových tezí*. Vláda jimi byla značně vystrašená, stejně jako jimi byli vystrašeni i představitelé Sovětu. Poprvé liberálové a socialisté pochopili, že mají společného nepřítele – bolševiky. Do jednotné linie se sice semknout nedokázali, socialisté, tedy menševici a eseri však podpořili liberály alespoň tím, že s nimi vstoupili do společné koaliční prozatímní vlády.

Její těžké postavení znásobovali dohodoví spojenci, kteří naléhali, aby v zájmu ulehčení anglo-francouzským armádám Rusové zahájili ofenzivní operace. Za to přece dodávali do Ruska nejen potraviny, ale i zbraně. Prozatímní vláda se pokusila pro tento nepopulární krok najít masovější podporu, a to na 1. všeruskému sjezdu sovětů. Ten se sešel 16. (3.) června 1917.

Před zahájením sjezdu vládou organizovaná kampaň proti bolševikům, zejména proti jejich heslům o okamžitém ukončení války, nebyla úspěšná. Některé místní sověty neuposlechly doporučení socialistů a pokračovaly v protestech proti válce. Zorganizovaly dokonce další demonstrace, na nichž zašly tak daleko, že požadovaly, aby Petrohradský sovět dělnických a vojenských zástupců jako ostře protiválečné uskupení převzal od Prozatímní vlády politickou moc. Nejhlasitěji zaznívaly tyto hlasy z Kronštadu, pevnosti chránící Petrohrad. Lenin toho využil k dalším populistickým protivládním projevům. S těmi nepřestal ani poté, co Prozatímní vládou připravená ofenzíva ruské armády skončila ruským neúspěchem. Naopak! Ostatně ruský neúspěch na frontě připravil pro jeho hesla živnou půdu. Vyvolal totiž vládní krizi: liberální ministři nesouhlasící s lavírováním socialistů podali 15. (2.) července demisi. Menševičtí a eserští ministři odmítli nést sami odpovědnost a souhlasili s požadavkem liberálů zbavit dočasně, po dobu války, sověty moci (nikoli je rozpustit) a znemožnit tím bolševikům jejich působení v nich.

Nová koaliční prozatímní vláda se rozhodla zasáhnout proti bolševikům i ještě výrazněji. Záminkou k jejím prvním ostrým protibolševickým akcím posloužily události 17. (4.) července, kdy po opakovaných provokacích bolševiků demonstrovaly v Petrohradě statisíce dělníků s hesly „*Všechnu moc skutečným Sovětům*“. Největší dav se shromáždil před Tauridským palácem, kde zasedal Sovět. Součástí davu byly bolševické bojůvky připravené vniknout do paláce a oznámit převzetí moci. Záchranou před rozeznáním stávajícího Sovětu davem, lynčováním jeho členů a možná i zničením Tauridského paláce bylo, že předseda Prozatímní vlády Kerenskij,

plnící i úkoly ministra spravedlnosti, krátce před tím předal tisku důkazy o bolševickém spolčování s Němci. Informace o tom se rychle dostala k petrohradským vojenským jednotkám, které v pozdním odpoledni dorazily k Tauridskému paláci, aby udělaly s bolševiky krátký proces. Demonstranti se dali před vojáky na útěk.

Ještě téhož dne večer vláda a vedoucí orgány Sovětu ve vzájemné součinnosti označily akce bolševiků za protistátní a rozvracečské a rozhodly o jejich policejním a vojenském potlačení. Současně podnikly kroky k ozbrojené obraně svého režimu. Na rozkaz vlády přijely 6. července do Petrohradu ve značném počtu jednotky z fronty. Ozvaly se výstřely a padli mrtví. Vojsko záhy obsadilo sídlo bolševického ústředního výboru a vydalo zatykače na Lenina, Zinovjěva, Kameněva, Trockého a další představitele bolševiků. Lenin opět uprchl, tentokrát ale jen do finského městečka Vyborgu. Finsko bylo sice tehdy součástí ruského impéria, ale požívalo správní autonomii. Carská tajná policie byla únorovými událostmi rozvrácena, a tak zde Lenin mohl vcelku v poklidu přečkat nebezpečí.

Červencové petrohradské události lze považovat za první, ovšem nezdařený pokus bolševiků o státní převrat. Je zřejmé, že za jejich organizováním stál Lenin, ale že se do značné míry jednalo o spontánní akci. Lenin se z toho poučil. V říjnu se již nespoléhal na žádný dav, na žádný stoprocentně bolševiky neobsazený Petrohradský sovět, ale jen a výhradně na sebe a sobě nejvěrnější. Dospěl k závěru, že revoluce, pokud měla být úspěšná, měla být provedena nikoli jako náhodná, ale předem přesně připravená bolševickou hierarchií řízená akce.

V nové Prozatímní vládě se ujal předsednictví Alexandr F. Kerenskij vybavený pro boj s kontrarevolucí, za níž byla označována i radikální vystoupení bolševiků, mimořádnými pravomocemi. S jejich použitím měl vymanit vládu z dosavadní závislosti na Sovětu a potlačit vliv radikální levice na masy. I ve vládních kruzích však sílil názor, že jde o natolik náročný úkol, že Kerenskij jej může zvládnout jen v podmínkách vojenské diktatury. Jen ona prý je schopna čelit jak nebezpečí kontrarevoluce zprava, tak nebezpečí kontrarevoluce zleva.

Na místo hlavy diktátorského režimu aspiroval generál Lavr G. Kornilov (1870-1918), jmenovaný Kerenským v červenci 1917 vrchním velitelem armády. Kerenskij se svého postu ministerského předsedy a vzhledem k absenci monarchy – Rusko bylo de iure stále ještě konstituční monarchií – i hlavou státu. Toho se rozhodně nechtěl vzdát. Kornilov, mezi armádními veliteli velmi populární, nabyt přesvědčení, že Rusku hrozí nový pokus bolševiků o převrat. A proto se rozhodl jednat okamžitě a

různě. Dne 8. září (26. srpna) adresoval Kerenskému kategorické požadavky: *demisi celé stávající vlády včetně ministerského předsedy, předání veškeré moci do rukou vrchního velitele armády a zavedení stanného práva v Petrohradě*. Současně s vyhlášením těchto požadavků vydal rozkaz, aby vojenské jednotky vedené jeho pobočníkem generálem Alexandrem M. Krymovem (1871-1917) obsadily Petrohrad.

Kerenskij označil Kornilovův postup ve veřejném prohlášení za spiknutí umocněné hrozbou německé intervence a obrátil se o pomoc na sověty a levicové organizace, proti nimž doposud bojoval. Umožnil tím, aby hned následujícího dne, 9. září (27. srpna) byl ustaven Všeruský ústřední výkonný výbor sovětů, a to jako zvláštní orgán lidové obrany, a aby v několika následujících dnech vznikly ve velkých městech jeho pobočky. Do práce Všeruského ústředního výkonného výboru sovětů se na základě Kerenského souhlasu zapojili i bolševici. Ti naléhali, aby byly urychleně budovány a vyzbrojovány pomocné ozbrojené orgány - dělnické Rudé gardy. Nejen jejich přičiněním se proti Kornilovi postavila řada vojenských jednotek. Ve městech byly zastaveny Kornilovy nakloněné noviny a zatčeni jemu blízcí důstojníci. Kornilovův pokus o státní převrat skončil jeho zatčením a Krymovou sebevraždou.

Zdánlivé Kerenského vítězství se záhy obrátilo proti němu. Již nikoli jen některé sověty přestaly vládě a jejímu ministerskému předsedovi věřit. Vínou za to, že si Kornilov mohl takový pokus dovolit, spatřovali v rozporuplném Kerenského jednání. A tak tzv. kornilovština způsobila mimořádně hlubokou krizi režimu – veřejnost ztratila zbytky důvěry, kterou vkládala do Prozatímní vlády. Kornilovština navíc zdiskreditovala armádní velení i důstojnický sbor a přispěla tak k definitivnímu rozkladu ruské armády. Vojsko se po srpnu jednoduše rozpadlo – rolníci v uniformách spěchali masově domů, aby si nenechali ujít živelné dělení statkářské půdy.

Rolníci stojící mimo vojenskou službu v únorových událostech podstatě nesehráli žádnou roli. Avšak s postupným slábnutím státní moci stále více chápali, že jejich odvěký sen – vlastnit veškerou půdu – se konečně ocitá na dosah. Prozatímní vláda kdysi slíbila, že ve vhodném okamžiku svolá Ústavodárné shromáždění. Tento sbor se měl samozřejmě věnovat i zemědělské otázce a všichni očekávali, že přistoupí na tužby rolníků. Protože se ale v tomto směru nic nedělo, rolníci začali během léta jednat na vlastní pěst – zahájili všeobecné vyvlastňování všeho, co bylo na venkově k dispozici.

V létě roku 1917 se rozhodly vzít do svých rukou řešení problémů i národnostní menšiny. Většina z nich se začala dožadovat autonomie, aby pak jejich požadavky vyvrcholily na přelomu let 1917-1918 požadavkem nezávislosti. V čele národnostního hnutí stálo finské velkoknížectví na severu a Ukrajinská Centrální rada v Kyjevě. Od počátku roku 1918 se neklid projevoval i u pobaltských a zakavkazských národů.

Dění ve městech, na venkově, v armádě i mezi národnostními skupinami bylo úrodnou půdou pro aktivizaci bolševiků a bolševizaci sovětů. Pro některé bolševiky to bylo signálem, že nastal čas přejít k revolučním činům. Ostatně Lenin 25. (12.) a 26. (14.) září poslal z Finska petrohradskému vedení bolševiků dva dopisy. První nazval: *Bolševici musejí převzít moc*, druhý *Marxismus a povstání*. Dne 12. října (29. září) pak poslal třetí dopis – *Krise uzrála*. Vyděsilo ho, že petrohradský výbor bolševiků chce vyčkat svolání 2. sjezdu sovětů a až jeho prostřednictvím podpořit převzetí moci bolševiky. Leninova vize byla po červencových zkušenostech přesně opačná: bolševici musejí převzít moc ještě před sjezdem!

Ačkoli při organizování puče, kterým hodlal státní moc převzít, v mnohém spoléhal na Lva D. Trockého, chtěl být u převratových událostí osobně. A tak se 26. (3.) října 1917 vrátil tajně do Petrohradu. Ačkoli bolševici jako celek již mohli opět vykonávat svoji činnost, na přední aktivisty červencového pokusu o převrat stále platil zatykač. Nicméně i přesto Lenin začal okamžitě agitovat pro okamžitou bolševickou revoluci. Nikterak to ovšem neměl lehké. Zejména mezi svými souvěrci. Musel totiž nejprve je přesvědčit o nezbytnosti nové revoluce! Začal tedy agitovat v petrohradském ústředním výboru bolševiků.

Přes svoje plamenné řeči o tom, jak je revoluce vedená bolševiky a hesly, která načrtl v Dubnových tezích, právě nyní nezbytná a jediné možná, s přílišnou podporou se nesetkal. Většina byla pro vyčkání na sjezd sovětů. A tak si Lenin, jaksi náhražkou, alespoň prosadil, aby byl vytvořen bolševický vojenský revoluční výbor a v něm připraven rámcový plán povstání. Prostě, co kdyby. Příliš ale Leninovi nikdo nevěřil: většina bolševiků se i nadále stavěla proti okamžitému revolučnímu řešení. Zinověv a Kameněv až do té míry, že v novinách varovali vládu před přípravou bolševického povstání. Lenin také ihned poté, co tyto články vyšly, žádal jejich vyloučení ze strany bolševiků.

Na počátku října 1917 vyvolala paniku německá námořní operace v Rižském zálivu. Okupace tří strategických ostrovů začátkem října totiž představovala přímé

ohrožení Petrohradu. Dne 22. (9.) října byl proto na návrh menševiků ustaven výbor revoluční obrany, který měl činit opatření na obranu města. Menševici a eseři se znepokojením sledovali vzrůstající aktivitu bolševiků, rezignovali však na nějaké rázné protibolševické kroky v domněnku, že nastane další bolševické „dobrodružství“ jako opakování neúspěchu z července. Přesto alespoň prosadili odložení zahájení 2. všeruského sjezdu sovětů o pět dní: z původního 2. listopadu (20. října) na 7. listopadu (25. října). Vzniklého času hodlali využít k získání většiny v místních sovětech.

Dne 4. listopadu (22. října) se konaly v několika obvodech Petrohradu mítinky, na nichž mluvili bolševičtí činitelé Felix E. Dzeržinskij (1877-1926), Michail M. Kalinin (1875-1946), Jakov M. Sverdlov (1885-1919) a Lev D. Trockij (1879-1940). Opakovaně zaznívalo, že nálada mas není příznivá pro boj o moc. Týž den se konala městská konference Rudých gard, při níž byly Rudé gardy zásluhou Leninovy revoluční frakce uvedeny do stavu bojové pohotovosti. Pouze však s úkolem bránit sídlo Petrohradského sovětu – Smolný, někdejší Palác šlechticů, od únorové revoluce sídlo všech ruských levicových stran. Na konferenci Rudých gard ovšem málokdo tušil, že Leninova frakce již přijala rezoluci o ozbrojeném povstání, a že si pro jeho řízení vytvořila organizační byro v čele s Leninem.

Závěry konference Rudých gard byly varováním pro Kerenského, že se situace v Petrohradě dramatizuje. Kerenskij se proto pokusil zaktivovat sobě věrné vojenské posádky na obranu vlády. Následujícího dne vydal zatykač na členy bolševického vojenského revolučního výboru a zakázal bolševické noviny.

Závěrečná fáze bolševického převratu začala ráno 6. listopadu (24. října), když vojenské velení Petrohradu učinilo z příkazu vlády několik vlašných preventivních opatření. Dne 6. listopadu (24. října) v časných hodinách např. převzali stráž na klíčových pozicích vojenští kadeti. Dva nebo tři záložní oddíly se odebraly do Zimního paláce, aby chránily Kerenského a jeho kabinet. Přidal se tzv. ženský prapor smrti skládající se asi ze sta dobrovolnic, několika kozáků, cyklistické jednotky a čtyřiceti válečných invalidů. Aby se vojáci, kteří byli ochotni se přidat na stranu bolševiků, bolševické Rudé gardy a dělníci vůbec nemohli dostat do středu města, měly být mosty přes Něvu zdviženy. Zároveň byly vydány rozkazy k zatčení bolševických komisařů.

Petrohradský Sovět, který nesouhlasil s akcemi bolševického vojenského revolučního výboru, současně vydal rozkaz o organizačním podřízení všech

vojenských jednotek ve městě. Bolševický vojenský revoluční výbor odmítl poslušnost a na Leninův příkaz začal rozmisťovat po městě své komisaře a nevelké oddíly s cílem zajistit si strategické budovy. Jakým způsobem se to odehrávalo, lze ukázat na příkladu dvou neozbrojených komisařů, kteří se dostavili na Hlavní telegrafní úřad, kde prohlásili, že ho podřizují kontrole Vojenského revolučního výboru. Podobnou frašku sehrál oddíl Izmajlovského pluku, který se objevil na Baltském nádraží a zůstal tam, aby zajistil pořádek. Téměř nikdo z cestujících nějakou změnu však nezaregistroval. Obdobným způsobem skupinky Rudých gard „obsadily“ některé mosty, ale neobsadily jiné, protože z nich odmítly odejít vládní armádní vládní hlídky. Nikdo se nikde nepokusil o střelbu. Přesto se právě nyní odehrály rozhodující události.

Tuto „bitvu o Petrohrad“, ve které drtivá většina obyvatel netušila, že jde o střetnutí dávající v sázku osud celé země na desítky let, svedlo šest až sedm tisíc vojáků na straně bolševiků, dva a půl tisíce vojáků Pavlovovského pluku, dva tisíce námořníků z Kronštadu a dva tisíce příslušníků Rudých gard. Prozatímní vládu bránilo jeden a půl tisíce až dva tisíce obránců. Mohutná Petrohradská posádka vyhlásila neutralitu a nezasáhla na ničí straně. Kina, divadla, koncerty hrály podle připraveného programu.

V průběhu 5. listopadu (24. října) Lenin zkoncipoval ústřednímu výboru bolševiků dopis, ve kterém se snažil dokázat, že je nutné svrhnout Prozatímní vládu hned následující noci. Konstatoval v něm: *„oddálit vzbouření znamená smrt...všechno visí jen na vlásku“*. V noci na 6. listopadu (25. října) se dostavil s oholenou bradkou a zavázaným obličejem předstíraje, že je na cestě k zubaři, do Smolného. Jen o chlousek při tom unikl zatčení vládní hlídkou, a to tím, že předstíral opilost. Nebo ji nepředstíral?

Proč do Smolného vůbec spěchal? Chtěl hned v úvodu sjezdu sovětů oznámit převzetí moci. Mj. při tom chtěl iniciovat diskusi o sestavení nové vlády – podle jeho představy se měla jmenovat Rada lidových komisařů.

O půl čtvrté ráno 6. listopadu (25. října) křižník Aurora, který byl krátce před tím na osobní příkaz Kerenského vyslán do boje na otevřeném moři, zakotvil u Nikolajevského (Mikulášova) mostu a jeho posádka z něj zahнала vojenskou hlídku. Tím byl Zimní palác, kde v tom okamžiku zasedala Prozatímní vláda, odříznut od ostatního města.

Dne 6. listopadu (25. října) vyšly jako obvykle ranní noviny. Obyvatelé Petrohradu ani členové vlády netušili, že nad nimi právě vítězí „Velká říjnová socialistická revoluce“. V novinách se o tom rozhodně nemohli dočíst. Ústřední petrohradské noviny sovětů *Izvestije (Zprávy)* naopak tohoto dne, tedy 7. listopadu (26. října), varovaly bolševiky před „nějakým hloupým dobrodružstvím“. *Novaja žizň (Nový život)* je zase nabádal, aby nebyli těmi, kdo vystřelí první. Menševické *Dělnické noviny* vyjadřovaly naději na kompromis.

Kolem desáté ráno 6. listopadu (25. října) však „věděl“ o svém vítězství Lenin. Sepsal, nechal vytisknout a distribuovat provolání: *Občanům Ruska!*“. Oznamoval v něm, že „*Prozatímní vláda byla sesazena. Záležitosti, o které lid usiloval a bojoval, jmenovitě nabídka demokratického míru, zrušení soukromého vlastnictví půdy, dělnická kontrola výroby a ustanovení moci Sovětů jsou zajištěny*“. Prohlášení ovšem vydal jaksi „na úvěr“. V těch chvílích totiž strategický bod - Zimní palác - ještě nebyl obsazen.

Lenin si přál za každou cenu oznámit sjezdu sovětů úplné vítězství, a proto nařídil Vojenskému revolučnímu výboru, aby okamžitě zahájil útok na Zimní palác. V devět hodin večer 6. listopadu (25. října) Aurora konečně vypálila jedinou střelu – více nábojů neměla. I to stačilo, aby si Aurora zajistila výsadní postavení v mytologii října. Ostatně výstřel Aurory byl jen signálem pro dělostřelce v Petropavlovské pevnosti, aby vůči Zimnímu paláci zahájili cosi jako dělostřeleckou přípravu. Petropavlovští dělostřelci splnili tento úkol tím, že vystřelili asi třicet ran. Dvěma, či třemi se jim dokonce podařilo Zimní palác zasáhnout. K mytologii Aurory ještě jednu poznámku: signál k zahájení „dělostřelecké přípravy“ měl být dán o několik hodin dříve, než zazněl výstřel z Aurory. Mělo jím být rozsvícení červených luceren přímo v Petropavlovské pevnosti. Kdosi ale zapomněl lucerny přinést. A tak muselo být nalezeno náhradní řešení. Než se zainteresovaní domluvili, uplynulo několik hodin.

Nicméně po „dělostřelecké přípravě“ vyrazilo proti Zimnímu paláci několik desítek příslušníků rudých gard shromážděných u Zimního paláce. Rozhodně se nejednalo o nějakou masovou záležitost, jak se později snažila bolševická propaganda tvrdit. Nikdo v tom okamžiku nic nefilmoval ani nefotografoval. Fotografie, která později obletěla svět, byla umnou fotomontáží prázdného palácového náměstí a snímku zachycujícího jeden z útoků ruských vojsk na frontě.

Příslušníci rudých gard „vtrhli“ do prakticky nechráněného Zimního paláce. Nebylo tedy překvapením, že se „obránci“ Zimního paláce záhy vzdali. Velitel útoku,

pozdější přední sovětský státní činitel a diplomat Vladimír A. Antonov-Ovsejenko (1883-1939) zatkl přítomné členy Prozatímní vlády, načež poslal Leninovi telegram: „*Zimní palác byl dobyt ve dvě hodiny a čtyři minuty ráno.*“ [7. listopadu (26. října)]. Oběti byly minimální. Ostatně to podstatné – obsazení strategických míst se odehrálo o dva dny dříve. Dobytí Zimního paláce bylo již jen symbolem pro převzetí moci Leninem.

Tou dobou již několik hodin probíhalo zasedání 2. sjezdu sovětů. Sjezd, kterému předsedal Lev Kameněv, byl zahájen 6. listopadu (25. října) ve 22 hodin 40 minut. Záhy schválil dva dekrety navržené a osobně přečtené Leninem: *Dekret o míru* a *Dekret o půdě*.

Dekret o míru oslovoval všechny lid a všechny vlády světa, aby usilovaly o demokratický mír bez anexí a kontribucí, a jednostranně vyhlášoval s okamžitou platností tříměsíční příměří na všech frontách. Příměří mělo dovolit vyjednávání. Princip *Dekretu o půdě* byl shrnut ve větě: „*Všechna půda budiž konfiskována bez náhrady (v jakékoli formě) a stává se majetkem všeho lidu.*“

Státní aparát byl říjnovým převratem nahrazen bolševickým. Za několik dní byla nastolena bolševická moc ve všech důležitých ruských městech. Záhy se tak stalo i v Moskvě, kde byly události poněkud dramatičtější než v Petrohradě, ozbrojených konfliktů bylo více, byli také padlí a ranění. Do Moskvy také byla po vyhlášení sovětské ústavy z roku 1918 přestěhována bolševická vláda.

Jako první se pokusil vystoupit proti sovětské moci předseda sesazené prozatímní vlády Kerenskij. Sehnal sedm set kavaleristů a vytáhl s nimi na Petrohrad. Obsadil však pouze Gatčinu a Carské Selo. Dne 25. (12.) listopadu byl postup jeho jezdeckva zastaven na předměstí Petrohradu oddílem Rudé gardy a námořníků. Armáda, na kterou Kerenskij spoléhal, ho nepodpořila.

Říjnová revoluce se nevyčerpávala událostmi v Petrohradě. Nejednalo se ale o žádný vítězný pochod socialismu, jak později tvrdila propaganda. V říjnu 1917 ani neexistovalo nic takového jako statisíce stávkujících, s výjimkou Moskvy téměř nedošlo k pouličním bojům. V říjnu se na ulicích dělníci téměř neobjevili, čísla o mrtvých byla výmyslem pozdější demagogie. Skutečný počet obětí v Petrohradě činil něco přes deset. Slavných „*deset dní, které otřásl svět*“ lze tedy označit za pouhý převrat. Ostatně i sami bolševici nazývali Říjen až do poloviny dvacátých let 20. století „*perevorotom*“.

V revoluci, kterou takto bolševici uskutečnili, šlo o souběh událostí, během kterých uchopila moc v Rusku úzká skupinka bolševiků. Úkol zorganizovat vlastní říjnové povstání připadl Trockému, jenž ho ve snaze dosáhnout větší legitimacy spojil se zasedáním sjezdu sovětů, a to proti výslovným Leninovým pokynům, aby se tak stalo dřív. Jako prakticky jedinou sílu k převzetí moci zvolil Vojenský revoluční výbor.

„Říjnová revoluce“ se tak stala vojenskou akcí menšiny, rozhodně nikoli záležitostí mas. Jednalo se vlastně o samozvanou policejní akci, při níž Vojenský revoluční výbor, houf námořníků z baltské flotily a hrstka dělnických rudých gardistů obsadily v noci z 24. na 25. října strategické body v hlavním městě. Petrohradský proletariát a petrohradská vojenská posádka zůstaly v naprosté většině neutrální. Jelikož Prozatímní vládě nezbyly k odporu téměř žádné ozbrojené síly, bolševici již následující noci ani neměli co svrhnout. Ostatně Lenin to později vyjádřil slovy: strana *„našla moc pohozenou na ulici a jednoduše ji zvedla“*. Určitě tedy nešlo o revoluci Velkou.

Tuto „Říjnovou“ revoluci neudělali bolševici v říjnu. Již několik století v Evropě užívaný Gregoriánský kalendář ukazoval listopad. Uznáme-li za rozhodné datum 25. říjen, pak se ve skutečnosti jednalo o 7. listopad – tehdejší ruský juliánský kalendář byl na počátku 20. století o třináct dní zpožděný. Na gregoriánský kalendář Rusko přešlo o několik měsíců později – na jaře 1918.

Slovníky většinou vymezují socialismus jako myšlenku a hnutí, které se snaží nahradit liberálně kapitalistický soukromovlastnický hospodářský a společenský řád systémem založeným na společném vlastnictví. Socialismus je tedy alternativní metodou při řízení hospodářství. Cílem socialismu jsou ideály rovnosti, spravedlnosti a mezilidské solidarity cestou sociální reformy v případě reformního socialismu nebo revoluce v případě revolučního socialismu.

Pokud jde o hospodářství, snad bychom mohli říci, že bolševická revoluce roku 1917 byla alespoň co do myšlenky socialistická: vytyčila si cíl rozbít kapitalistické hospodářství. Jenomže v Rusku ještě v roce 1917 skutečné kapitalistické hospodářství neexistovalo a sovětské hospodářství, které bylo po „Říjnové“ revoluci budováno, s krátkou výjimkou tzv. Nové ekonomické politiky (NEPu) nerespektovalo ani základní pravidla výroby, zemědělské produkce a trhu. Apriorně prosazovalo kolektivizaci, údajně navazující na tradici ruského občinového kolektivismu, která společně s diskriminací schopných a úspěšných hospodářů tzv.

kulaků vedla k masovým hladomorům znamenajícím smrt desítek miliónů sovětských občanů. Nikoli k rovnosti! Rozhodně ne k socialistickému ideálu!

Další význam slova socialismus tkví v jeho apelu na kolektivismus v protikladu ke kapitalistickému individualismu, spolupráci v protikladu ke konkurenci, společenské služby v protikladu k honbě za ziskem a lásce k bližnímu v protikladu k hamižnosti. Socialismus jako teoretické floskule se tváří jako spravedlivý a hluboce lidský řád, jehož jádrem je morální představa většinou oproštěná od institucionální a ekonomické koncepce.

V rozporu s tím byl ruský socialismus založený na diktatuře menšiny nad většinou. A to nikoli pouze ve fázi převzetí moci, ale i v následujících desetiletích. Stranická elita po desetiletí požívala ve srovnání s masou nesmírná privilegia, vůči svým odpůrcům byla mimořádně krutá až krvelačná. Přesně v duchu ruské revoluční tradice – hodnota člověka je nulová, rozhodující je pouze vůdce, ten plní roli symbolu, jehož slova a činnost jsou nezpochybnitelné. Rozhodující je velikost a síla impéria, společnost musí jen pasivně vyčkávat, co jí elita připraví.

Termín „socialistický“ čerpá emocionální náboj z citově zbarveného a dvojznačného termínu „demokracie“. Podle obecného pojetí rozšířeného v závěru 20. století slučuje demokracie tři pojmy. Všechny mají historicky odlišný původ a nemusejí se nezbytně prolínat. Jde v prvé řadě o ústavní vládu a právní stát, dále o svrchovanost lidu založenou na vůli lidu a konečně o sociální spravedlnost chápanou jako sociální rovnost.

Ústava sovětského státu vešla v platnost 30. prosince 1922, ale probíhající krutá diskriminace „ne proletářských“ vrstev ani v nejoptimističtější podobě nemohla zdůvodnit, že šlo o „právní stát“, „svrchovanost lidu“ či „sociální rovnost“. O skutečnosti, že bolševici ve svém „socialismu“ ani v nejmenším nenavazovali na dědictví 19. století, které v socialismu spatřovalo morální kategorii, není třeba vůbec polemizovat. Bolševici použili k převzetí moci ty nejkrutější metody. Paradoxně – jejich tzv. Velká říjnová socialistická revoluce proběhla bez velkých obětí. To, co se ale odehrálo v následujících dvou letech, občanská válka, to bylo jednou z nejkrutějších a nejkrvavějších epizod lidstva. O Stalinské kolektivizaci již ani nemluvě.

5. Balkánské války

Termínem Balkánské války označujeme na počátku druhého desetiletí 20. století dva konflikty: Bulharska, Černé Hory, Srbska a Řecka proti Osmanské říši a Srbska, Černé Hory, Řecka, Rumunska a Osmanské říše proti Bulharsku. Zdánlivě lokální konflikty měly tak dalekosáhlé mezinárodní dopady, že klidně mohly způsobit světovou válku o dva roky dříve než se tak stalo.⁹⁷ Na Balkáně totiž měla na počátku 20. století většina evropských velmocí své zájmy.⁹⁸ Rusko podporovalo pravoslavné obyvatelstvo na úkor muslimů,⁹⁹ Rakousko-Uhersko střídavě podporovalo Srbsko a Černou Horu a snažilo se získávat další území, Velká Británie se snažila zamezit vzniku tzv. Velkého Bulharska a úplnému zničení Osmanské říše, Francie spolu s Německem dodávaly balkánským státům zbraně ze svých továren¹⁰⁰, Německo navíc mělo dobré styky s Osmanskou říší a napříč Balkánem stavělo strategicky významnou železnici.

Důležitým bodem pro vypuknutí Balkánských válek byl vznik tzv. Balkánského bloku, vojensko-politického uskupení Bulharska, Srbska, Řecka a Černé Hory namířeného přímo proti Osmanské říši a nepřímo i proti Rakousku-Uhersku. Podnětem k jeho vzniku byla aktivita Itálie, která od konce 19. století prostřednictvím bank a obchodních firem investovala v severoafrického prostoru. Italským cílem bylo jeho hospodářské a později i politické ovládnutí, tedy získání kolonie. V roce 1911 proto Itálie předložila Osmanské říši ultimátum s cílem získat v tomto severoafrickém prostoru doposud osmanské provincie Tripolsko a Kyrenaiku, v roce 1934 sjednocené do celku označeném jako Libye. Osmané zareagovali na italské provokace vyhlášením války a přesunutím sem svých vojsk. Krátkou válku následnou ukončil mír podepsaný v Lausanne v roce 1912. Osmanská říše jím Tripolsko a Kyrenaiku ztratila. Balkánské státy pochopily tuto italskou ztrátu jako důkaz osmanské slabosti. Dne 12. března 1912 byla podepsána proti osmanská smlouva mezi Bulharskem a Srbskem. Oblast Makedonie, kvůli které v minulosti vedly rozepře, a bylo téměř nemyslitelné jejich spojení, si měly „spravedlivě“ rozdělit,

---

⁹⁷ Na začátku války začalo mobilizovat Rusko (jako spojenec Bulharska – ovšem nehodlalo kvůli nim jít do války s Rakouskem-Uherskem) a jeho spojenec Francie. Jako odpověď mobilizovalo také Německo a Rakousko-Uhersko. Nakonec se vše „uklidnilo“ díky britskému ministru E. Greyovi.

⁹⁸ Balkánské armády byly financovány půjčkami ze západních zemí, západní firmy je zásobovaly zbraněmi a technikou, jejich důstojníky cvičili Němci, Francouzi, Britové i Rusové.

⁹⁹ Rusko podporovalo především vznik tzv. Velkého Bulharska, dále spojení Srbů a Bulharů, přičemž jeho dlouhodobým cílem bylo ovládnutí Bosporských úžin.

¹⁰⁰ Francouzská firma Schneider-Creusot a německá firma Krupp spolu soupeřily o monopol na dovoz zbraní na Balkán. Srov. *Když Krupp ještě byl králem*. xxx

případné další sporné území měl rozhodnout v arbitráži ruský car. Na tuto smlouvu navázala 11. května vojenská konvence, která byla náčelníky obou armád podepsána ve Varně. Srbsko mělo do společné vojenské akce poskytnout 150 tisíc vojáků, Bulharsko 200 tisíc. Nedošlo však k vytvoření společného velení. Bulharsko-srbskou smlouvu podpořilo Rusko, tajně i Velká Británie a Francie.

Následně Bulharsko zahájilo jednání o spojenecké smlouvě s Řeckem. Tato smlouva byla uzavřena 29. května 1912. Bulharsko se nyní zavázalo použít ve válce 300 tisíc vojáků a Řecko 120 tisíc. Poslední smlouva mezi Srbskem a Černou Horou byla uzavřena jen dva dny před vypuknutím konfliktu. K osmanským problémům vyvolaným smlouvami tvořícím Balkánský svaz se ještě připojil problém s muslimskými Albánci. Osmané se tak připravili o jediného teoretického spojence na Balkáně.

Podle tajných dohod vyhlásila Černá Hora 8. října 1912 Turecku válku jako první a zaútočila na severní Albánii. O týden později zahájily své válečné akce i ostatní členové Balkánského svazu. Čtyři mohutné srbské armády zahájily postup na jih. První armáda pod velením tehdejšího následníka srbského trůnu, korunního prince Alexandra Karadjordjeviče (1888-1934) mířila ke Kumanovu v severní Makedonii, kde bylo soustředěno osmanské vojsko. Druhá armáda mířila do východní Makedonie, Osmanům do zad. Třetí armáda pochodovala do Kosova a čtvrtá se zmocnila Novopazarského sandžaku, čímž vlastně spojila Černou Horu se Srbskem. Bulharská armáda rozdělená na dva proudy směřovala do Thrákie k pevnostem Lozengrad a Drinopol (bráně ke Konstantinopoli). Všechny balkánské armády vedlo nefalšované vlastenecké cítění podporované i z domova. Naproti tomu různorodé osmanské vojsko bylo apatické a demoralizované.

Bojiště bylo rozdělené na dvě hlavní bojové oblasti: na Makedonii a Thrákii. Druhá byla patrně důležitější, jelikož bránila vstupu ke Konstantinopoli. Na makedonské frontě Srbové, devět dní od začátku války, porazili hlavní tureckou armádu u Kumanova a postupovali ke Skopji, kterou obsadili. Srbské vojsko nemilosrdně vraždilo místní obyvatelstvo, většinou albánské, a postupovalo v dešti a sněhu dále na jih. Zatím co se Srbům dařilo, Řeky čekalo nemilé překvapení. Ačkoliv na „svém“ úseku fronty – pochodovali severně na Epirus a východně k Soluni – stáli proti papírově nejslabší osmanské armádě, utrpěli porážku. Nepodařilo se jim obsadit město Janina a u Bitolu byli zastaveni. Nakonec jim musela na pomoc přijít srbská armáda. Po zničení turecké armády 18. listopadu 1912 se uskutečnil tzv. běh do

Soluně. Toto město mělo být největší kořistí první balkánské války a soupeřili o něj Řekové a Bulhaři. Řekové byli nakonec rychlejší a tehdejší velitel řeckých vojenských jednotek, následník řeckého trůnu, pozdější král Konstantin I. Řecký (1868-1913-1917, 1920-1922-1923) je (Bulhary) předběhl o několik hodin.

V Thrákii vedla hlavní útok bulharská vojska. Svůj první cíl, pevnost Lozengrad, dobyla po třech dnech. Turecká vojska začala poté chaoticky ustupovat. Následovaly její další porážky v bitvách u pevností Lüle Burgasu a Babaeski. Poslední pevností, která chránila přímou cestu vedoucí na hlavní centrum Osmanské říše Konstantinopol, byla Drinopol. Bulhaři ji obléhali pět měsíců, plně ji odřízli od zásobování, ale přesto se jim ji nepovedlo dobýt. Další postup bulharských vojáků byl zpomalen vyčerpáním a problémy se zásobováním. Přesto se Bulhaři dostali dále, až na Catalskou linii. Útok na osmanské jednotky zahájili 17. listopadu 1912. Turci však první velký nápor vydrželi, a tak se obě armády zakopaly v okolí Catalcy. Obě také získaly nové posily. K očekávané rozhodující bitvě nedošlo. Dne 3. prosince 1912 bylo dohodnuto příměří. Bulharsko získalo velká území, avšak vládu v Sofii znepokojovalo napětí mezi jejími srbskými a řeckými spojenci o rozdělení kořisti. Dalším bojištěm se stala Albánie, ve které se snažili Černohorci a Srbové získat si přístup k moři. To se ovšem nelíbilo Itálii ani Rakousku-Uhersku. V listopadu 1912 zaslaly Srbsku a Černé Hoře protestní nóty, aby svá vojska z Albánie stáhly, neboť obsadily oblasti osídlené neslovanským, výhradně albánským obyvatelstvem. Do tohoto sporu zasáhlo i Rusko. Svým jihoslovanským chráněncům naznačilo, že kvůli Albánii nehodlá rozpoutat konflikt s Itálií a Rakouskem-Uherskem, ale na důkaz jejich podpory začalo mobilizovat, podporováno svým spojencem Francií. Rakousko-Uhersko tedy se svými vojenskými přípravami neotálelo. Do neobyčejně napjaté mezinárodní situace zasáhl britský ministr zahraničí Edward Grey (1862-1933), který k projednání nastalých problémů a uklidnění situace svolal konferenci do Londýna. Velmoci se zde dohodly na ustavení autonomie, prakticky nezávislosti Albánie. Černohorci trvali na obléhání Skadaru a dobyli jej 23. dubna 1913. V konečné fázi jej však museli na nátlak velmocí odevzdat nově ustavenému albánskému státu. Dalším sporným bodem bylo město Drinopol. Mladoturecký režim¹⁰¹, který se k moci dostal

---

¹⁰¹ Již v roce 1908 provedlo toto revoluční hnutí (v podstatě turečtí nacionalisté) sesazení sultána Abdulhamida II. a dosazení vlastní „loutky“ Mehmeda V., za kterého byl navíc v letech 1912-1913 proveden další mladoturecký státní převrat. Mladoturci se snažili „zmírnit“ požadavky vítězných států – ovšem neúspěšně.

v lednu 1913, příměří stále nepřijímal. Další vojenské prohry¹⁰² jej však donutily ustoupit; 30. května 1913 byla podepsána Londýnská mírová smlouva, již Turecko ztratilo definitivně všechny své državy na evropské půdě.

Válečné běsnění na Balkáně tím ovšem nemělo skončit. Již v noci z 29. na 30. června vypukla tzv. Druhá balkánská válka. Její příčinou byly neshody pramenící z rychlého a „úplného“ vítězství nad Osmany. Vítězné státy se mezi sebou dohadovaly o území.¹⁰³ Dne 1. června 1913 uzavřelo Řecko se Srbskem dohodu namířenou proti Bulharsku a jeho územním požadavkům.¹⁰⁴ Bulharsko v opozici k tomu 29. června 1913 zahájilo válečné operace. Zpočátku Bulhaři získali nad Srbskem a Řeckem převahu díky momentu překvapení. Později ovšem Srbové a Řekové přešli do protiútoků a Bulhary porazili.¹⁰⁵ Postupně se pak do války proti Bulharsku postavila i Černá Hora, 10. července Rumunsko a 13. července Osmanská říše. Bulharští „spojenci“ Německo a Rakousko-Uhersko nemohli nic dělat. Rumunské jednotky postupovaly bez obtíží na Sofii a Osmané získali zpět Drinopol.

Dne 30. července 1913 začala mírová jednání. Konečnou podobu bulharských hranic určila 10. srpna smlouva v Bukurešti. Bulharsko přišlo o velkou část svých územních zisků z první balkánské války. Srbsko ovládalo severní Makedonii a nově i severní polovinu Novopazarského sandžaku a území Kosova. Černá Hora získala jižní část Novopazarského sandžaku a oblast Metohije s městem Pec. Řecko pro sebe získalo tzv. Egejskou Makedonii. Malou část Makedonie dostala i Albánie. Rumunsko pro sebe vyjednalo staré území Bulharska, jižní Dobrudžu. Turecko dosáhlo dobyté Drinopole a okolního území.

Za deset týdnů, které oba válečné konflikty trvaly dohromady, padlo přibližně 200 tisíc vojáků. Boje se odehrávaly na rozloze 170 tisíc km². Kromě Černé Hory a Rumunska využily všechny válčící strany letadla, zejména na průzkum, ale podnikaly i bombardovací nálety. Poražené Bulharsko se začalo čím dál tím více orientovat na

---

¹⁰² Bulhaři nakonec obsadili Drinopol, Řekové Janinu a Černohorci Skadar.

¹⁰³ Spory byly o hranice mezi Řeckem a Bulharskem, Srbskem (které jako kompenzaci za to, že nedostalo přístup k moři, chtělo větší část Makedonie) a Bulharskem a taktéž se do toho vložilo do té doby neutrální Rumunsko, které chtělo za svou předcházející neutralitu po Bulharsku jižní Dobrodružku.

¹⁰⁴ Dohodli se nepřipustit obsazení území na západ od Vardaru Bulhary a společnou hranici si určili tři kilometry jižně od Gevgelije.

¹⁰⁵ Srbové u řeky Bregalnice a Řekové u Kukuše.

spolupráci s ústředními mocnostmi, na jejichž stranu se také posléze v první světové válce postavilo.

6. Příčiny první světové války

Jednou z příčin první světové války byl zásadní rozpor mezi Německem a Velkou Británií. Přitom ovšem ještě na přelomu 19. a 20. století se tento spor nejevil ani zdaleka jako neřešitelný. Britský ministr pro kolonie Joseph Chamberlain v letech 1899 a 1900 Německu opakovaně nabízel jednání. Přední němečtí činitelé, zejména tehdejší kancléř Bernhard von Bülow a císař Vilém II. za nabídkami Velké Británie spatřovali zradu. Nicméně na pohřbu britské královny Viktorie prý německý císař tvrdil, že by se po uzavření německo-britské aliance nemohla v Evropě pohnout ani myš bez svolení těchto spojenců.

Rok 1910 vyšla kniha britského spisovatele Ralpa Normana Angella (1872-1967) *Great Illusion*, která přinášela důkazy, že válka mezi evropskými velmocemi je nyní zbytečná. Na přesvědčivých příkladech v ní zdůvodňoval, že za současné finanční a hospodářské závislosti jednoho státu na druhých by vítěz utrpěl stejné škody jako poražený a tudíž by byl pošetilý, kdo by válku inicioval. Stejně tak náčelník britského generálního štábu generál John French (1852-1925), který konstatoval, že vzhledem ke vzájemnému propojení států se válka stává každým dnem obtížnější a nepravděpodobnější. Německý generál Friedrich Adolph von Bernhardi (1849-1930) ovšem v téže době psal knihu *Německo a příští válka*. Shodně s Clausewitzem, Treitschkem a Darwinem považoval válku za biologickou nutnost. Státy, tvrdil, se musejí vyvíjet, nebo se rozpadnout. Není možné zůstat stát. Německo proto musí volit buď světovou moc, nebo zkázu.

V roce 1906 německý generál Alfred von Schlieffen (1833-1913) dokončil přípravu strategického vojenského plánu, který určoval nejprve nasazení drtivé většiny německých sil k rozdrčení Francie, při němž by útočníci obešli opevněnou francouzskou hranici a velkým obloukem se ze severu vrhli na Paříž. Ta měla být obsazena během šesti týdnů. Do úplného vítězství na západní frontě měla východní hranici, tedy bojovat proti Rusku, jen nepatrná část německých vojsk. Tedy až do okamžiku, než bude možné přesunout hlavní síly ze západní fronty právě sem. Schlieffen tedy nepředpokládal válku na dvou frontách, ale postupné poražení jednoho a druhého protivníka. Vycházel mj. z Napoleonových zkušeností z tažení do Ruska, které při současném boji na několika frontách přineslo útočícím jednotkám

zkázu. Francie měla být poražena dříve, než Rusko bude schopno zkonsolidovat svoje vojenské jednotky.

Společné vojenské plány Velké Británie a Francie byly dokončeny o rok dříve, v roce 1905, kdy porážka Ruska od Japonců odhalila jeho nemohoucnost. Britsko-francouzské plány respektovaly skutečnost, že Velká Británie jako jediná země v Evropě neměla povinnou vojenskou službu, tudíž ani všeobecnou brannou povinnost; její pravidelná armáda byla určena více pro službu v cizině, v koloniích než k obraně vlasti; ta byla svěřena domobraně, pozdější tzv. teritoriální armádě.

Marocká krize propukla 1. července 1911, kdy německý křižník Panther vplul do marockého přístavu Agadiru. Šlo o demonstrativní varování Francouzů, kteří při potlačování povstání marockých kmenů obsadili marocké hlavní město. Panterova účast v Agadiru ovšem zvýšila napětí mezi Německem a Francií. Následovala francouzsko-německá jednání, jejichž výsledkem se v listopadu 1911 stala dohoda, podle níž Němci výměnou za uznání francouzského nároku na Maroko získali část francouzského Konga. Velká Británie Německo veřejně varovala před podobným ohrožováním míru, ale v Německu britská akce vyvolala jenom další podporu námořního, tedy především protibritského zbrojení.

Jak již bylo uvedeno, spory na Balkáně se na počátku druhého desetiletí 20. století vyhrtyly do podoby dvou balkánských válek, při nichž Srbové zesílili volání "*Balkán balkánským národům*". Směřovalo proti Turecku a Rakousku-Uhersku. Ruská společnost hájící pravoslavné Srby opět dávala najevo protiněmecké „praslovanské“ pro válečné nadšení. Obdobně čitelná byla i vrcholná ruská politika. V tomto kontextu Rusko po nezdařeném jednání s Německem uzavřelo v září 1912 s Velkou Británií dohodu o britské pomoci při ochraně Baltského moře. Záhy nato se Velká Británie a Francie dohodly, že ochranu Severního moře a Atlantiku převezme britské flotila, kdežto Středomoří francouzská. Návštěva tehdejšího francouzského premiéra, v letech 1913-1920 francouzského prezidenta Raymonda Poincaré (1860-1913-1920-1934) v Petrohradě v prosinci 1912 potvrdila shodu názorů Ruska a Francie o neodvratném přiblížení se jejich války s Dvojspolkem.

Hned na počátku první balkánské války, v říjnu 1912, Rusko demonstrovalo pro slovanské a pravoslavné sympatie tzv. *mobilizací na zkoušku*. Provedlo ji na severní hranici rakousko-uherské monarchie. Odezva z rakouské strany na sebe nenechala dlouho čekat. Rakouské vrchní velení provedlo na své straně hranice proti mobilizaci. Tedy, od Bismarckových časů se hovořilo o „soustředování vojsk“. Všem

však bylo jasné, oč jde, což zřetelně dokumentuje reakce dobového tisku z jedné i druhé strany.

Když v listopadu 1912 přijela do Budapešti německá politická reprezentace velkým počtem dvorních hodnostářů, s císařem a jeho následníkem v čele, zdálo se, že válka proti Srbsku je přede dveřmi. Že jí vzápětí bude následovat válka Německa proti Rusku, nikdo nepochyboval. I diplomaticky bylo vše připraveno k vypovězení války. Přesto Velká Británie předložila návrh mezinárodní konference na urovnání balkánských otázek. Ochotu k jednání projevil i rakouský následník František Ferdinand. A tak se počátkem roku 1913 rakousko-uherský diplomat a vysoký vojenský činitel, od 4. srpna 1914 do 11. listopadu 1918 rakousko-uherský velvyslanec v Berlíně Gottfried Hohenlohe (1867-1832) z rozkazu a s vlastnoručním dopisem císaře Františka Josefa I. snažil pohnout cara-imperátora Mikuláše II. k souhlasu se současnou demobilizací armád na obou stranách. Mikuláš po okázalém váhání dal najevo s touto nabídkou souhlas. Oznamil však, že každoročně bude z „vojensko-technických důvodů“ pořádat na ruské západní hranici „mobilizaci na zkoušku“. Tyto ruské vojenské manévry sice nebyly přímým důkazem aktivních válečných úmyslů Ruska, ale militantnost myšlení s nimi spojená byla zřejmá. Ostatně při těchto „mobilizacích“ došlo k přeskupení jednotek, ruská armáda se výrazněji než dříve soustředila k západní hranici. „Mobilizace“ rovněž způsobily, že se na počátku války v operující ruské armádě objevily oddíly z nejbližších částí Ruska.

Od počátku 20. století probíhaly čilé rusko-srbské rozhovory. Pokračovaly i po skončení druhé balkánské války. Rusko při nich dalo zřetelně najevo, že se považuje za srbského spojence a že v případě konfliktu mu pomůže. Prosrbské sympatie nebyly pouze na straně vládních kruhů. Zejména v roce 1913 ruské veřejné mínění ovlivňované proválečně smýšlejícími politiky vysloveně požadovalo vyhlášení války, pokud by nějak bylo ohroženo Srbsko.

Dne 28. června 1914 byl rakouský následník trůnu na návštěvě hlavního města Bosny a Hercegoviny Sarajeva na druhý pokus zavražděn srbským radikálním studentem Gavrilo Principem (1894-1918). Gavrilo Princip byl bosenský Srb patřící ke spiklencům, kteří v atentátu spatřovali krok k odstranění rakousko-uherské nadvlády nad Bosnou a v k jejímu připojení v Srbsku. V Srbsku se přirozeně soustřeďovaly protirakouské slovanské skupiny a jedna z nich, ilegální Černá ruka, jejímž členem Princip byl, pomáhala tento atentát zorganizovat. Je ironií dějin, že zavražděný následník trůnu byl muž s vizí reformy rakousko-uherské říše na

národnostním principu a byl tím mužem, který by měl největší šanci slovanským nacionalistům jejich sny splnit. Alespoň v podobě dualismu, kterým by se dosavadní dualismus Rakouska a Uherska změnil v trianismu Rakouska, Uherska a jižních Slovanů. Srbští ani bosenští radikálové však takové „detaily“ nerozlišovali, ve Františkovi Ferdinandovi viděli jen následníka trůnu nenáviděné říše. Navíc osobu, která těsně před svým zavražděním velela manévřům rakousko-uherských vojsk, která mohla být ihned použita proti Srbsku. Kdyby ale své reformy František Ferdinand uskutečnil, vzal by těmto extremistům vítr z plachet (jedním z jejich cílů bylo odtržení Bosny a Hercegoviny od říše a vytvoření velkého jihoslovanského státu). Ovšem František Ferdinand d'Este byl právě z tohoto důvodu značně neoblíben v německy mluvících a cítících částech Rakouska, především pak u jeho dvora, tedy u Františka Josefa Prvního. Pro Františka Josefa tedy bylo jistou úlevou, že se novým následníkem trůnu (za dobu jeho panování již pátým) stal jeho prasynovec arcivévoda Karel.

Atentát na rakousko-uherského následníka vyvolal zděšení po celé Evropě. Vyjma dvou zemí, kterých se týkal nejvíce: Srbska a Rakouska-Uherska. Srbská veřejnost měla z atentátu neskryvanou radost a srbská vláda nijak vehementně nenabízela prošetření celého případu, jak by se dalo čekat. Ještě nepochopitelnější lhostejnost k osudu svého korunního prince ukázalo Rakousko-Uhersko. Bezpečnostní opatření při Františkově cestě do Sarajeva byla vyložene nedostatečná, vyšetřování jeho smrti se vleklo a závěrem bylo, že srbská vláda s ní nemá nic společného (což byla pravda). Ale mezitím se už rozjel jiný, daleko výkonnější mechanismus, který směřoval Evropu do války. Hned následující den po atentátu bylo na rakouských nejvyšších místech rozhodnuto konečně vyřešit otázku Srbska. Přesto Rakousko-Uhersko žádnou viditelnější aktivitu až do 23. července nevyvíjelo. Usilovně však konzultovalo s Německem, které Rakousku-Uhersku přislíbilo svou pomoc ve válce s Ruskem, která musela nutně následovat po rakouském útoku na Srbsko. Tato zdánlivá pasivita, ještě umocněná všeobecným ujišťováním Německa i Rakouska-Uherska o mírumilovných úmyslech, do značné míry uklidnila Francii i Rusko. Německo však nezapomnělo a začalo spřádat plány, jak si v přicházejícím konfliktu zaručit spojení Itálie a Rumunska a získat Bulharsko a Turecko.

Během tohoto „klidu před bouří“ Rakousko-Uhersko sestavilo ultimátum Srbsku. Rakousko-uherská ministerská rada je přijala 19. července, císař František

Josef I. je schválil 21. července. Dne 23. července ve večerních hodinách bylo předloženo Bělehradu. Téhož dne schválila ruská ministerská rada mobilizaci třinácti armádních sborů. Bylo to týž den, kdy odmítly Německo a Rakousko-Uhersko návrh britského ministra zahraničí sira Edwarda Greye na uspořádání konference pěti velmocí, která by řešila stávající problémy. Následujícího dne proplula právě dokončeným kanálem v Kielu německá válečná loď. Znamenalo to, že Německo bude moci rychle vysílat lodě z Baltského moře do Severního a tím snadno ohrožovat britskou námořní flotilu.

Koncepce ultimáta měla jedinou podmínku – aby jej nebylo možno přijmout. Rakousko se rozhodlo, že diplomatické vítězství by bylo bezcenné. Doručení ultimáta pak bylo asi týden odkládáno, aby se stihly dokončit válečné přípravy. Dne 23. července večer bylo ultimátum Srbsku předloženo. Obsahuje požadavek zastavit veškerou propagandu proti Rakousku (přijatelné, avšak těžko splnitelné) a odvolání všech srbských důstojníků, o které si Rakousko řekne, a jejich nahrazení důstojníky rakouskými (požadavek přímo ohrožující suverenitu země). Lhůta na přijetí – 48 hodin. Následujícího dne Německo rozeslalo do Paříže, Londýna a Sankt Petěrburgu svou nótu, ve které označilo rakouské požadavky (které ani nikdy nečetlo) za rozumné a oprávněné a vyhrožovalo nedozírnými následky v případě jakéhokoliv zásahu do vývoje. Rusko bylo nanejvýše rozhořčeno, Francie ho okamžitě ujistila o své podpoře, Velká Británie se pokusila zprostředkovat jednání, neuspěla však ani s žádostí o prodloužení lhůty na srbskou odpověď.

Již 24. července nařídil František Josef I. částečnou mobilizaci. Probíhala však velmi pomalu, skončena byla až za šestnáct dnů. To již byl svět ve válce. Srbsko mobilizovalo o den později, 25. července.

Těsně před vypršením ultimáta Srbsko předalo rakouskému vyslanci svou odpověď. Ten, aniž by ji četl, nasedl do vlaku a opustil zemi. Srbsko přijalo všechny rakouské požadavky kromě dvou výše zmíněných. Následujícího dne Rakousko-Uhersko oficiálně odmítlo srbskou odpověď, a ačkoli německý císař připustil, že rozptyluje všechny důvody k válce, 28. července vyhlásilo válku Srbsku. Již 29. července ostřelovalo Bělehrad.

Dne 25. července 1914 doporučila ruská státní rada poskytnout Srbsku vojenskou pomoc, bude-li napadeno Rakouskem-Uherskem. K témuž závěru dospěla i státní дума, která se současně vzdala opoziční činnosti v případě, že Rusko bude muset zasáhnout do války. Přesto v těchto dnech ruská i britská vrcholná diplomacie

navrhovaly svolání mezinárodních konferenci velmocí, jež by jednali o vzniklé krizi a řešení rakousko-uhersko-srbského vztahu. Ale když 28. července 1914 Rakousko-Uhersko vyhlásilo Srbsku válku, Rusko se cítilo rakousko-uherským vypovězením války přímo zasaženo. Domnívalo se, že musí ihned něco učinit, aby odvrátilo pohromu zdánlivě přímo visící nad Srbskem, které nebylo schopné obrany. A tak car Mikuláš II. ještě 28. července rozhodl o částečné a následujícího dne o všeobecné mobilizaci. Provedena byla nejprve proti Rakousku-Uhersku a 30. července také proti Německu. Ruské jednotky se začaly přesouvat do vojenských táborů a opevnění podél hranice s Rakouskem-Uherskem. Německý císař zareagoval tím, že vydal dvanáctihodinové ultimátum k odvolání ruské mobilizace. Když nebylo splněno, vyhlásil Rusku válečný stav. Následující vyjádření vůči Rusku a naopak Ruska byla jen diplomatickým dovršením faktu, že Rusko vstoupilo do dosud největšího vojenského střetnutí.

Německý generální štáb vycházel ve svém aktuálním válečném plánu z výše zmíněného projektu Alfreda von Schlieffena, tedy nikoli souběžného boje na dvou frontách, ale ze soustředění na západní boje, které měly být ukončeny německým vítězstvím během šesti týdnů, a pouze pozičním chráněním východní hranice.

Ruský generální štáb měl připraveny dva alternativní plány tažení s tím, že konečná volba bude záležet na tom, co skutečně udělá Německo. Pokud Německo vrhne své hlavní síly proti Francii, povede Rusko hlavní úder proti Rakousku-Uhersku. V tom případě by čtyři ruské armády vtáhly do boje proti Rakousku-Uhersku a dvě proti Německu. Plán vypracovaný pro německou frontu počítal s invazí ruské první a druhé armády do Východního Pruska ve dvou hlavních směrech: první armáda měla postupovat na sever a druhá na jih, hranici mezi armádami měla tvořit Mazurská jezera. Vzhledem k tomu, že první neboli vilenská armáda, pojmenovaná podle oblasti soustředění, tedy kolem litevského města Vilna, měla k dispozici přímou železniční trať, měla vyrazit jako první. Měla se vydat na pochod o dva dny dříve než druhá neboli varšavská armáda a postupovat proti Němcům s cílem upoutat na sebe co nejvíce nepřátelských sil. Druhá armáda měla mezitím obejít Mazurská jezera z jihu a postupem do týlu Němců jim odříznout ústup k řece Visle. Úspěch tohoto obchvatného manévru závisel na přesně načasované součinnosti, aby ani jedno ruské křídlo nemohli Němci napadnout zvlášť. Ruské jednotky měly na nepřitele zaútočit energicky a rozhodně, kdykoli a kdekoli na něj narazí. Jakmile by jednou německá armáda byla obklíčena a zničena, měl následovat pochod na Berlín.

Francie a Velká Británie s oficiálním vstupem do válečného konfliktu ještě váhaly, ale Francie již 30. července mobilizovala. Dne 1. srpna večer předal německý vyslanec v Rusku, hrabě Pourtalès ruskému ministru zahraničí Sazonovovi německé vyhlášení války. Již 2. srpna překročily německé jednotky francouzskou hranici. Současně Německo předložilo Belgii dvanáctihodinové ultimátum žádající volný průchod německých jednotek přes její území. Belgie to s odvoláním na mezinárodní dohodu z roku 1839, kterou se Británie, Rakousko, Prusko, Francie a Rusko dohodly, že Belgie bude neutrální stát, odmítla. Následujícího dne Německo vyhlásilo válku Francii a vstoupilo do Belgie. Velká Británie, která se do té doby chovala zdrženlivě, adresovala Berlínu ultimátum o zachování berlínské neutrality. Poté, co nebylo vyslyšeno, 4. srpna vyhlásila Německu válku. To již první německé oddíly překročily východní, tedy ruskou hranici.

Německá propaganda tvrdila, že válka nemůže trvat více než deset dnů, nejvýše několik týdnů. Císař sliboval odjíždějícím vojákům, že se vrátí dřív, než opadá listí ze stromů. Jakýsi německý důstojník, odjíždějící na západní frontu, prohlásil, že ve výroční den bitvy u Sedanu (2. září) bude snídat ve světoznámé pařížské Café de la Paix fungujícím od roku 1862 jako součást proslulého Grand Hôtel de la Paix. Signifikantní bylo toto prohlášení i proto, že francouzsko-pruská válka v roce 1870 byla posledním ozbrojeným konfliktem mezi evropskými mocnostmi na evropském kontinentě před světovou válkou. Jenomže v bitvě u Sedanu padly přibližně tři tisíce Francouzů a přibližně stejný počet Prusů. V občanských rozbrojích, jež následovaly po prohrané bitvě ve Francii, bylo popraveno na dvacet pět tisíc komunardů. Světová válka si vyžádala devět miliónů padlých v bojích a dalších pět miliónů civilistů, kteří zahynuli na následky dělostřeleckého ostřelování, leteckého bombardování, nemocí a hladu.¹⁰⁶

Ruští důstojníci očekávali, že zhruba ve stejnou dobu budou v Berlíně. Obvykle počítali se šesti týdny. Jeden důstojník carské gardy se zeptal carova lékaře na jeho názor, zda si má rovnou zabalit parádní uniformu, v níž hodlal vstoupit do Berlína, nebo si ji nechat přivést příštím kurýrem, který pojede na frontu.¹⁰⁷ V Petrohradě nezněla otázka tak, zda Rusové zvítězí, ale zda jim to potrvá dva měsíce, anebo tři; pesimisté, kteří hovořili o šesti měsících, byli považováni za defétisty.

---

¹⁰⁶ Srov. M. GILBERT, *První světová válka*, s. 15 a 28.

¹⁰⁷ Srov. Barbara TUCHMANOVÁ, *Srpnové výstřely*, s. 129.

Ani Německo nepočítalo ve svých plánech s nutností pokračovat v boji dlouhou dobu. Ve chvíli, kdy vstoupilo do války, mělo rezervní zásoby ledku k výrobě střelného prachu jen na šest měsíců. Teprve později objevená metoda získávání dusíku ze vzduchu mu umožnila ve válečném úsilí pokračovat.

Itálie, Portugalsko, Řecko, Bulharsko, Rumunsko a Turecko sice ještě zachovávaly neutralitu, ale bedlivě sledovaly vývoj událostí. Dne 4. září 1914 podepsaly mocnosti Dohody Londýnský pakt o tom, že za žádných okolností neuzavřou s válčící stranou separátní mír. Ruský ministr zahraničí Dmitrij S. Sazonov (1860-1927) byl v tomto okamžiku přesvědčen, že Rusko si musí ve válce kompenzovat územní ztráty, které ho postihly ve druhé polovině 19. století. Jednalo se zejména o přístup k Černému a Severnímu moři. Propagandisticky tvrdil, že Německo mu ukořistilo území, které ho vracelo k rozměrům moskevského carství 17. století. A to se musí napravit. Navíc mu šlo o poražení konkurenta při získávání nových území, tedy o imperiální rozměr spojený s kolonizací. Ruskou veřejnost zachvátila protiněmecká hysterie. Sankt-Petěrburg byl přejmenován na slovansky znějící Petrohrad.

Nelze se ovšem nezmínit, že na druhé straně se mezi ruskými vládními kruhy objevovaly vůči Německu, většinou monarchistickou solidaritou motivované hlasy o nutnosti vzájemného sblížení. Za jejich protagonistku byla označována carevna Alexandra Fjodorovna a za jejich představitele ministr Ivan G. Ščeglovitov (1861-1918) a ve Státní radě a Státní dumě diplomat baron Roman R. Rozen (1847-1921), Vladimír M. Puriškevič (1870-1920) a Nikolaj Je. Markov (1866-1945).

Ve skutečně světovou se válka proměnila na konci srpna. Dne 23. srpna Japonsko vyhlásilo válku Německu. Až do počátku listopadu si ale stále bojovalo jen v Evropě. Jenže v říjnu začal znatelně sílit vojenský vliv Německa v Istanbulu. Dne 28. října vpluly dvě německé válečné lodě za doprovodu několika tureckých torpédoborců do Černého moře a ostřelovaly Oděsu, Sevastopol a Feodosiji. Způsobily přitom značné ztráty na lidských životech a potopily ruský dělový člun. Většina členů osmanské vlády, na kterou německý admirál svalil odpovědnost, by se ráda od tohoto incidentu distancovala, ale nedokázala vypovědět německou vojenskou a námořní misi v Turecku, což spojenci požadovali jako důkaz osmanské neutrality. Rusové označili ostřelování černomořských měst za válečný akt spáchaný jménem Osmanské říše a 4. listopadu 1914 vyhlásili Osmanské říši válku. Dne 5. listopadu je následovala Velká Británie a Francie. Pak dopadlo ostří války na druhou

polovinu světa. Byli do ní zavléčeni osmanští sousedé Bulharsko, Rumunsko, Itálie a Řecko. Rusko, kterému se uzavřela cesta do Středozemního moře, pak zůstalo odkázáno na Archangelsk, který byl půl roku zamrzlý, a na Vladivostok, vzdálený od fronty téměř třináct tisíc km. Uzavřením Černého moře poklesl vývoz ruského zboží o devadesát procent a dovoz o devadesát pět procent.

Na moři se válka rozhořela od prvních dnů konfliktu. Její součástí byly námořní blokády. Dne 12 srpna vyhlásila Británie blokádu německých lodí, aby jí zabránila německým nákladním lodím v plavbě do Severního moře, a Francie blokádu rakouských nákladních lodí v rakouských přístavech v Jaderském moři. Začala rovněž válka ve vzduchu. Letadla a vzducholodě byly využívány k bombardování vojenských i civilních cílů i průzkumu.

Podél belgických a francouzských hranic se shromažďovalo sedm německých armád, jejichž celkový početní stav činil více než jeden a půl miliónu mužů. Sto deset km na východ od Bruselu překročili 4. srpna v časných hodinách vojáci von Marwitzovy (1856-1929) jízdy hranice Belgie. Britská vláda v této situaci začala diskutovat, zda má či nikoli vyslat vojenské jednotky do Evropy. Dne 9. srpna začalo nalodování prvních britských jednotek, aby se 13. srpna první Britové vylodili v Ostende, Calais, Dunkerku, Boulogne, Rouen a Le Havre. Dne 20. srpna však německé jednotky obsadily Brusel. Hlavnímu městu Belgie byly uloženy reparace ve výši padesáti miliónů franků splatných do deseti dnů. Spojenci na to reagovali ofenzívou. Od 20. do 24. srpna vzplály bitvy na celé západní frontě – souhrnně bývají označovány jako bitva o hranice.

Na srbské frontě dosáhly zpočátku Srbové úspěchu. Někdejší srbský ministr války, nyní vrchní velitel srbských vojsk generál Radomír Putnik (1847-1917) donutil Rakušany k ústupu do výchozích pozic. Bylo to ojedinělé vítězství spojenců, kteří však byli na západní frontě v defenzívě, a proto nutně potřebovali soustředění německých vojsk vůči východní frontě. V Rusku se však množily problémy. Nepochybně jim nahrávaly i kompetenční a osobní spory. Např. krátce před vypuknutím války o post vrchního velitele. Proněmecky smýšlející ministr války Vladimír A. Suchomlinov (1848-1926) chtěl tento post pro sebe, stejně jako velkokníže generál Nikolaj Nikolajevič (1856-1929). Car se nakonec rozhodl pro velkoknížete, ale tím proti sobě ministra války a velkoknížete zřetelně postavil. Vzhledem k událostem na západní frontě car přislíbil, že Rusové zahájí ofenzívu na východní frontě již 14. srpna a nebudou čekat až do plného soustředění celé armády.

Rusko však nepodniklo žádné přípravy, aby dodrželo uspíšené datum útoku. A tak improvizovalo. Nařídilo např. plán „předsunuté mobilizace“ vynechávající několik přípravných fází. A tak např. zůstaly vzadu zásobovací služby (ty měly být soustředěny teprve dvacátý den od mobilizace, tj. 19. srpna). Rychlost postupu zpomaloval pak nedostatek motorových dopravních prostředků (v roce 1914 měla ruská armáda k dispozici jen čtyři sta osmnáct motorových přepravních vozidel, dvě stě padesát devět osobních automobilů a dva sanitní motorové vozy (měla však tři sta dvacet letadel). Zejména zásoby se přepravovaly na povozech tažených koňmi. Zásobování bylo přinejmenším nejisté. Korupce a úplatkářství, které byly odhaleny v souvislosti s rusko-japonskou válkou, byly organickou součástí i nynějšího boje. Vodka, tradiční průvodce války, byla zakázána. Vzhledem k velmi špatné zkušenosti s mobilizací v souvislosti s rusko-japonskou válkou byla prohibice zakázána jako dočasné opatření v souvislosti s mobilizací. Dne 22. srpna tuto prohibici car prodloužil na celou dobu trvání války. Protože prodej vodky byl státním monopolem, znamenal nemalý pokles státních příjmů.

Dne 12. srpna zahájily vyčleněné ruské jednotky první armády generála Paula von Rennenkampfa (1854-1918) invazi do Východního Pruska. V situaci, kdy Němcům hrozilo, že se východní fronta zhroutí, zaujal místo velitele generál Erich Friedrich Wilhelm Ludendorff (1865-1937). Ten si přizval generála polního maršála Paula von Hindenburga (1847-1934). Dne 27. srpna byla zahájena bitva u Mazurských jezer. Rozsah následných vítězství naplňoval Němce téměř posvátnou hrůzou. Množství padlých (cca třicet tisíc) a zajatých vojáků nepřítele i ukořistěných děl (cca čtyři sta) bylo obrovské. Do zajetí padlo devadesát dva tisíc mužů. Ruská invaze tedy byla neúspěšná. Důvodem byla především skutečnost, že se Rennenkampfovi nedařilo koordinovat akce s velitelem druhé armády Alexandrem V. Samsonovem (1859-1914). O porážce Samsonovy armády bylo rozhodnuto 30. srpna. Celé Východní Prusko se vrátilo do německých rukou.

Neúspěšná ruská ofenzíva označovaná později souhrnně jako bitva u Tannenbergu skončila pro ruské jednotky vysloveně debaklem. Samsonova armáda byla prakticky zničena. Souhrnné označení německého vítězství jako bitva u Tannenbergu ovšem nebylo zcela správné. Bylo totiž výsledkem pangermánské ideologie vrcholící v prvních týdnech světové války. Označení bitva u Tannenbergu navrhl pobočník velitele německé osmé armády Ericha von Ludendorffa plukovník Max Hoffmann (1869-1927) jako důkaz německé odplaty za drtivou porážku

německých rytířů v bitvě u Grunwaldu v roce 1410. Tannenberg je totiž německé označení pro Grunwald.

Pangermánská ideologie v této době tvrdila, že Rusko musí být pokořeno natolik, aby Evropě již nikdy nehrozilo slovanské nebezpečí. Nebyla ale namířená pouze proti slovanskému Rusku. Současně totiž tvrdila, že Velkou Británii je nutné rozdrtit a připravit o její válečné loďstvo, protože Německo potřebuje získat Indii a Egypt. Francie pak měla zaplatit za svoji následnou porážku takové reparace, z nichž se už nikdy nevzpamatuje. Belgie se bude muset vzdát svého pobřeží, protože Německo potřebuje přístavy v průlivu La Manche. Svazek všech germánských a skandinávských ras v Evropě tím měl získat naprostou nadvládu nad územím od Severního až k Černému moři. Měla tím vzniknout nová mapa Evropy, jejímž středem by bylo Německo. Německo tedy předpokládalo, že využije vítězství k tomu, aby ovládlo evropský kontinent. Pro případná mírová jednání mělo připraveno tři zásadní podmínky: zrušení neutrálních států na hranicích Německa, konec nesnesitelné hegemonie Anglie ve světových záležitostech a rozdrčení ruského obra.

V Rusku se podařilo „tannenberskou“ zdrcující porážku alespoň načas skrýt úspěchy na haličské frontě, kde Rusové mezi 26. srpnem a 10. zářím zasadili Rakušanům ztráty dvě stě padesáti tisíc mužů, zajali sto tisíc mužů a přinutili Rakušany stáhnout se o 240 km zpět. Jenomže záhy se v ruských jednotkách objevil další obrovský problém: zásobování. Šlo o nedostatky týkající se zbraní, munice, oděvů i potravin. Odvedený ruský voják byl živěn převážně černým chlebem a čajem. Ruský pěšák byl vyzbrojen bodákem se čtyřmi břity, který nasazen na pušku byl zbraní dosahující výšky dospělého muže.

7. Rusko a Velká válka

Pro pochopení mezinárodně politických souvislostí vstupu Ruska do světové války, jeho účasti na ní a ruských zásobovacích potíží s potravinami, ošacení i zbraněmi, které vyústily v Rusku v masové bouře roku 1917, se vraťme v našem výkladu poněkud zpět. Již víme, že 6. října 1908 vyhlásilo Rakousko-Uhersko anexi okupované Bosny a Hercegoviny (srov. výše). Rusko s tím vyjádřilo nesouhlas. V Petrohradě a Moskvě se rozvinula pro válečné euforie. Stovky demonstrantů vyšly do ulic s transparenty požadujícími proti Rakousku-Uhersku a Německu, ničícím slovanské bratry, válku. Ministerský předseda Petr Stolypin, ale také Grigorij Rasputin, před válkou varovali. Oficiální politika na jejich naléhání připustila, že by Rusko bylo ochotno anexi

Bosny a Hercegoviny respektovat, ale ne pokud by mu byly otevřeny černomořské úžiny. Jenomže Německo vzneslo vůči Rusku ultimativní požadavek, který zvýraznil carovo váhání a přiměl ho k ústupu. Nicméně anexe Bosny a Hercegoviny zůstala vážným střetnutím hrozícím přerůst ve válečný konflikt velmocí.

Spory na Balkáně se pak znovu vyhrotily na počátku druhého desetiletí 20. století. Šlo o dvě tzv. balkánské války, při nichž Srbové zesílili volání "*Balkán balkánským národům*". Směřovalo proti Turecku a zejména Rakousku-Uhersku (srov. výše). Ruská společnost opět dávala najevo protiněmecké „pro slovanské“ pro válečné nadšení. V jeho kontextu Rusko po nezdařeném jednání s Německem uzavřelo v září 1912 s Velkou Británií dohodu o britské pomoci při ochraně Baltského moře. Záhy nato se Velká Británie a Francie dohodly, že ochranu Severního moře a Atlantiku převezme britská flotila, kdežto Středozevního francouzská. Návštěva tehdejšího francouzského premiéra Raymonda Poincarého v Petrohradě v prosinci 1912 potvrdila shodu názorů Ruska a Francie o neodvratném přiblížení se války s Trojspolkem.

Hned na počátku první balkánské války, v říjnu 1912, Rusko demonstrovalo tzv. *mobilizaci na zkoušku*. Provedlo ji na severní hranici rakousko-uherské monarchie a pochopitelně odezva z rakouské strany na sebe nenechala dlouho čekat. Rakouské vrchní velení provedlo proti mobilizaci. Tedy, od Bismarckových časů se hovořilo o „soustředování vojsk“. Všem ale bylo jasné, oč jde, a tak se nelze divit, že proti tomu ruští politici a žurnalisté ostře vystupovali.

Když se v listopadu 1912 v Budapešti shromáždila německá delegace s velkým počtem dvorních hodnostářů, s císařem a jeho následníkem v čele, zdálo se, že válka proti Srbsku je přede dveřmi (srov. výše). Že ji vzápětí bude následovat válka Německa proti Rusku, nikdo nepochyboval. I diplomaticky bylo vše připraveno k vypovězení války. Přesto Velká Británie předložila návrh mezinárodní konference na urovnání balkánských otázek. Ochotu k jednání projevil i rakouský následník trůnu František Ferdinand. A tak se počátkem roku 1913 zvláštní rakousko-uherský vyslanec Gottfried von Hohenlohe z rozkazu a s vlastnoručním dopisem císaře Františka Josefa I. u cara přimlouval, aby ho pohnul k souhlasu se současnou demobilizací armád na obou stranách. Car po okázalém váhání dal najevo s touto nabídkou souhlas. Oznamil však, že každoročně bude z „*vojensko-technických důvodů*“ pořádat na ruské západní hranici „*mobilizaci na zkoušku*“. Tyto ruské vojenské manévry je sice jen stěží možné považovat za důkaz aktivních válečných úmyslů Ruska, ale militantnost myšlení s nimi spojená byla zřejmá. Ostatně při těchto „mobilizacích“ došlo

k přeskupení jednotek, ruská armáda byla více soustředěna k západní hranici. „Mobilizace“ rovněž způsobily, že se na počátku války v operující v ruské armádě objevily oddíly z nejbližších částí Ruska.

Od počátku 20. století probíhaly čilé rusko-srbské rozhovory. Pokračovaly i po skončení druhé balkánské války. Rusko při nich dalo zřetelně najevo, že se považuje za srbského spojence a že v případě nějakého konfliktu mu pomůže. Prosrbské sympatie nebyly pouze na straně vládních kruhů. Zejména v roce 1913 ruské veřejné mínění ovlivňované proválečně smýšlejícími politiky, vysloveně požadovalo vyhlášení války.

Dne 25. července 1914 doporučila ruská státní rada poskytnout Srbsku vojenskou pomoc, bude-li napadeno Rakouskem-Uherskem. K témuž závěru dospěla i Státní дума, která se současně vzdala opoziční činnosti v případě, že Rusko bude muset zasáhnout do války. A tak, když 28. července 1914 Rakousko-Uhersko poté, co Srbsko nespĺnilo jeho ultimátum, vyhlásilo Srbsku válku, Rusko se cítilo rakousko-uherským vypovězením války přímo zasaženo. Domnívalo se, že musí ihned něco učinit, aby odvrátilo pohromu zdánlivě přímo visící nad Srbskem, spojencem neschopným bránit se takové přesile. A tak car Mikuláš II. dne 28. července 1914 rozhodl o částečné a následujícího dne o všeobecné mobilizaci. Provedena byla nejprve proti Rakousku-Uhersku a 30. července také proti Německu. Německý císař zareagoval tím, že vydal dvanácti hodinové ultimátum k odvolání ruské mobilizace. Když nebylo splněno, vyhlásil Rusku válečný stav. Následující vyjádření vůči Rusku a naopak Ruska byla jen diplomatickým dovršením faktu, že Rusko vstoupilo do doposud největšího vojenského střetnutí.

Atentát na následníka rakousko-uherského trůnu Františka Ferdinanda d'Este v Sarajevě, následující rakousko-uherské ultimátum a vyhlášení války Rakouska-Uherska Srbsku 28. července 1914 byly jen završením mezinárodní diplomatické krize, která měla svoje kořeny v daleké minulosti (srov. výše). Rakousko-Uhersko připravovalo válku, která neměla být jen proti Srbsku, nýbrž, a to zejména proti Rusku. František Josef opakovaně hovořil o ruských a srbských panslavistech a císař Vilém to po něm opakoval.

Již první den po vyhlášení ultimáta měly dohodové mocnosti jasno, že ve stávajícím problému jsou ochotny tolerovat Rakousku-Uhersku diplomatický úspěch, nikoli však úspěch vojenský, tedy úspěšnou válku proti Srbsku. Počítaly s tím, že válka Rakouska-Uherska proti Srbsku s největší pravděpodobností přinese válku světovou. A proto byly odhodlány zahájit rakousko-uhersko-srbské zprostředkování, tedy kroky,

teré by zamezily válce Rakouska-Uherska proti Srbsku a tím také válce světové. Tento program Dohody měl pevnou oporu ve společných vojenských plánech Velké Británie, Francie a Ruska, které se rodily od konce 19. století, tak, jak se postupně formoval jejich spolek – Dohoda.

Zprostředkovatelský program Dohody se ostře přičil válečnému úsilí vídeňsko-berlínskému, jehož cílem byl opak: vojenský úspěch (válka), nikoli pouze úspěch diplomatický. V rakousko-uhersko-německých plánech bylo proto primární znemožnění diplomatického řešení sporu Rakouska-Uherska se Srbskem.¹⁰⁸

Ruský generální štáb předpokládal, že Německo vrhne své hlavní síly proti Francii. Proto chtělo vést hlavní úder proti Rakousku-Uhersku. Na německou frontu měly být nasazeny jen dvě ruské armády, kdežto proti rakousko-uherské čtyři. Jak se záhy ukázalo, fronta proti Německu, byť i početně z ruské strany méně zastoupená, byla důležitější. První ruská armáda měla na této frontě postupovat na sever a druhá na jih přirozenou bariéru mezi těmito směry měla tvořit Mazurská jezera. Vzhledem k tomu, že první neboli vilenská armáda, pojmenovaná podle oblasti soustředění, měla k dispozici přímou železniční trať, se měla vydat na pochod o dva dny dříve než druhá neboli varšavská armáda a postupovat proti Němcům tak, aby na sebe upoutala co nejvíce nepřátelských sil. Druhá armáda měla mezitím obejít Mazurská jezera z jihu a postupem do týlu Němců jim odříznout ústup k řece Visle. Úspěch tohoto obchvatného manévru závisel na přesně načasované součinnosti, tak, aby ani jedno ruské křídlo nemohli Němci napadnout zvlášť. Ruské jednotky měly na nepřítel zaútočit energicky a rozhodně, kdykoli a kdekoli na něj narazí. Jakmile by jednou německá armáda byla obklíčena a zničena, měl následovat razantní pochod za řeku Vislu, směrem na Berlín.

V srpnu 1914 měly ruské armády na západní hranici k dispozici 1,4 milionu mužů. Oproti předchozím rokům nešlo o dramatický nárůst. A to ani přesto, že hrozba válečného konfliktu s Německem v roce 1913 přiměla carské Rusko, aby vypracovalo plán na zvýšení početního stavu armády. Plán předpokládal navýšení počtu vojáků na západní hranici o půl miliónů a značné zesílení dělostřelectva. Uskutečnění projektu však vyžadovalo jednorázovou dotaci. Rozpočet se odhadoval na půl miliardy rublů. Ten nebyl pokryt, a proto se realizace projektu opožďovala. S ohledem na tuto skutečnost bylo na začátku roku 1914 přijato náhradní řešení. Plán měl být realizován

---

¹⁰⁸Srov. H. Kanner, Císařská katastrofální politika. Kus současných dějin. Praha 1923, s. 259-260.

postupně, a to tak, aby mohl být dokončen v roce 1917. S ohledem na spojení a jejich nervozitu ohledně bojeschopnosti Ruska byl ovšem plán zařazen do komplexu reforem, kterými ruská armáda postupně procházela od roku 1908. Byla to součást struktury Dohody. Podstatou těchto reforem, které byly prováděny v Rusku nejprve za dohledu francouzských a později i britských důstojníků, byla reorganizace ruské armády z hlediska případného útoku ze tří stran. Hlavní pozornost se přitom soustředila na očekávanou západní frontu namířenou proti Německu a Rakousku-Uhersku, a to z pohledu vázání značných sil těchto států, jež by z druhé strany oslabovala Francie a Velká Británie. Uvažovalo se rovněž o případných přesunech ruských vojáků na francouzsko-ruskou či britsko-ruskou frontu výměnou za hospodářskou pomoc Rusku. Realizace reforem však probíhala kvůli nedostatku peněz stejně pomalu jako plán na rozšíření početního stavu armády. Navíc se během šesti let – od roku 1908, kdy byla reforma zahájena, – vystřídalo ve funkci náčelníka ruského generálního štábu šest různých důstojníků. To rozhodně nepřispělo k systematickosti příprav válečného plánu.

To, že se před začátkem války nepodařilo zvýšit početní stav jednotek, měla zachránit mobilizace. Ta však probíhala pomalu, ukončena byla až v listopadu 1914. Jejím výsledkem bylo získání dalších 4,4 milionu rezervistů tzv. první linie a sedm set tisíc odvedenců schopných po krátkém výcviku vstoupit do bojů. Rusové krátce po vypovězení války slíbili západním spojencům, že otevřou východní frontu do 14 dnů od zahájení mobilizace, tj. do 13. srpna. Car Mikuláš proto nařídil plán tzv. předsunutí mobilizace. Ta počítala s urychleným přesunutím operačních jednotek do prostoru konfliktu, kdežto méně podstatné jednotky, jako bylo zásobování, měly mobilizovat ve druhém sledu. Takový postup vyvolával četné potíže, které jen násobily to, že Rusko mělo s mobilizací řadu jiných potíží. Např. potíže přepravní. Zejména urychlená mobilizace, ale nejen ona nebyla myslitelná bez techniky. Ale ruská armáda disponovala jen čtyřmi sty osmnácti motorovými přepravními vozidly, dvěma sty padesáti devíti osobními automobily a dvěma sanitními motorovými vozy (měla však tři sta dvacet letadel). Zásoby se proto přepravovaly výhradně na povozech tažených koňmi. Zásobování bylo proto přinejmenším nejisté. Korupce a úplatkářství, které byly odhaleny v souvislosti s rusko-japonskou válkou, byly organickou součástí i tohoto konfliktu. Vodka, tradiční průvodce války, byla zakázána. Vzhledem k velmi špatné zkušenosti s mobilizací v souvislosti s rusko-japonskou válkou byla prohibice zakázána jako dočasné opatření v souvislosti s mobilizací. Dne 22. srpna tuto

prohibici car prodloužil na celou dobu trvání války. Protože prodej vodky byl státním monopolem, znamenal nemalý pokles státních příjmů.

Přestože slabiny ruské armády byly všeobecně známé, přestože Napoleona donutila k ústupu od Moskvy ruská zima, přestože byla ruská armáda poražena na Krymu Francouzi a Brity, přestože ji Japonci porazili v Mandžusku, mýtus o její nepřemožitelnosti v Rusku přetrvával. Stereotyp neporanitelnost ruské armády byl naplněn mýtem o udatných divokých kozácích a nevyčerpatelných miliónech otužilých, srdnatých a trpělivých mužiků ochotných položit život za ruské impérium. Její početní převaha měla nahánět hrůzu: oficiálně se uvádělo, že ruská armáda disponuje v době míru 1, 432 tisíc mužů, dalšími 3,115 tisíc mužů, kteří mohou být povoláni během mobilizace a ještě dalšími dvěma milióny záloh domobrany a čerstvých rekrutů. To vše mělo teoreticky umožnit sestavit armádu v počtu šest a půl miliónu mužů.

Rusové nakonec v průběhu světové války mobilizovali patnáct miliónů vojáků. Téměř všechny muže mezi devatenáctým a čtyřicátým třetím rokem věku. Ukázaly se však značné problémy s výzbrojí a výstrojí, o zásobování potravinami nemluvě. Uvádí se, že na počátku války měla ruská armáda ke každé pušce jen jeden náboj a že ručními granáty mohly být vyzbrojeny jen jednotky první linie. Situace se změnila až v roce 1915, a to jen díky vydatné pomoci francouzského a anglického zbrojního průmyslu, který byl schopen vyrábět nejen pro sebe, ale i pro ruské zbraně.

Na samotném počátku války ruští důstojníci očekávali, že v Berlíně budou během několika týdnů. Obvykle počítali se šesti týdny. Jeden důstojník carské gardy se zeptal carova lékaře na jeho názor, zda si má rovnou zabalit parádní uniformu, v níž hodlal vstoupit do Berlína, nebo i ji nechat přivést příštím kurýrem, který pojede na frontu.¹⁰⁹ V Petrohradě nezněla otázka tak, zda Rusové zvítězí, ale zda jim to potrvá dva měsíce, anebo tři; pesimisté, kteří hovořili o šesti měsících, byli považováni za defétisty. Dokonce i ruský ministr spravedlnosti prohlašoval, že německý císař udělal vstupem do války zásadní chybu, protože nedokáže dlouhou vzdorovat. Ačkoli se situace na frontě vyvíjela jiným způsobem, nebyl až tak daleko do pravdy. Německo totiž nepočítalo ve svých plánech s nutností pokračovat v boji dlouhou dobu. Ve chvíli, kdy vstoupilo do války, mělo např. rezervní zásoby ledu

---

¹⁰⁹ Srov. Barbora Tuchmanová, Srpnové výstřely, s. 129.

k výrobě střelného prachu jen na šest měsíců. Teprve později objevená metoda získávání dusíku ze vzduchu mu umožnila ve válečném úsilí pokračovat.

Krátce po vypuknutí války, 4. září 1914 podepsaly státy Dohody smlouvu o tom, že za žádných okolností neuzavřou s válčící stranou separátní mír. Ruský ministr války Sazonov byl v tom okamžiku přesvědčen, že Rusko si musí ve válce kompenzovat územní ztráty, které ho postihly ve druhé polovině 19. století. Jednalo se zejména o přístup k Černému a Severnímu moři. Propagandisticky tvrdil, že Německo mu ukořistilo území, které ho vracelo k rozměrům moskevského carství 17. století. Jisté ovšem bylo, že mu šlo především o porážení konkurenta při získávání nových území. Na druhé straně se ovšem mezi ruskými vládními kruhy objevovaly vůči Německu, většinou monarchistickou solidaritou motivované hlasy. Za jejich protagonistku byla označována carevna Alexandra Fjodorovna a za jejich představitele ve Státní radě a Státní dumě kníže Meščerskij, ministr Ščeglovitov, baron Rozen, poslanci Puriškevič a Markov.

Velkou diskusi také vyvolala nová pozice Ruska v polské otázce. Dne 13. srpna 1914 totiž car udělil Polsku rozsáhlou autonomii. Začalo se hovořit o sjednocení dvou slovanských národů pod žezlem romanovské dynastie jako mohutné bariéry šíření pangermanismu. Dne 24. srpna 1914, když ruská vojska vstoupila do Haliče, vydal car proklamaci o Ukrajině. Vyzýval v ní Ukrajince jako následníky Svatého Vladimíra, země Jaroslava Moudrého, knížete Danila a Romana (terminologicky žádná zmínka o Ukrajincích jako samostatném národu), jako příslušníky velké rodiny Rusů ke svržení cizího jha a opětnému přimknutí se k velké a nedělitelné ruské říši s cílem završit dílo velkoknížete Ivana Kality. Přitom ruský konzul v Praze ještě v dubnu 1914 ostře odmítal možnost, aby vznikla široká panslovanská federace vedená Ruskem. Ovšem 4. srpna 1914 se Češi žijící v Rusku obrátili na ruskou vládu s peticí žádající vytvoření československého legionu v sestavě ruské armády.

Ruská vojska musela od počátku operovat na třech frontách - severozápadní proti Německu, jihozápadní (haličské) proti Rakousku-Uhersku a jižní - proti Turecku (Turecko mu vyhlásilo válku 29. října). S výjimkou turecké, kde se podařilo útok paralyzovat, zaznamenala ruská vojska velké porážky.

Německá vojska se po vítězství „u Tannenbergu“ probojovala na Litvu, obsadila Vilnius i Varšavu, přičemž ruská vojska ztratila více než milión mužů. V ruské armádě i ruském civilním obyvatelstvu nastal pokles tolik proklamované víry ve schopnost ruské

armády a její generality podržet a prosadit zájmy impéria. Opozice, která se na počátku války zřekla aktivity, začala kritizovat vládu, že záměrně vede politiku defenzívy, a vytváří podmínky pro to, aby bylo nutné zahájit jednání s Německem o separátním míru. Varovala před narušením smlouvy s Velkou Británií a Francií podepsanou v září 1914, podle níž se státům zúčastněným v Dohodě zakazovala separátní jednání o míru.

Jenomže obecně platilo, že masa ruských vojáků nebyla schopna čelit výrazně lépe vyzbrojeným německým vojákům. A to i přes nesporný pokrok, kterého Rusko v technickém vybavení, kterého Rusko během války dosáhlo, Na konci roku 1914 např. vznikla ruská eskadra válečných letadel, což byla první jednotka na světě vybavená čtyřmotorovými bombardéry. Nepřátelé Rusů však mohli vysloveně spoléhat na malou či ve většině případů přímo neschopnou operativnost ruského velení. Nejen do světa kuriozit patří skutečnost, že ruské jednotky se poté, co padl jejich velitel, stahovaly z bojové linie. Neexistoval totiž zástupce velitele, a tak jednotky po smrti velitele nebyly schopny samostatného boje.

Ani další haličské protirakouské operace, obdobně jako později boje na turecké frontě, nevedly k očekávaným úspěchům. V obou případech se ruský útok natolik zpomalil, že se boje ke konci roku přeměnily v zákopovou válku. Pruská fronta z ruského pohledu zkrachovala zcela. Porážky vedly k poklesu víry ve schopnost ruské armády a její generality podržet a prosadit zájmy Impéria. Problémy přiměly liberalizující činitele k obvinění vlády z toho, že záměrně vede takovou politiku, aby bylo nutné zahájit s Německem jednání o separátním míru a jít cestou defenzívy. V této době se německá vojska probjovala na Litvu, obsadila Vilno i Varšavu a boje přenesla až za řeku Dvinu, kde se fronta obdobně stabilizovala do podoby zákopové války. Do konce roku 1914 ztratila ruská armáda 1,2 milionu mužů.

K tomu se připojily další problémy. Carismus se od počátku války obával národností neloajlnosti. Preferoval proto mezi neruskými národy a národnostmi carské říše složky ochotné kolaborovat s ruskou vládou a naopak zvýraznil tradici vysídlování nacionalistů na Sibiř. Ani přísun takových vojáků ale situaci na frontě nezlepšil. Naopak, situace se pro Rusko zhoršovala, a to i pro výše naznačení špatné zásobování potravinami a výstrojí a pro záhy vysloveně katastrofální nedostatek zbraní a munice. Ten se nejvíce projevil v dubnu 1915, v době rakouské ofenzívy v Haliči. V květnu 1915 proto ustavila vláda zvláštní komisi, která vyzvala zemstevní činitele a průmyslníky, aby pomohli vládě při zásobování armády. Ti v nadšení, že se jim za to dostane

kompromisu, svolali sjezd zástupců průmyslu a obchodu a jeho prostřednictvím přislíbili pomoci ke zlepšení situace. Podpořili vznik oblastních obchodně průmyslových výborů řídících v místních podmínkách výrobu pro armádu a námořnictvo. Ústřední koordinací byl pověřen Všeruský zemský svaz a Všeruský svaz měst mající společný výbor „Zemgor“, do jeho čela se postavil později známý liberalizující činitel prozatímní vlády kníže Lvov.

Místní i centrální obchodní a průmyslové výbory sice poněkud napomohly organizaci válečných dodávek, ale oč se vojenská výroba zlepšila, o to více se prohloubily rozpory mezi produkcí pro armádu a pro týl. Ve snaze zlepšit zásobování potravinami se vláda pokusila nahradit zemědělce, kteří byli odvedeni k armádě, zajatci, ale ani více než půl milionu těchto mužů nezlepšilo produkci ruského zemědělství. Pro posílení týlové i bojové morálky byly činěny zoufalé pokusy. K nimž náležel i návrh generála Januškeviče slíbit každému vojákovi, že po vítězné válce obdrží zdarma dvacet pět arů zemědělské půdy.

Neúspěchy na frontě řešil car povoláním dalších záloh a změnami na velitelských místech. Odvolal velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče z funkce vrchního velitele armády a zaujal jeho místo. Přesto Rusko v následujících bojích ztratilo Halič, Polsko, Litvu, část Lotyšska a Běloruska, čímž se třináct procent populace impéria dostalo pod německý vliv. Ke konci roku 1915 dosáhly ztráty na životech tři a půl milionu, rychle rostl počet zajatců. Ani dílčí úspěchy na turecké frontě nezabránily růstu pesimismu. Vždyť s postupem německých vojsk bylo nutné připravit evakuaci Rigy a Kyjeva, uvažovalo se i o evakuaci Petrohradu. Panika rostla. Jejím důsledkem byly i velké protiněmecké pogromy, k nimž došlo v květnu 1915 v Moskvě. Bylo ničeno vše, co neslo německý název, nebo s ním mělo něco společného, německy mluvící obyvatelstvo bylo lynčováno.

Rok 1915 byl naplněn strachem ze špionů. „Špionofobii“ nešel nejen ministerský předseda Boris V. Stürmer (1848-1917), u něhož vadilo již jeho německé jméno, ale ani carevna. Řada ruských politiků byla z tohoto důvodu vyměněna. Nemalou roli ovšem při výběhu nových politiků hráli neoficiální carovi poradci Grigorij Rasputin a Alexandr D. Protopopov. Za návrhy, které byly předloženy carovi do Mogiljova, přitom především stála carevna a její dvorní dáma Anna A. Vyrubovová (1884-1964). Car totiž odvolal z postu nejvyššího velitele svého strýce velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče (1856-1929) a sám se jím jmenoval. Současně s tím opustil Petrohrad a přesídlil do hlavního stanu (tzv. stavky) dislokovaného od roku 1915

nedaleko ukrajinského města Mogiljova. S carevnou a ještě častěji carevnou matkou udržoval písemný kontakt.

Nenávist vůči všemu německému se ovšem projevila již na samotném počátku válku. Např. v Pobaltí byla hned 1. srpna zavedena jako jediná úřední řeč ruština. O několik dní později byl Sankt-Petěrburg přejmenován na Petrograd, německé obyvatelstvo bylo vysídleno do jakýchsi ghatt a bylo tvrdě perzekuováno (stejně ovšem jako tradičně židé). Svoji činnost zvýraznily různé nacionalistické skupiny. Generálem Alexejem A. Ignatjevem (1877-1954) byla např. založena tajná společnost Hvězdný dvůr („Zvezdnaja palata“) kladoucí si za cíl utužit mravy společnosti nastolením vojenské diktatury potírající všechny liberalizující či jinak nekonzervativně reformistické názory. Součástí změn, ke kterým car Mikuláš II. v roce 1915 přistoupil, byla nacionalizace a militarizace továren, zavedení povinných odvodů z majetku a ze zemědělských produktů. Prostě systém jakéhosi válečného komunismu, který o několik let později použil Lenin.

8. Poziční válka

Výše jsme se zmínili o rakouském neúspěchu v Srbsku v srpnu 1914. Tato skutečnost ostře kontrastovala s úspěchem Němců v Belgii. Po dobytí Lutychu německá armáda rychle postupovala přes belgické území k francouzským hranicím. Dne 20. srpna byl obsazen Brusel, následujícího dne Lunéville. Po následné bitvě u belgického městečka Monsu nacházejícího se nedaleko francouzských hranic, která se odehrála 23. srpna, spojené britsko-francouzské síly ustupovaly dále k francouzským hranicím a za ně. Oporou se jim měla stát francouzská řeka Marna.¹¹⁰ Té dosáhly spojenci 2. září. Německá armáda se u ní objevila vzápětí. Dne 4. září vydali němečtí velitelé rozkazy, jež uvedly střetnutí do pohybu. Cílem byla Paříž a její obchvat tak, aby kolem ní mohla německá vojska utáhnout smyčku. Vlastní bitva na Marně trvala čtyři dny. Francouzsko-britským vojskům vedeným generálem Josephem Joffrem (1852-1931) se podařilo německé jednotky zastavit a přimět k ústupu. Joffreho zásluhou se tím s konečnou platností zmařila naděje na uskutečnění Schlieffenova plánu a vyloučila možnost rychlého německého vítězství na západní frontě. Početní stav vojáků nasazených do bojů na Marně byl obrovský: na německé

---

¹¹⁰ Bitva u Monsu byla první bitvou první světové války, do níž se zapojila britská vojska. Srov. John KEEGAN, *První světová válka*. Praha-Plzeň 2002, s. 85-86.

straně milion dvě stě sedmdesát pět tisíc, na straně spojenců milion Francouzů a sto dvacet pět tisíc Britů.

Když však na konci druhého zářijového týdne dorazily francouzské a britské jednotky pronásledující nepřítele k pozicím, na nichž se Němci před tím zastavili, musely se i ony zde zastavit. Mezi 13. a 27. zářím jednotky nastupovaly do série útoků, aniž by se jim dařil postup. Jedním z pokusů o prolomení linie se stal „úprk k moři“, snaha jedné i druhé strany najít mezeru mezi mořem a stávajícím postavením jednotek dříve, než ji využije druhá strana. Následovala „zákopová válka“, vinoucí se v linii 760 kilometrů, během níž se obě strany neúspěšně pokoušely o rozhodující ofenzívu. Jako součást stávající zákopové války se např. na začátku října 1914 rozhořela první bitva u belgického města Ypry, známého především nechvalně proslulým střetem, jenž se odehrál 22. dubna 1915. Při něm byl použit jedovatý plyn později nazvaný yperit.

Dne 27. listopadu 1914 vypracovalo německé ministerstvo zahraničí v Berlíně memorandum, v němž státní tajemník Zimmermann prohlašoval, že cílem německé politiky musí být klín mezi Rusko a jeho spojence a následné uzavření separátního míru s Ruskem. Ideální měla být rakouská porážka Srbska a následně vynucená ruská aktivita při uzavření separátního míru s Německem a Rakouskem-Uherskem. Zimmermannův plán plynul z přesvědčení, že válka přece násobí problémy, které carismus nebyl schopen řešit ani v míru. Ruské zemědělství i průmyslová výroba jsou odchodem mužů na frontu značně ochromeny. Věděl, že se sice objevovaly návrhy na její oživení, ale že se vesměs jednalo jen o zoufalé pokusy typu nahradit ty, kteří odešli do války, zajatci. Počet zmetků a následných problémů s distribucí, který se tím rapidně zvýšil, situaci jen komplikoval.

Střety armád během podzimu a zimy 1914 přinesly vyčerpání ofenzivních sil na západní i východní frontě. Přesto se na jaře 1915 rozhořely další boje. Na západní frontě např. v březnu u vesnice Neuve Chapelle. Ztráty na lidských životech dosáhly na obou stranách více než deseti tisíc.

V polovině roku 1915 se dohodoví spojenci na jedné ze svých konferencí shodli, že jak na východní tak západní frontě jim chybí překvapení technického rázu, s jehož pomocí by mohli zahájit rozhodující ofenzívu. A tak se dohodli (konečně!), že uskuteční takovou akci společně.

Ruská vláda mezi tím, v květnu 1915, vědoma si zhoršující se hospodářské situace ustavila zvláštní komisi, která vyzvala ruské střední vrstvy, aby jí pomohly při zásobování ruské armády. Ty v nadšení, že se jim za to dostane politického

zvýhodnění a dlouho očekávaného přijetí k diskusi o vnitřní i vnějším postavení Ruska, svolaly sjezd zástupců průmyslu a obchodu a na něm přislíbily vládě pomoc. Dokonce i petrohradský klenotník švýcarského původu Peter Carl Fabergé (1846-1920), známý výrobou uměleckých a zlatnických předmětů pro evropskou šlechtu včetně carovy rodiny, začal místo skvostných uměleckých předmětů vyrábět ruční granáty.¹¹¹ Pozitivní jistě bylo rovněž soustředění na budování letectva, o což se zejména zasloužil carův strýc velkokníže Alexandr Michajlovič (1866-1933). Letectvo totiž umožnilo účinnou formu průzkumu a budilo důvěru, že ruská armáda při jeho zaštitění dokáže odolat množícím se německým leteckým útokům.

Pro zlepšení situace v týlu podnikla ruská vláda další zoufalé kroky. Ministr zemědělství Alexej A. Bobrinskij (1852-1927) např. vytvořil síť agentů, kteří zkoumali, nakolik je možné rozšířit centralizaci nařízení do průmyslu na vesnici a přistoupit k dalším vojenským i pro civilní obyvatelstvo určeným rekvizicím. Nic však nepomáhalo. Naopak. Když ruské masy poznaly, že se vláda spoléhá výhradně na centralizované řízení a další rekvizice, jejich ochota uskromnit se ochabla. Obdobně tomu bylo, když vláda opakovaně apelovala, aby celá společnost aktivně přispěla ke zlepšení výroby a zásobování. Žádné ústupky za to nenabídla, a proto jen bujel černý obchod. Bohatli jen ti, kteří mohli využít svých privilegií. K jejich odstranění nic nepomáhalo, dokonce ani to, že car vložil do financování armády celý svůj osobní majetek. Na konci roku 1916 už byla situace kritická. Cena potravin vzrostla oproti roku 1914 minimálně čtyřikrát, přitom příjmy poklesly. Projevoval se akutní nedostatek potravin, nepomáhaly ani mimořádné přísuny z oblastí nepostižených válkou. V Moskvě a Petrohradě byly na konci roku 1916 zásoby potravin jen na několik dní. Situace v zásobování byla natolik kritická, že musel být na počátku roku 1917 zaveden ve všech větších městech přidělový systém.

Nespokojenost s válkou vzrůstala jak na západě, tak na východě. Co se týče Ruska, pak stále častěji se i mezi kruhy, které podporovaly monarchii, objevoval názor, že by se s ní mělo skončit, neboť jinak impérium zahyne. Z války však nebylo možné se vyvázat. Jakákoli separátní jednání by nejen zvýšila autoritu Německa, ale i vyvolala roztržku se spojenci. Tu si Rusko, zmítající se v hospodářském kolapsu, v očekávání pomoci z vnějšku, nemohlo dovolit. To záhy pochopila i umírněná opozice reprezentovaná liberalizujícími činiteli konstitučně demokratické strany iniciující v roce 1915 vznik opozičního uskupení, Progresivního bloku. Vzhledem k tomu, že zastupovala zájmy průmyslníků, bohatých zemědělců a řemeslníků, byla ochotna

---

¹¹¹ Srov. Elizabeth HERESCHOVÁ, *Vražda carské rodiny. Případ Jekatěrinburg 1918 a ztracené klenoty Romanovců*. Praha 2011, s. 10.

vyvinout aktivitu k podpoře této sféry ruské ekonomiky. Požadovala však, aby se vláda reálně zabývala odstraněním starobylých privilegií a diskriminačních opatření vyzdvihujících šlechtu. Car podporovaný ministerským předsedou Ivanem Goremykinem věřil v sílu konzervativních složek a nepřijal nabízenou ruku. Zavrhl Pavlem Miljukovem navrhovaný projekt vnitřních reforem obsahujících řadu uvolnění, včetně amnestie politických vězňů, zrušení náboženských omezení a odstranění národnostních privilegií.

Na konci roku 1916 byla situace kritická. Cena potravin vzrostla oproti roku 1914 minimálně čtyřikrát, a přesto jich byl nedostatek, nepomáhaly ani mimořádné přísuny z oblastí nepostižených válkou. V Moskvě a Petrohradě byly zásoby potravin jen na několik dní, hrozil hlad. Petrohradský výbor pro zásobování varoval vládu před nebezpečím, vypukne-li hlad a žádal, aby se vláda svou autoritou zasadila za zorganizování dodávek pro hladovějící metropoli. Opětně navrhoval zahájit jednání o separátním míru, za nějž se přimlouvaly i pro monarchistické kruhy vidoucí v něm možnost, která zachová impérium.

Státy Dohody sledovaly tíživou ekonomickou situaci Ruska a snažily se mu pomoci. Nehodlaly ho však vyvázat z vojenských závazků. Vždyť ruská armáda, přes ztráty a demoralizaci byla stále velkou silou vážící na sebe několik divizí německé a rakousko-uherské armády. Výraznější hospodářskou pomoc poskytly až po pádu carismu v březnu 1917.

Do konce roku 1915 se původní dvě frontové linie – západní a východní – rozrostly o řadu dalších konfliktů. Francie byla zatažena do bojů na Balkáně a ve východním Středomoří, Rusko vedlo s Tureckem obtížné boje na Kavkaze, Rakousko-Uhersko se zapletlo do bojů s Itálií, Velká Británie pomáhala v bojích s Turky u Gallipoli, v Egyptě a v Mezopotámii, pomáhali Srbům a likvidovali posádky německých kolonií v Africe. Válka se odehrávala v Atlantiku, Středomořím i Severním moří.¹¹²

V Rusku se, jako obvykle, hledaly problémy u jednotlivých osobností. Od jara 1916 se proto mj. zvažovala další změna na postu ministerského předsedy. Situace byla tak vážná, že se proti vládě postavila téměř celá společnost. Dokonce i státní дума, bez ohledu na stranickou příslušnost, se k její činnosti vyjádřila negativně. A tak došlo v listopadu k nahrazení Stürmera Trepovem. Dmitrij F. Trepov byl konzervativním monarchistou a zarytým nepřítelem Grigorije Rasputina. Činil proto vše, aby vládu zbavil Rasputinova vlivu. Rozhodl se ale rovněž zbavit dalšího vlivného konzervativce

---

¹¹² Srov. J. KEEGAN, *První světová válka*, s. 165-205.

Protopova. Proti tomu zase byla carevna. Podařilo se jí přesvědčit cara, aby Protopov zůstal. K další změně došlo v lednu 1917. Trepova vystřídal více než pětadesátiletý Nikolaj D. Golicyn. Ke střídání na ministerských postech však docházelo i na západě, neúspěchy na frontě se projevovaly právě takovými změnami.

Změny ministrů ale ani velitelů žádné zásadní změny nepřinesly. A to i přesto, že se spojenecké jednotky jedné i druhé strany od samotného začátku zákopové války snažily o výrazný početní nárůst vojsk. To se jim vcelku dařilo. Např. síla Itálie vzrostla z původního miliónu v polovině roku 1915 na milión a půl vojáků v polovině roku 1916. Rusko mělo na jaře 1916 navzdory ohromným předchozím ztrátám dva milióny vojáků. Ještě výraznější než početní nárůst vojáků, bylo rozšíření válečného průmyslu. Především díky mobilizaci žen pro práci v továrnách dosáhla ve Francii výroba munice sta tisíce kusů za den, výroba pušek tisíce pěti set kusů za den a výroba děl šest set kusů. Podobný nárůst byl patrný ve Velké Británii, v níž se navíc díky práci žen mobilizovalo ohromné množství mužů pro armádu: na jaře 1916 měla Velká Británie ve zbraní sedmdesát divizí. Představovalo to desetinásobný růst ve srovnání s počátkem války.¹¹³

V únoru 1916 na západní frontě zahájily nové boje ofenzívou u francouzského města Verdunu německé jednotky. Soubor bitev označovaný jako „verdunský mlýnek na maso“ trval až do prosince. Na obou stranách při něm zahynulo na sedm set tisíc vojáků. Ohromné bylo ničení techniky. Ostatně dodnes se užívá přísloví „střílejí jako u Verdunu“. Posuny jednotek či dokonce zisky území však byly minimální. Byla to skutečná poziční válka, při níž se fronta téměř nepohla. Zajímavé však byly posunu pod povrchem. U Verdunu se totiž uplatnila činnost tzv. krtků. Jednalo se o zvláštní jednotky, které podkopávaly tunely pod nepřátelské pozice, aby na jejich konci buď kladly časované bomby, nebo umožnily průchod pěšáků, kteří se pak objevovali v nepřátelském týlu a útočili na nepřátelské pozice zezadu.

Němci se snažili oslabovat nepřítele všemi prostředky. Protože významná část zbraní, které používali dohodoví spojenci, a nábojů do nich, se vyráběla v severoamerických zbrojovkách, realizovali, nejčastěji prostřednictvím v USA již dříve usazených Němců k záškodnickým akcím. Šlo především o nekvalitní výrobu, tedy výrobu zbraní či munice, které nebyly funkční, ale i o vkládání časovaných výbušnin do kolekcí odesílaných zbraní. Podobně pak Němci využívali nejrůznější osoby k tomu, aby nastražili výbušniny do lodí, které převážely zbraně do Evropy. Takto se Němcům

---

¹¹³ Srov. Tamtéž, s. 220-221.

podářilo zlikvidovat značné množství zbraní a munice, aniž by byly podezřívány konkrétní osoby z podvratné činnosti.

V průběhu verdunských bojů se dohodoví spojenci na konferenci ve francouzském městě Chantilly nacházejícím se nedaleko Paříže znovu ujistili o tom, o čem se domluvili v polovině a na konci roku 1915, tedy že je nutné, aby společně koordinovali postupu na všech frontách. Pokusem o to byly dvě ofenzív – jedna na východní a jedna na západní frontě. Ofenzíva na východní frontě naplánovaná generálem ruského jezdeckva a mezi květnem a srpnem 1916 vrchním velitelem ruských vojsk Alexejem A. Brusilovem (1853-1926) byla dokonce připravována jako zásadní obrat ve válce. Proto byla pojmána jako součást vzájemně koordinovaných dalších drobnějších vojenských akcí na východní i západní frontě. Jenom, že neúspěch Brusilovovy ofenzívy všechny představy zhatil. Navíc vyvolal další kritiky ruského způsobu vedení války, včetně úvah, které se objevily jak v Rusku, tak v západních zemích, že by car-imperátor Mikuláš II. měl opustit svůj úřad. Protože se mu vyčítala nedůslednost až měkkost při rozhodování týkajícího se nejen vojenských akcí, zmiňovala se konkrétní osobnost, která by jej měla nahradit. Byl jím syn bývalého vrchního velitele ruských vojsk velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče – Nikolaj Nikolajevič mladší. Poznámku si jistě zaslouží skutečnosti, že názory o nezbytnosti odstranit dosavadního cara se objevovaly i uvnitř širší romanovské rodiny. Dokonce i tam se hovořilo o možnosti spáchání atentátu hozením bomby na jedoucí carův automobil. Objevovaly se ale také úvahy o zatčení nejužší carovy rodiny včetně Mikuláše II., a to za její kolaboraci s Němci. Je zřejmě odvážné tvrdit, že k něčemu takovému nedošlo proto, že před tímto postupem varovala jedna z nevlivnějších ruských osobností, mystik Rasputin. Je ale zřejmé, že si Rasputin, snad jako jeden z mála ruských činitelů majících skutečný vliv na čelné představitele ruského státu, byl vědom nedostatků ruské armády, a proto varoval před nesmyslným plýtváním s lidským potenciálem formou opakujících se ofenzív. Mikuláš ovšem v tomto směru na něho, stejně jako na počátku války, kdy Rasputin jej varoval před rozpoutáním válečného konfliktu, nedal. Z poněkud jiného pohledu cara před situací, do které se Rusko dostalo, varoval carův strýc, liberálně uvažující velkokníže Nikolaj Michajlovič (1859-1919), vnuk cara-imperátora Mikuláše I., přední historik, předseda Imperátorské historické společnosti. Shodně s dalšími představiteli staré ruské šlechty ho mj. upozorňoval rovněž na Rasputinův, podle jeho názoru, neblahý vliv. Car tomu ovšem nepřikládal váhu, a tak se část ruské šlechty shodla na nutnosti, aby Rasputina odstranila sama.

Souběžně s Brusilovovou ofenzívou se na západní frontě odehrávala ofenzíva britsko-francouzských jednotek. Její jádro leželo na řece Sommě. Ofenzíva na řece Somě trvala od 1. července 1916 do 18. listopadu 1916. Obdobně jako německá ofenzíva u Verdunu patřila k nejkrvavějším bitvám světové války. Celkový počet padlých na straně dohodových mocností činil více než šest set tisíc, na straně Němců téměř půl miliónu. Přitom „ofenzíva“ přinesla dohodovým spojencům vskutku jen nepatrný zisk: posun frontové linie o pouhé tři kilometry.

Přes válečné problémy začala na podzim roku 1916 v leckterém evropském městě včetně Petrohradu, jako vždy před tím, divadelní sezóna. Např. v petrohradském Lidovém domě zněl Šaljapinův bas v opeře ruského romantického skladatele Modesta P. Musorgského *Borisi Godunovi*, v Mariinském divadle úchvatně tančila v baletu *Dcera faraona* prima-balerína Matylida Kšesinská. Nálada obyvatel však byla mizerná. A nejen v Rusku. Napětí vyvolané ohromnými lidskými ztrátami, poklesem životní úrovně, intenzivní výrobou pro válku a špatným zásobováním vedly ve všech do války zapojených zemích k protiválečným náladám. Nejhorší byla situace opět v Rusku, kde oproti poměrně teplému lednu v polovině února propukly kruté mrazy. Ty zhoršily zásobování fronty i zázemí. V Petrohradě demonstrace, jejichž eskalaci nezabránilo ani vyhlášení maximálních cen potravin a slib, že hlavní město bude přednostně zásobeno, ani hrozba zásahu nově povolovaných vojenských jednotek. Přitom impuls k těmto akcím daly neutěšené ekonomické a sociální podmínky mas, politické požadavky se projevovaly až jako důsledek neřešení prvně jmenovaných. S politickou kritikou samoděržaví vystoupila především дума, resp. i její liberalizující směřem orientovaný Progresivní blok. Car označil jeho akce za vážné nebezpečí pro Rusko a další jednání Státní dumy zakázal. Poslanci se však dohodli, že neopustí Petrohrad, dokud car svoje rozhodnutí nezmění a pro případné jednání zvolil ze svého středu zvláštní skupinu, tzv. výkonný výbor poslanců dumy (ten se stal později základem pro jmenování prozatímní vlády).

Nespokojenost mas s oficiální politikou, která se pokusila uhájit svoje postavení pomocí represivních orgánů, prudce rostla. Dne 23. února se uskutečnily masové demonstrace, při nichž došlo ke srážkám s policií. Padly první výstřely, byli první mrtví a ranění. Část vojska přešla na stranu povstalců. Demonstrace dosáhly hranice revoluce s cílem změnit politickou strukturu státu. 28. února ustavily levicové strany prozatímní sovět, který měl koordinovat radikální akce a následně se pokusit o získání moci. Tentýž den vydal výbor poslanců dumy prohlášení, v němž žádal, aby

byla odstraněna diskriminační opatření a uděleny občanské svobody, aby car odstoupil a aby byla jmenována nová vláda. Car tím byl pobouřen, a když ho přijal předseda Státní dumy Michail Rodzjanko informovat o vzniklé situaci, nehodlal s ním diskutovat. Pokusil se získat nové vojenské jednotky a s jejich pomocí obsadit Petrohrad. Po zjištění, že armáda je v rozkladu a že oddanost velitelů klesá, přistoupil na jednání. Dne 2. března jmenoval knížete Georgije Je. Lvova novým ministerským předsedou, velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče opět pověřil vrchním velením armády a podepsal vlastní abdikaci. Poté, co se nazítrí vzdal carského trůnu i jeho bratr Michail Alexandrovič, stalo se Rusko de facto republikou. De iure tak ovšem nastalo až 1. září 1917.

Rusové od jara 1917 na frontě prakticky mlčeli. Měli jiné starosti než bojovat za něco neznámého daleko od svých domovů. Únorová revoluce jim vzala víru a autority a kdysi tak poslušní vojáci si začali dělat, co chtěli. Výrazně tomu napomohl *Rozkaz č. 1* Petrohradského sovětu, který dal pokyn k zakládání sovětů vojenských zástupců na všech stupních velení. Bez jejich souhlasu nebyl rozkaz právoplatný. Milióny ruských vojáků to však pochopily jako pokyn k dezerci. Najednou se obracely zpět k východu a vracely se domů.

Jestliže rok 1905 přinesl zastavení územní rozpínivosti říše, pak únor 1917 znamenal její konec ve smyslu carského impéria. Skončila vláda Romanovců, skončila staletá éra carského impéria, které za pomoci samoděržavné politiky podporované pravoslavnou církevní ideologií drželo v područí desítky národů a národností. Moc převzal střední stav, který se hlásil k liberalizujícím a demokratizujícím změnám. Byl to však danajský dar. Stát byl vnitřně rozervaný, válečné strádání ho ničilo každým dnem. Měšťanstvo nebylo na převzetí moci připraveno. Rozbilo sice starý správní aparát, nevytvořilo si však předpoklady pro jeho nadřazení novým, spolehlivým. Aktivita se ujali radikálové. Byly sověty, které si v místech, i v centru činili nárok na podíl na moci. Vystaly nové problémy, oficiální činitelé se dostávali před nová téměř neřešitelná dilemata. Jedním z nich byl i osud impéria jako mnohonárodního státu, resp. úsilí větších národů osamostatnit se, či alespoň získat politickou autonomii. Idea impéria však byla v ruském povědomí velmi zakořeněná a v podstatě tradiční. To determinovalo přístup nových vládců k těmto problémům a vnášelo nové problémy, které řešily jen pomalu, nedůsledně. Toho využily nejradikálnější síly a postupně, krok za krokem, zavržením politické etiky, za přispění populismu a pro prostý lid

neidentifikovatelného dogmatismu si vytvářely podmínky pro získání moci, pro přeměnu carského impéria v impérium socialistické.

Jak již víme, ofenzíva dohodových spojenců na řece Sommě mezi 1. červencem a 18. listopadem 1916 skončila neúspěchem. Rovněž ofenzíva ruských vojsk vedených generálem Brusilovem byla zastavena a ani Italové, kteří rovněž usilovali o ofenzívu, nedosáhli ve druhé polovině roku 1916 očekávaných podstatnějších úspěchů. Rumunsko se neprozřetelně nechalo zlákat dohodovými přísliby územních zisku – Sedmihradskem, Bukovinou a Banátem – a 27. srpna 1916 vyhlásilo Rakousku-Uhersku válku. Spojené rakousko-uhersko-německé síly však v září rumunský útok vcelku snadno odrazily. I přesto ale rakousko-uherský císař Karel I. (1887-1916-1918-1922) začal jednat o návrhu mírových podmínek. Německá strana ovšem rozhodnutí o jednání odkládala do doby, než získá rumunská naftová pole. A tak rakousko-uhersko-německá mírová nabídka přišla až 12. prosince 1916. Pod jejím vlivem 18. prosince 1916 se na obě válčící strany obrátil prezident Spojených států amerických Woodrow Wilson (1856-1913-1921-1924) s výzvou, aby veřejně oznámily válečné cíle. Rakousko-Uhersko odpovědělo americkému vyslanci 26. prosince – cílem je dlouhotrvající pevný mír, a proto je ochotno ihned vstoupit do kontaktu s nepřátelskými mocnostmi v zájmu jednání o míru. Dne 30. prosince odmítla stávající Dohoda prosincovou nabídku Ústředních mocností a 10. ledna vyhlásila své válečné cíle: znovuzřízení Belgie, Srbska, Černé Hory a odškodnění těchto států, osvobození obyvatelstva zpod tureckého útlaku a vyhnání Turecka z Evropy, změny v Polsku podle ruských představ, osvobození Italů, Slovanů, Rumunů a Čechoslováků z cizí nadvlády. Jednání o míru se dostala do patové situace. Nicméně bylo zřejmé, že k němu v dohledné době dojde. Žádná z válčících stran totiž nebyla schopna rychle a jednoznačně dosáhnout vítězství.

9. Velká prohra

Do světové války se postupně zapojilo třicet dva států. Na jedné straně bojovaly tzv. Ústřední mocnosti, tedy Německo a Rakousko-Uhersko, ke kterým se připojila Osmanská říše a Bulharsko. Jeho přistoupením v září 1915 vznikl tzv. Čtyřspolek. Itálie, se kterou původně Německo a Rakousko-Uhersko tvořilo Trojspolek, v květnu 1915 přešlo k protivníkovi. Ke státům Dohody – Velké Británii, Francii a Rusku se připojila nejen Itálie, ale také Japonsko, které vyhlásilo Německu válku již 23. srpna 1914, a Srbsko, Černá Hora, Belgie, Portugalsko, Řecko, Rumunsko a USA. Dne 6. dubna

1917 do války vstoupily USA. Do armád válčících států bylo celkem povoláno na sedmdesát milionů vojáků. Z toho se deset milionů domů nevrátilo.¹¹⁴

Chceme-li si připomenout stěžejní události západní fronty, pak si zejména připomeneme, že 20. srpna roku 1914 německá vojska obsadila hlavní město doposud neutrální Belgie Brusel. Počátkem září se německá vojska přiblížila k Paříži, aby byl bitvou na řece Marně v září 1914 německý postup britsko-francouzskými vojsky zastaven. Na Marně, kde se pak na dlouhou dobu rozvinula poziční válka, se soustředily na dva miliony vojáků. Především zde, ale i v jiných bojích se hledala řešení k překonání protivníka novými zbraněmi. V bitvě u města Ypry použili Němci 22. dubna 1915 poprvé otravné plyny, v bitvě u řeky Sommy 15. září 1916 naopak Britové poprvé použily tanky. Pancéřový vůz použili jako první Němci v březnu 1918. Přitom, co se týče techniky, se od počátku války používala letadla, vzducholodě, balóny, lodě a ponorky. Jejich technická úroveň a počet však měsíc od měsíce rostl. Kdežto měli např. Britové na počátku války jen několik desítek letadel, na jejím konci již Britské královské letectvo (Royal Air Force) disponovalo s dvaceti tisíci letounů.

Světová válka se vyznačovala značným množstvím mrtvých a zraněných na jednom místě: u francouzské pevnosti Verdunu padlo na jaře 1916 sedm set tisíc vojáků, na podzim téhož roku u Sommy milion. Německo vyhlásilo 4. února 1915 ponorkovou válku, kterou 1. února 1917 vygradovalo jako neomezenou. Při níž byla potápěna všechna plavidla bez výstrahy. Britové tomu čelili zejména konvoji, soustavou lodí provázených torpédoorbci.

Pro zlepšení spolupráce vlád zemí Dohody a jejich armád byla v listopadu 1917 ustavena Nejvyšší tajná rada, kterou tvořili vedoucí političtí a vojenští činitelé těchto zemí. Koordinací vojenských operací na západní frontě byl od 14. dubna 1918 pověřen francouzský generál Ferdinand Foch (1851-1929). Byl ve svých aktivitách celku úspěšný. Ke zlepšení postavení dohodových spojenců na západní frontě v situaci, kdy východní fronta již neexistovala – po bolševické revoluci v listopadu 1917 činil Lenin vše proto, aby splnil bolševický slib, že ukončí ruský podíl na válce. Po složitých jednáních a za cenu značných územních ztrát nechal v břenu 1918 podepsal s Německem a Rakouskem-Uherskem v Brestu-Litevském separátní mír. Dohodoví spojenci se tedy v dalších bojích museli obejít bez Ruska. Aby Ústřední mocnosti ještě více oslabili pozici dohodových států, zahájila v červnu 1918 rakousko-uherská armáda ofenzívu na

---

¹¹⁴ Srov. Ivan KULHÁNEK, *Klopýtání přes budoucnost. Dějiny Evropy od Vídeňského kongresu 1815 do roku 2005*. Praha, s. 90-91.

italské frontě, na řece Piavě. Jak se ale stalo v této válce zvykem, i ona skončila neslavně. Podobně jako Brusilovova neúspěšná ofenzíva vedla k demoralizaci Rusů na frontě i uvnitř Ruska, vedla neúspěšná rakousko-uherská ofenzíva na Piavě k demoralizaci rakousko-uherských vojáků i civilistů v rakousko-uherském zázemí. Jaksi přirozeným odrazem toho se stalo sílící národnostní hnutí neněmeckých národů Habsburské monarchie. Ve špatně fungujícím státě se stalo základem jeho úpadku: Rakousko-uherská monarchie se začala rozpadat. Dne 4. října požádalo Rakousko-Uhersko o příměří. O necelý měsíc později, 3. listopadu uzavřelo s Dohodou úmluvu o zastavení palby. Německá vláda, která se mj. obávala revolučního výbuchu podobného ruskému, se 6. října obrátila prostřednictvím švýcarské vlády na amerického prezidenta Thomase Woodrowa Wilsona s žádostí o zprostředkování příměří i v jeho případě. To se však nezdařilo. Revoluce ale začala v Německu propuknout: rok od revolučních událostí v Rusku, na počátku listopadu 1918 se začali bouřit němečtí vojáci i námořníci. V mnoha německých místech došlo k protivládni mu povstání, ve městech vznikaly rady dělnických a vojenských zástupců. Povstání začalo v Kielu, aby se záhy přesunulo do Hamburku, Brém, Lübecku, Kolína nad Rýnem, Mnichova a dalších hospodářsky i politicky významných německých měst. Dne 9. listopadu 1918 byla nejprve tehdejším sociálně demokratickým říšským kancléřem Friedrichem Ebertem (1871-1925) a poté socialistickým vůdcem Karlem Liebknechtem vyhlášena svobodná německá socialistická republika (Ebert), resp. německá sovětská republika (Liebknecht). Císař Vilém II. prchl v přestrojení do Švýcarska. To již byla situace, kdy Německo potřebovalo konec války za každou cenu. Dne 11. listopadu 1918 proto byla ve zvláštním vagonu na železniční trati u francouzského města Compiègne podepsána dohoda o příměří mezi státy Dohody a Německem. Smlouva o příměří vysloveně Němcům diktovala podmínky kapitulace: ihned vyklidit všechna obsazená území ve Francii, Belgii a Lucemburku, rovněž Alsasko-Lotrinsko. Během dalších šestnácti dnů měli Němci vyklidit celý levý břeh Rýna a na pravém vytvořit desetikilometrové neutrální pásmo. Dále se Němci museli zavázat propustit všechny zajatce, odevzdat zbraně, vozidla atd. Mírové smlouvy sjednané v Brest-Litevsku byly prohlášeny za neplatné. Pro vítězné i poražené pak začal rok 1919 mírovou konferencí v Paříži. Byla zahájena 18. ledna. Paříž vlastně plnila úlohy Vídně z let 1814-1815. Datum zahájení konference bylo zvoleno symbolicky - v den vyhlášení Německého císařství v roce 1871 ve Versailles.¹¹⁵

---

¹¹⁵ Srov. Margaret MACMILLANOVÁ, *Mírotvorci. Pařížská konference 1919*. Praha 2004.

Na troskách Rakouska-Uherska vzniklo 28. října 1918 Československo, na konci listopadu bylo vyhlášeno Království Srbů, Chorvatů a Slovinců. V tu dobu již abdikoval poslední rakousko-uherský císař a existovaly dvě nezávislé republiky Rakousko a Maďarsko. Počátkem prosince 1918 došlo ke sloučení Sedmihradska s Rumunskem. Z bývalých německých, rakousko-uherských a ruských území vznikly tři pobaltské republiky – Litva, Lotyšsko a Estonsko. Bylo obnoveno Polsko. Státoprávní změny jsou však již začátkem nové etapy obecných dějin – dějin „krátkého“ 20. století. Jejich ouverturou byl 4. prosince 1918, kdy z New Yorku vyplulo loď George Washington s americkou mírovou delegací v čele s americkým prezidentem Widrowem Wilsonem. Žádný jiný americký prezident se dosud během svého funkčního období do Evropy nevydal. Jeho oponenti ho obviňovali, že porušuje ústavu a dokonce i jeho stoupenci to považovali za nerozumný krok. Wilson byl ale přesvědčen, že vytvořit nový mírový svět je neméně důležité, jako před tím vyhrát válku. K tomu byl ochoten věnovat všechny svoje síly.¹¹⁶

---

¹¹⁶ Srov. Tamtéž, s. 23.